

bilig

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Social Sciences of the Turkic World

BAHAR SPRING 2022 • SAYI NUMBER 101

bilig

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Social Sciences of the Turkic World

BAHAR SPRING 2022 • SAYI NUMBER 101

Sahibi Owner
Ahmet Yesevi Üniversitesi Adına Mütavelli Heyet Başkanı
Prof. Dr. Muhittin ŞİMŞEK

Yayın Yönetmeni Editor in Chief
Prof. Dr. Frat PURTAŞ • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Yayın Kurulu Editorial Board
Prof. Dr. Yüksel ÇELİK • Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Tuba DURMUŞ • TOBB ETÜ
Prof. Dr. Muhsin KAR • Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Yunus KOÇ • Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Nâzım Hikmet POLAT • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Dr. Murat YILMAZ • Cumhurbaşkanlığı Sosyal Politikalar Kurulu Üyesi

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü Managing Editor
Emine Sıdka TOPTAŞ

Teknik Redaksiyon Redaction
Prof. Dr. Tuba DURMUŞ

Özetlerin İngilizcesi English Abstracts
Ebru SEVEN

Özetlerin Rusçası Russian Abstracts
Liliya SATTAROVA

Yönetim Merkezi Management Center
Aşağı Öveçler Mahallesi, 1314. Cadde, No: 19 Çankaya/Ankara
Tel : (0 312) 216 06 00 • Faks : (0 312) 216 06 09
www.ayu.edu.tr
bilig.yesevi.edu.tr • e-posta: bilig@yesevi.edu.tr

Abonelik Subscription
bilig@yesevi.edu.tr

Abone Bedeli
Yurt içi (Yıllık) : 100 TL (Öğretim üyesi, öğretim ve öğrencilere %50 indirimlidir)
Yurt dışı (Yıllık) : 150 ABD Doları

Yayın Türü
3 aylık, yaygın, süreli

Tasarım&Baskı Design&Printed by
SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık Ltd. Şti.
+90 (312) 472 37 73
www.sfn.com.tr

Basım Yeri: ANKARA
Basım Tarihi: 27/04/2022

ISSN: 1301-0549

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Abdıldacan AKMATALIYEV
Millî Bilimler Akademisi / Kırgızistan

Prof. Dr. Ramiz ASKER
Bakü Devlet Üniversitesi/Azərbaycan

Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV
Hakas Katanov Devlet Üniversitesi / Rusya Federasyonu

Dr. Serdar ÇAM
Kültür ve Turizm Bakanlığı/Türkiye

Prof. Dr. Nurettin DEMİR
Hacettepe Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Edward FOSTER
Talışman/ABD

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN
Ege Üniversitesi / Türkiye

Prof. Dr. Osman HORATA
Hacettepe Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Lars JOHANSON
Mainz Üniversitesi/Almanya

Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALIN
Marmara Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. İbrahim KALIN
Cumhurbaşkanlığı/Türkiye

Prof. Dr. Rafael MUHAMMEDİNOV
Bilimler Akademisi/Rusya Federasyonu

Prof. Dr. Mahir NAKİP
Çankaya Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Mehmet ÖZ
Hacettepe Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Ali Yaşar SARIBAY
Uludağ Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Ali Ekber ŞAHİN
Hacettepe Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Muhittin ŞİMŞEK
Marmara Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Cengiz TOMAR
Ahmet Yesevi Üniversitesi/Kazakistan

Prof. Dr. Refik TURAN
Gazi Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Musa YILDIZ
Gazi Üniversitesi/Türkiye

Makalelerde ifade edilen fikir ve görüşler sadece yazarların olup, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütavelli Heyet Başkanlığının görüşlerini yansıtmazlar.

The opinions and views expressed in the articles are the authors' solely and do not reflect the views of the Ahmet Yesevi University Board of Trustees.

Saygıdeğer Okurlar,

25 yıllık bir tecrübeye ve 100 sayılı bir bilgi hazinesine sahip olan *bilig*'in 101. sayısını istifadenize sunmaktayız.

Bu sayıda ağırlıklı olarak Ermenistan ile ilişkili makaleler yer almaktadır.

bilig'deki makaleleri incelediğinizde, Azerbaycan'ın zaferiyle sonuçlanan Vatan Muharebesi neticesinde Karabağ'da Ermeni işgalinin sona ermesiyle birlikte başlayan Güney Kafkasya bölgesindeki istikrar sağlama çabalarının çok farklı boyutlarını göreceksiniz.

Yıldız Devci Bozkuş'un "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Entelektüeller" başlıklı makalesi bu açıdan yapıcı bir yaklaşım sunmaktadır. Yazar makalesini, Ermeni aydınların Osmanlı İmparatorluğu'nun düşünce hayatına katkılarının incelenmesinin Türk-Ermeni ilişkilerini soykırım tartışmaları bağlamından çıkararak birlikte yaşama pratiği üzerine oturtulması çabalarına katkı olarak takdir etmektedir. Makalede Osmanlı modernleşme sürecinde Ermeni entelektüellerinin genel hatlarıyla hangi alanlarda ön plana çıktığı ve bu alanlarda ürettikleri eserlere değinilmekte, dönemin önde gelen isimlerinden biri olan Diran Kelekyan'ın bu hayatı, eserleri ve Türk modernleşme sürecine sunduğu katkılar incelenmektedir.

Bolşevik Ermeniler Sovyetler Birliği'nin kurulması sürecinde hem Kızıl Ordu içerisinde hem de Sovyet yöneticileri arasında aktif bir şekilde yer almıştır. Bunlardan biri de 1917-1938 arasında Bolşevik yönetiminin Azerbaycan, Kazakistan ve diğer bazı bölgelerde yerleşmesi için çalışan Levon İ. Mirzoyan'dır. Mirzoyan, Dağlık Karabağ meselesinin ortaya çıkışında da etkili bir isim olduğu gibi 1933-1938 yılları arasında Kazakistan Sovyet Yönetimi Birinci Sekreterliği görevinde bulunduğu sırada Kazak aydınlarının katledilmesi ya da sürgüne gönderilmesi politikasını icra etmiştir. Seyfi Yıldırım ve Mirzahan Egamberdiyev'in arşiv belgelerinden faydalanarak hazırladıkları makale Mirzoyan'ın 1933-1938 yılları arasında Kazakistan'daki faaliyetlerine ilişkin çarpıcı gerçekleri ortaya koymaktadır.

Ümmühan Elçin Ertuğrul ise Azerbaycan toprakları üzerindeki Ermeni işgaliyle ortaya çıkan yerinden edilmiş kişiler ve mülteciler sorununu uluslararası hukuk açısından ele almakta ve Ülke İçinde Yerinden Edilen Kişilerin korunması konusunda tespit ettiği yasal boşluklara dikkat çekmektedir. 9 Kasım 2020 tarihinde, Ermenistan, Azerbaycan ve Rusya arasında imzalanan ateşkes anlaşmasınının 7. maddesine göre, "Ülke içinde yerinden edilmiş kişiler ve mülteciler, Dağlık Karabağ ve komşu bölgelere Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliğinin kontrolünde geri dönecekler"dir. Ertuğrul'un makalesi bu maddenin hayata geçirilmesi sürecinde karşılaşılabilecek olası sorunlar üzerinde durmakta ve çözüm önerileri sunmaktadır.

Mehlika Özlem Ultan ve Didem Saygın'ın Avrupa Birliği-Rusya Enerji İlişkilerinde Azerbaycan Alternatifi başlıklı makalesi Güney Kafkasya'da sağlanacak istikrarın AB ve uluslararası sistem açısından sağlayacağı faydaları ortaya koyan bir analizdir. Ultan ve Saygın'ın işaret ettiği üzere AB ile Azerbaycan arasında enerji güvenliği üzerinden kurulan ilişkilerin seyri AB'nin Karabağ sorununun çözümündeki tutumuna bağlıdır. Azerbaycan'ın doğal gaz rezervleri AB'nin Rusya'ya olan enerji bağımlılığının dengelenmesi açısından stratejik önem kazanmaktadır.

Halk edebiyatı, müzik tarihi, iktisat disiplinlerinde özgün ve alana katkı sunduğuna inandığımız üç makale ile birlikte toplam yedi makalenin yer aldığı 101. sayımızın önceki sayılara

kıyasla hacminin küçüldüğüne dikkat çekmek isteriz. Bu değişim etki faktörü güçlü, yüksek nitelikli makaleler yayınlamak suretiyle dergimizin kalitesini artırma konusundaki kararlılığımızın yansımasıdır.

Bu sayının ortaya çıkmasında katkı sağlayan başta yazarlarımız ve hakemlerimiz olmak üzere yayın kurulundaki hocalarıma ve yayın sürecini takip eden tüm arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunar, iyi okumalar dilerim.

Prof. Dr. Fırat PURTAŞ

Yayın Yönetmeni

Dear Readers,

We present the 101st issue of *bilig*, which has 25 years of experience and a wealth of information from 100 issues.

This issue mainly includes articles that are related to Armenia.

When the articles in *bilig* are examined, you will notice many different dimensions of the efforts to stabilize the South Caucasus region, which started with the end of the Armenian occupation in Karabakh as a result of the Homeland War, which ended up with Azerbaijan's victory.

Yıldız Deveci Bozkuş's article titled "Armenian Intellectuals in the XIX. Century in Ottoman Empire" offers a constructive approach in this regard. The author presents her article as a contribution to the efforts of studying the contribution of Armenian intellectuals to the intellectual life of the Ottoman Empire to base Turkish-Armenian relations on the practice of living together, taking them out of the context of the genocide controversy. The article discusses in general terms which areas Armenian intellectuals came to the fore in the Ottoman modernization process and the works they produced in these areas and examines the life, works and contributions of Diran Kelekyan, one of the leading figures of the period, to the Turkish modernization process.

Bolshevik Armenians took an active part both in the Red Army and among the Soviet administrators during the establishment of the Soviet Union. One of them is Levon İ.Mirzoyan, worked between 1917 and 1938 to settle the Bolshevik administration in Azerbaijan, Kazakhstan, and some other regions. As Mirzoyan was an influential actor in the emergence of the Nagorno-Karabakh issue, he implemented the policy of killing or exiling Kazakh intellectuals while he was the First Secretary of the Kazakh Soviet Administration between 1933 and 1938. The article prepared by Seyfi Yıldırım and Mirzahan Egamberdiyev by utilizing the archive documents reveals striking facts about Mirzoyan's activities in Kazakhstan between 1933 and 1938.

Ümmühan Elçin Ertuğrul, on the other hand, deals with the problem of displaced persons and refugees, which emerged with the Armenian occupation of Azerbaijani lands, from the perspective of international law. In addition, the author draws attention to the legal gaps that she has identified regarding the protection of Internally Displaced Persons. According to article 7th of the ceasefire agreement signed between Armenia, Azerbaijan, and Russia on 9 November 2020, "Internal displaced persons and refugees are returning to the territory of Nagorno- Karabakh and adjacent districts under the control of the Office of the United Nations High Commissioner on Refugees." Ertuğrul's article focuses on the possible problems that may be encountered during the implementation of the aforementioned article and offers solutions.

Mehlika Özlem Ultan and Didem Saygın's article titled Azerbaijan as an Alternative to European Union-Russian Energy Relations is an analysis that reveals the benefits of the stability in the South Caucasus for the EU and the international system. As Ultan and Saygın pointed out, the course of relations between the EU and Azerbaijan over energy security relies on the EU's stance in solving the Karabakh conflict. Azerbaijan's natural gas reserves gain strategic importance in terms of balancing the EU's energy dependence on Russia.

We would like to draw attention to the fact that the volume of our 101st issue, which includes seven articles in total, including three original and contributing articles in the disciplines of folk literature, music history, and economics, has shrunk compared to the previous issues. This change is a reflection of our commitment to improving the quality of our journal through publishing high-quality articles with a strong impact factor.

I would like to thank especially my authors and referees, my professors on the editorial board, and all my friends who followed the publication process, who contributed to the publication of this issue, and wish you good reading.

Prof. Dr. Fırat PURTAŞ

Editor in Chief

Дорогие читатели,

Представляем вам 101-й номер журнала bilig, который имеет 25-летний опыт работы и сокровищницу знаний, воплощенную в ста его выпусках.

В настоящем выпуске в основном публикуются статьи, связанные с Арменией.

Знакомство с опубликованными материалами убеждает в очень разных измерениях усилий по стабилизации в регионе Южного Кавказа по окончании армянской оккупации Карабаха в результате Отечественной войны, закончившейся победой Азербайджана.

В статье «Армянская интеллигенция в Османской империи в XIX веке» Йылдыз Деведжи Бозкуш предлагает конструктивный подход к изучению проблемы. Автор сосредоточилась на изучении вклада армянской интеллигенции в интеллектуальную жизнь Османской империи, рассмотрев турецко-армянские отношения в контексте практики совместного проживания и выведя их из контекста дискуссий о геноциде. В статье рассказывается о том, в каких областях армянские интеллектуалы в целом выдвинулись на первый план в ходе модернизации османского общества, о тех трудах, которые они создали в этих сферах, о жизни и творчестве Дирана Келекяна, одном из ведущих имен того времени, и его вкладе в процесс турецкой модернизации.

Армяне-большевики принимали активное участие как в Красной Армии, так и в советской администрации во время создания Советского Союза. Одним из них является Левон Мирзоян, который работал для установления большевистского правления в Азербайджане, Казахстане и некоторых других регионах в период с 1917 по 1938 год. Мирзоян был ответствен за возникновение проблемы Нагорного Карабаха, а будучи первым секретарем казахской советской администрации с 1933 по 1938 год он также проводил политику уничтожения или изгнания казахской интеллигенции. В статье, подготовленной Сейфи Йылдырымом и Мирзаханом Эгамбердиевым, на основе архивных документов раскрываются красноречивые факты о деятельности Мирзояна в Казахстане в 1933-1938 гг.

Уммухан Эльчин Эртугрул, с другой стороны, рассматривает с точки зрения международного права проблему внутренне перемещенных лиц и беженцев, возникшую в результате армянской оккупации азербайджанских земель, и обращает внимание на существующие правовые пробелы в защите внутренне перемещенных лиц. Согласно статье 7 Заявления о прекращении огня между Азербайджанской Республикой, Республикой Армения и Российской Федерацией, подписанного 9 ноября 2020 года, «внутренне перемещенные лица и беженцы возвращаются на территорию Нагорного Карабаха и прилегающих районов под контроль Управления Верховного комиссара ООН по делам беженцев». Статья автора рассматривает проблемы, которые могут возникнуть при реализации этого положения, и предлагает их решения.

Статья «Азербайджан как альтернатива в отношениях ЕС и России в сфере энергетики» Мехлики Озлем Ултан и Дидем Сайгын представляет собой анализ, раскрывающий преимущества стабильности на Южном Кавказе для ЕС и международной системы. Как отмечают авторы, развитие отношений между ЕС и Азербайджаном

в сфере энергетической безопасности зависит от позиции ЕС в решении карабахского конфликта. Запасы природного газа Азербайджана приобретают стратегическое значение с точки зрения уравнивания энергетической зависимости ЕС от России.

Мы хотели бы обратить внимание на то, что объем 101-го номера, который включает в себя всего семь статей, в том числе три оригинальных материала статьи по дисциплинам народной литературы, истории музыки и экономики, сократился по сравнению с предыдущими выпусками. Данные изменения соответствуют нашему стремлению улучшить качество журнала с помощью публикации статей с сильным импакт-фактором.

Мы хотели бы выразить благодарность всем коллегам, в особенности нашим авторам и рецензентам, которые внесли свой вклад в публикацию нового выпуска, и сотрудникам редакции, осуществившим издание, и пожелать вам приятного чтения.

Профессор Фырат Пурташ,
Главный редактор

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Yıldız Deveci Bozkuş

XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Entelektüeller: Diran Kelekyan Örneği / 01-30
Armenian Intellectuals in the XIX. Century in Ottoman Empire: The Example of Diran Kelekyan

Seyfi Yıldırım, Mirzahan Egamberdiyev

Taşnakçı Ermeni Levon İ. Mirzoyan'ın Kazakistan'daki Faaliyetleri (1933-1938) / 31-56
Tashnakist Armenian Levon I. Mirzoyan and His Activities in Kazakhstan (1933-1938)

Ümmühan Elçin Ertuğrul

2020 Azerbaycan-Ermenistan Ateşkesine Göre Yerinden Edilenlerin Dağlık Karabağ'a Geri Dönüşü / 57-86
The Return of Displaced Persons to Nagorno- Karabakh According to 2020 Azerbaijani- Armenia Ceasefire

Mehlika Özlem Ultan, Didem Saygın

Avrupa Birliği-Rusya Enerji İlişkilerinde Azerbaycan Alternatifi / 87-114
Azerbaijan as an Alternative to European Union-Russian Energy Relations

Feyzan Göher

Manas Destanı'nda Irçı Oğul ve Görevleri / 115-134
Irci Ogul and His Duties in Manas Epic

Gökhan Yalçın

Bir XVIII. Yüzyıl Osmanlı/Türk Musikisi Yazılı Kaynağı: Akovalızâde Hâtem Efendi Edvârı / 135-162
A Manuscript of Ottoman/Turkish Music of Eighteenth-Century: Akovalızâde Hâtem Efendi Edvârı

Gökhan Kartal

Enerji Güvenliği ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türk Dünyası Ülke Panelinden Kanıtlar / 163-192
The Relationship between Energy Security and Economic Growth: Evidence from Panel of Turcic World Countries

Yayın Değerlendirme / Book Reviews

Esra Karakaş Kurt

Kıbrıs Türk Edebiyatı Tarihi (1571-2017). Kıbrıs Türk Araştırma ve Tanıtma Projesi Yayını. Yay. Haz. İsmail Bozkurt ve Oğuz Karakartal. İlsan Matbaası, 2019. / 193-198

Onur Alp Kayabaşı

Dilek, İbrahim. *Türk Mitoloji Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2021, 951 s. / 199-206

Yayın İlkeleri / 207-222

XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Entelektüeller: Diran Kelekyan Örneği*

Yıldız Devci Bozkuş**

Öz

Bu çalışma XIX. yüzyılda Osmanlı modernleşme sürecinde Ermeni entelektüel sınıfının Osmanlı İmparatorluğu'nda dil, edebiyat, hukuk, iktisat, çeviri vb. birçok alanda Osmanlı Türkçesi ile kaleme aldıkları eserleri genel hatlarıyla değerlendirmeyi öngörmektedir. Bilindiği üzere Tanzimat süreciyle başlayan ve Islahat hareketiyle devam eden süreçte Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin modernleşme alanında ihtiyaç duyduğu alanlarda öncü kadroların yetiştirilmesi konusunda yurtdışına eğitim amaçlı gönderilen öğrencilerin önemli bir etkisi olmuştur. Bu noktada modernleşme konularında yurtdışında eğitim alan farklı etnik gruplar arasında özellikle Ermeni öğrencilerin rolü çok önemlidir. Buradan hareketle çalışma kapsamında ilk etapta yurtdışında eğitim almış Ermeni entelektüellerine ait eserlerin Osmanlı modernleşme sürecindeki etkileri üzerinde durulacaktır. Daha sonra Osmanlı modernleşme sürecinde Ermeni entelektüellerinin genel hatlarıyla hangi alanlarda ön plana çıktığı ve bu alanlarda ürettikleri eserlere değinilecektir. Bu noktada dönemin önde gelen isimlerinden biri olan Diran Kelekyan'ın bu kapsamda entelektüel hayatı, eserleri ve Türk modernleşme sürecine sunduğu katkılar incelenecektir.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı, modernleşme, Ermeni, Diran Kelekyan, entelektüel.

* Bu çalışma TÜBİTAK 2219-Yurt Dışı Doktora Sonrası Araştırma Burs Programı kapsamında desteklenmiştir, TÜBİTAK'a desteği için teşekkür ederiz.

19-20 Kasım 2019 tarihlerinde Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinde gerçekleştirilen "Türkiye'nin Modernleşme Süreci ve Mekteb-i Mülkiye" Sempozyumu'nda sunulan bildiri metninin verilerinden yararlanılarak, bildiri metni genişletilerek ve geliştirilerek hazırlanmıştır.

Geliş Tarihi: 23 Aralık 2019 – Kabul Tarihi: 18 Mart 2020

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Devci Bozkuş, Yıldız. "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Entelektüeller: Diran Kelekyan Örneği". *bilig*, no. 101, 2022, ss. 01-30.

** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı – Ankara / Türkiye

ORCID: 0000-0002-4634-463X

ydbozkuş@ankara.edu.tr

Giriş

Günümüzde Ermeni aydınlarının Osmanlı entelektüel mirasına katkılarının ne olduğu hususundaki çalışmalar neredeyse yok denilecek kadar azdır. Bilindiği üzere 1915 Sevk ve İskân Kanunu çerçevesinde gerçekleşen göçlerden önceki süreçte Ermeni aydınlarının eserleri Batı dünyası ile iletişimin ve aynı zamanda kültürel etkileşimin de öncülere konumunda yer almaktaydı. Bu etkileşimin Osmanlı kültürel hayatına yansımada Ermeni aydınların yabancı dil bilgileri önemli bir faktör olmuştur. Bu noktada Batı dillerinden Türkçeye çevrilen eserlerin birçoğunun Ermeni mütercimler tarafından çevrilmiş eserler olması da dikkat çekmektedir. Çeviriler sadece edebiyat, tarih, felsefe ile sınırlı kalmamıştır, mimari, hukuk, tıp, mühendislik vb. alanlarda da son derece değerli çalışmalar Ermeni aydınlar aracılığıyla Türkçeye kazandırılmıştır. Ermeni aydınlarının eserleri üzerinden yapılacak bir çalışma sadece Ermeni meselesinin çözümüne katkı sunmak değil aynı zamanda on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı kültürel hayatının aydınlatılmasına da yardımcı olacaktır. Böyle bir çalışmayla, Türk ve Ermeni aydınların entelektüel alanda diyalog kurma biçimlerinin nasıl olduğu, bunun hangi pratiklerle gerçekleştiği, Ermeni aydınların ürünlerinin neler olduğu ve bu ürünlerin kolektif birikime yansımalarının nasıl olduğu şeklindeki sorulara da cevap bulunabilecektir. Nitekim modernleşme döneminde Ermeni aydınların Osmanlı İmparatorluğu'nun düşünce hayatına katkılarının incelenmesi Türk-Ermeni ilişkilerini soykırım tartışmaları bağlamından çıkararak birlikte yaşama pratiği üzerine oturtulması noktasında da önemlidir.

Tanzimat süreciyle başlayan ve İslahat hareketiyle devam eden süreçte Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin modernleşme alanlarında ihtiyaç duyduğu kadroların yetişmesi için dili, dini ve etnik kimliğine bakılmaksızın, maddi durumu iyi olan veya kimsesiz çocukların dahi yurtdışına eğitim amaçlı gönderilmesi hususuna büyük bir önem verdiğini de söylemek mümkündür. Osmanlı modernleşmesi açısından yurtdışına eğitim amaçlı giden Müslim veya Gayrimüslim tüm öğrencilerin gerek Türk entelektüel sınıfının oluşumuna, gerekse de Devletin ihtiyaç duyduğu hizmetlerde pozitif bir etki yarattıkları görülmektedir. Yurtdışında eğitim aldıktan sonra ülkeye dönen Ermeni öğrencilerin yurda döndükten sonra nazırlık, büyükelçilik, valilik, devlet kurumlarında azalık, açılan modern okullarda hocalık, mühendislik, doktorluk, mütercimlik, ressamlık, yazarlık vb. daha birçok alanda,

hem öncü hem de ses getiren çalışmalar yaptıklarını söylemek mümkündür (Erdoğan 2010: 121-151). Bu noktada Tanzimat döneminde ortaya çıkan gelişmelerden Ermeni entelektüellerinin büyük oranda pozitif yönde etkilendiği de görülmektedir. Bu manzaranın ortaya çıkmasında Ermeni entelektüellerinin yurtdışında aldıkları eğitimlerinin yanı sıra Tanzimat sürecini hazırlayan Türk entelektüellerinin yanında görev almış olmalarının da süreci olumlu yönde katkıları olduğu anlaşılmıştır. Bu anlamda neredeyse tüm önemli görevlerde yer alan Türk bürokratlarının ve Türk entelektüellerinin yanında Ermeni isimlerin yer aldığı tespit edilmiştir. Kuşkusuz bu durumun temelinde Tanzimat öncesine dayanan Ermeni toplumunun yapısının da etkisi olmuştur. Özellikle Ermeni amira sınıfının devletle olan ilişkilerinin Tanzimat sürecine gidilen yolu hızlandırdığı da bilinmektedir. Tanzimat dönemiyle birlikte Rumlardan boşalan bürokratik kurumlarda devletin en üst görevlerinde Ermenilerin yer almaları ve birden fazla dil bilmeleri bu görevlere gelmelerinde ve başarılı olmalarında etkili olmuştur.

Osman İmparatorluğu'nda Ermeni entelektüellerinin hayatı ve eserlerine dair kapsamlı bilgiler içeren eserler arasında Kevork Pamukciyan'ın 4 ciltlik eserinin ilk sırada yer aldığını söylemek mümkündür (Pamukciyan). Pamukciyan'ın bu eseri dışında bu konularla ilgili olarak Ermeni aydınlarının hayatını ve eserlerini ele alan bir diğer çalışma ise Osmanlı İmparatorluğu döneminde Hariciye'de görev alan Ermenileri detaylı bir şekilde ele alan Taceddin Kayaoğlu'nun *Osmanlı Hâriciyesinde Gayr-ı Müslimler (1852-1925) adlı eserdir. Hâriciye Nezareti Sicill-i Ahvâl İdâresi Analitik Envanteri*'nden yararlanılarak hazırlanan bu eser gayrimüslim memurlara dair son derece önemli bilgileri içermektedir. Bu eserde Ermeni memurlarının hizmet cetvelleri, emekliye ayrılma tarihleri, nüfus tezkireleri, Osmanlı ve yabancı devletler tarafından verilen nişanlara ait berat sureleri ve diploma örnekleri gibi çok sayıda bilgilere yer verildiği görülmektedir (Kayaoğlu XXI).

Kayaoğlu'nun büyük oranda Sicill-i Ahvâl Defterleri'nden yararlanılarak hazırladığı bu eser, 1852-1925 yılları arasında devlet tarafından "sicil"leri tutulmuş Hariciye'de görev yapmış gayrimüslim memurları kapsamaktadır. Kayaoğlu Seferatler ve Şehbenderlikler'de 234 gayrimüslim görevlinin büyük bir çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğunu, daha sonra ise Rum ve Müsevîlerin çoğunlukta olduğuna yer vermiştir (Kayaoğlu XXXI).

Bu eserde ayrıca Hariciye’de görev almış olan sadece Ermeniler değil Rum-lara dair de bilgilere yer verilmiştir. Eserde Hariciye’de görev alan Ermenile-rin hangi ülkelerde görev yaptığının yanı sıra devlet tarafından kendilerine verilen taltif ve nişanlara dair de kapsamlı bilgiler bulunmaktadır (Kayaoğlu 2013: XIII-1). Benzer şekilde ressamlar için Garo Kürkman’ın da konuyla ilgili bir eseri bulunmaktadır. Ayrıca özellikle Ermeni mimarlar için de ben-zer çalışmalar mevcutken (Tuğlacı, Kuruyazıcı) sosyal bilimler alanında ise özellikle de filoloji alanında bibliyografik bir eserin henüz mevcut olmadığı tespit edilmiştir.

Osmanlı Modernleşme Sürecinde Ermeni Entelektüeller

XVII. Yüzyıldan itibaren Ermeniler Osmanlı Devleti’nde önemli görevlerde yer almaya başlamıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında 1821 Rum İsyarı’nın önemli bir etkisi olmuştur. 1821 yılına kadar Fenerli Rumların elinde olan Büyük (Divan) ve Donanma tercümanlığı görevi, isyanların ardından Ermenilerin eline geçmiştir (Çark 13).

Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilerin Islahat Fermanı’ndan sonra da devletin birinci sınıf hizmetlerine getirildiğini söylemek mümkündür. Bu anlamda söz konusu dönemde vali, genel vali, müfettiş, elçi ve hatta nazır tayin edilen Ermenilerin olduğu görülmektedir. Ayrıca Mustafa Reşit Paşa, Ali ve Fuat Paşa’lar, hatta Mithat Paşa’nın Ermeni müşavirler kullandıkları, özellikle Mithat Paşa’nın *Kanunu Esasi*’nin hazırlanmasında Odian Efendi’nin yardımlarından faydalandığı ve II. Abdülhamid’in bile 1893 yılına kadar Ermenilerle iyi geçindiğini ve Ermeni Nazırlar tayin ettiğini söylemek mümkündür (*Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi*: XV).

Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren başlayan modernleşme politikalarının önemli bir ayağı olan yurtdışına öğrenci gönderilmesi gerek Osmanlı’nın gerekse de Türkiye Cumhuriyeti’nin Batılılaşma serüveninde (Erdoğan 121-151) önemli bir yere sahip olmasına rağmen henüz bu konularda çok fazla bir çalışmanın yapılmadığı özellikle de Ermeni öğrenciler üzerine yapılan çalışmaların sınırlı kaldığı söylenebilir (Şişman).

1839-1876 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu’nun sadece Fransa’ya gönderdiği öğrenci sayısına bakıldığında öğrencilerin %68’inin yani 116 öğrencinin Müslüman, %32’sinin yani 78 öğrencinin ise Gayrimüslimlerden oluştuğu görülmektedir. Bu rakamlar sadece Ermenilerin değil diğer

etnik yapıya sahip gayrimüslimlerin de bu eğitimden faydalandığını göstermesi açısından önemlidir. Askerlik, tıp, hukuk ve mühendislik eğitim için Fransa'ya gönderilen öğrencilerle benzer şekilde diğer ülkelere de çok sayıda Ermeni öğrencilerin gönderildiği ve bu öğrencilerin ülkelerine döndükten sonra ilgili alanlarda ciddi çalışmalar yaptıkları bilinmektedir (Şişman 11).

Osmanlı eğitim sisteminde bir değişim ve dönüşüm ortamının başlatılmasında başta Reşit Paşa olmak üzere, Ali ve Fuat Paşa'ların çalışmalarının önemli bir etkisi olmuştur. Bu gelişmeler Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bir çok kesim üzerinde olduğu gibi Ermeni toplumu da etkilemiş ve sadece 1840-1850 yılları arasında altmışa yakın Ermeni öğrenci Fransız okullarından mezun olarak İstanbul'a gelmiştir (Artinian 74-75). Bu eğitimler sonucunda istenmeyen bazı durumlar yaşansa da aslında Batı'ya özellikle devlet tarafından gönderilen öğrenciler aracılığıyla ilk etapta devletin ihtiyacı olan alanlarda Batı'nın teknik, askeri, sanayi vb. alanlardaki üstünlüğünün yakalanmasının hedeflendiği anlaşılmaktadır. Ayrıca yurtdışına eğitim amaçlı gönderilen gayrimüslim öğrenciler arasında Ermeni öğrencilerin ilk sırada geldiği ve öğrencilerin yoğun olarak Paris, İngiltere, Avusturya, Yunanistan, İsviçre, Rusya ve İtalya'ya gönderildiği de söylenebilir. Paris'te *Muradyan Okulu*, İtalya'da ise *Rafaelyan Okulu*'nun Ermeni entelektüellerinin merkezi haline geldiği görülmektedir.

Söz konusu öğrenciler yurda döndükten sonra görev aldıkları kamu kurum ve kuruluşlarının modernize edilmesinde lokomotif rolü üstlenerek bu kuruluşların modernize edilmesini sağlamışlardır. Bu durumun en belirgin kanıtları söz konusu Ermeni entelektüellerinin Osmanlıca kaleme aldıkları eserlerdir.

Ermeni entelektüelleri Osmanlı modernleşmesine başta siyasi, ekonomik, kültürel, tarihi, edebi olmak üzere birçok alanda katkılar sunmuşlar, özellikle tiyatro ve drama, sanat ve mimarlık, müzik ve eğitim konularında ciddi katkıları olmuştur. Örneğin, 19. yüzyılda mümtaz Ermeni müzikologlarından biri olan Hampardzum Limonjian ve yirminci yüzyılın başlarında Gomidas Vardapet'in dönemin önde gelen müzikologlarından olduğu ve Batılı konservatuarlarda aldıkları eğitimleri yayınlar, performanslar ve verdikleri eğitimler aracılığıyla sonraki kuşaklara aktardıklarını söylemek mümkündür (Hovannisian 10-11).

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gençlerin Batılı ülkelere eğitim amaçlı gönderilmesi ve devletin ihtiyaç duyduğu alanlarda eğitilmesi büyük önem kazanmıştır. Özellikle II. Abdülhamit döneminde yurtdışına gönderilen öğrencilerin büyük bir kısmının Ermeni kökenli olması da bu durumun önemli göstergelerindedir. Ermeni gençlerin dönemin koşulları göz önünde bulundurulduğunda gönderilen ülkeler arasında ilk sırada Fransa'nın yer aldığını söylemek mümkündür. Fransa'nın yanı sıra Almanya'nın da söz konusu dönemde önemli bir konumda olduğu görülmektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Almanya'nın özellikle askerî eğitimde ön plana çıkmasıyla birlikte Fransa ve diğer bazı ülkelerdeki gençlerin dahi Almanya'ya kaydırılmaya çalışıldığı da söylenebilir. Buna karşın Fransa ve İsviçre için özgür ortamın öğrencileri cezbediği, İngiltere'nin ise 1878 yılından itibaren kötüye giden ilişkiler ve eğitimin pahalı olması nedeniyle yurtdışı eğitiminde çok da tercih edilmediği anlaşılmaktadır (Gençoğlu 33-73).

Genel hatlarıyla Ermeni gençlerin yurtdışında eğitim almasıyla birlikte, Avrupa'da eğitim görmüş Ermeni entelektüeller ile Ermeni zengin kesimini oluşturan amira sınıfı arasında bir çekişmenin görülmeye başlandığını da söylemek mümkündür (Artinian 10). 19. yüzyılda Ermeni entelektüellerinin Avrupa'da eğitim almaları ve pozitivist düşünce yapısından etkilenildiğini kaydeden Artinian, bazı Ermeni entelektüellerinin 1848 Devrimi'ni yaşamış olmalarının da düşünce yapılarının şekillenmesinde etkili olduğuna vurgu yapmıştır (Artinian 13).

Tanzimat dönemiyle birlikte gerek Avrupa'ya eğitim amacıyla gitmiş, gerekse de görevi gereği Avrupa'da bulunmuş Ermeni entelektüeller için dünyadaki gelişmeleri yakından görme ve izleme imkânı doğmuştur. Bu durum beraberinde 19. Yüzyılda Avrupa tarihinin, dilinin, edebiyatının, siyasetinin, ticaretinin kısacası her türlü gelişiminin yakından takip edilmesini ve Osmanlı'ya yansımalarına neden olmuştur. Avrupa'da eğitim almış "Genç Ermeniler", özgürlük, demokrasi, eşitlik ve milliyetçilik gibi liberal ve ilerici düşünce yapısından etkilenmiş ve amiralara karşı orta sınıfla işbirliği içinde hareket etmiştir. 1856 yılında ilan edilen *Islahat Fermanı* da Genç Ermenilerin düşüncelerini daha rahat bir biçimde ortaya koyma imkânı sağlamıştır (Kılıçdağı 333-342, Artinian 170).

Panossian'a göre ise milliyetçilik akımı da Ermeni entelektüel sınıfı arasında seküler düşüncenin doğmasında etkili olmuştur (Panossian 108). Osman-

lı Devleti'nde önemli görevlerde yer alan amiralar önemli ölçüde Gregor-yen iken, Genç Ermenilerin ise buna karşın çoğunlukla Katolik mezhebine mensup olmaları başlı başına bir çatışma alanı yaratmaktaydı. Nitekim bir süre sonra Genç Ermenilerin yoğun çabaları sonucu *Ermeni Milleti Nizamnamesi*'nin hazırlanması, Genç Ermenilerin önemli kazanımları arasında ilk sırada yer almıştır.

Ermeni entelektüellerinin Batı dünyası ile teması bir süre sonra kendi toplumlarındaki dini yapıları, kurumları ve din adamlarını sorgulamaya başlamalarına da neden olmuştur. Bu noktada aydınlanma sürecinin beraberinde Batı üzerinden Ermeni entelektüel sınıfının oluşmasında ciddi bir rol oynadığı söylenebilir. Ancak sadece Batı düşüncesi değil diğer faktörler de Ermeni entelektüel dünyasının oluşumunda etkili olmuştur. Misyonerlerin özellikle de Amerikan Protestan misyonerlerinin Ermeni entelektüel dünyasının oluşmasına katkı sağladığını ve ABCFM'nin oldukça etkili sonuçlar elde ettiğini de söylemek mümkündür.

Batıda eğitim alan Ermeni entelektüel sınıfı Osmanlı İmparatorluğu'na döndüklerinde ilk olarak okullaşma ve eğitim oranlarını arttırma noktasında ciddi çalışmalarda bulunmuştur. Bu noktada çok sayıda okulun açılması, kızların okula gitmelerinin teşviki ve eğitim konusunda bir düzen sağlamaya çalışılmıştır. Bu çabanın zamanla Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer toplumlar üzerinde, özellikle de kadınların eğitimi noktasında etkili olduğunu da söylemek mümkündür. Örneğin, Ermeni toplumundaki geleneksel değerlerin devamlılığına rağmen Ermeni kız okulları Osmanlı toplumundaki kadınların yerinin güçlendirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. 1863 yılında Ortaköy'de açılan Hripsimants Varzharan ve Toros Nazarian'ın açtığı Nazarian Kız Okulları bu konuda kadın entelektüellerin yetişmesinde önemli rol oynamış eğitim kurumlarıdır. Nitekim Nazarian Kız Okulu'nun kurucusu Toros Nazarian, okulun temel amacının kızlar için entelektüel beceri ve el sanatlarının geliştirilmesinin hedeflendiğini ifade etmiştir. Dönemin önemli gazetelerinden olan *Jamanag* gazetesinin de bu süreci desteklediği ve "Kızlarınıza lüks elbiseler almak yerine onları okula gönderin, kızlarınızın kalbini ve zihnini geliştirin" sözleriyle kız okullarını ve kızların eğitimini desteklemiştir (Kılıçdağı 237).

Ermeni entelektüel sınıfının söz konusu dönemler içerisinde ağırlıklı olarak Fransız entelektüel dünyasından etkilendiğini söylemek mümkündür. Ni-

tekim öğrencilerin büyük oranda gerek devlet gerekse de bireysel anlamda yurtdışı eğitimi için Fransa'yı tercih etmesi beraberinde Fransız kültürünün toplumda daha fazla yer etmesinin de önünü açmıştır. Hovsep Gaterjian'a göre ise Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni entelektüeller sadece Fransız değil, biraz Alman ve kısmen de İngiliz etkisi altında kalmışlardır (Adalian 50-52). Selçuk Akşin Somel'e göre Batı'nın yanı sıra söz konusu dönemde Çarlık Rusya'sında da gizli faaliyetlerde bulunan sosyal demokrat hareketler genç Ermenilerin düşünce yapısını etkilemiştir (Panossian 149, Somel 88). Kuşkusuz sadece Fransa değil söz konusu dönemde eğitime gidilen hemen hemen her Batılı ülkedeki gelişim Ermeni entelektüel sınıfı aracılığıyla Osmanlı'ya getirilmiştir. Söz konusu dönemde Ermeni entelektüel sınıfının oluşumunda sadece erkekler değil Ermeni kadınlarının da bu sürece doğrudan katkıda bulduklarını söylemek mümkündür. Sırpuhi Düssap, Zabel Yeseyan, Sibly (Zabel Asadur), Ishugi Minasian, Hayganush Mark vb. dönemin önde gelen Ermeni kadın entelektüelleri olmuşlardır.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde sosyal bilimler alanlarının yanı sıra diğer alanlarda da Ermeni entelektüellerinin ciddi katkıları olmuştur. Bu noktada özellikle Tıp alanında çok sayıda Ermeni isimden bahsetmek mümkündür, bunlar arasında ilk sırada Dr. Agop Handanyan gelmektedir. Handanyan'ın tıp öğrencilerine verdiği dersler ve bu derslerde kullanılmak üzere Fransızcadan tercüme etmiş olduğu iki ciltlik *Tıbb-ı Kanuni* eseri alanının ilk ve tek eseri olarak kabul edilmektedir. Handanyan'ın yine *Kimya-yı Kanuni* adlı eseri de son derece önemli bir eser olup, alanının öncü çalışmaları arasında ilk sırada yer almakta ve konuyla ilgili literatürde önemli başvuru kaynağı eserlerdir.

Ermeni entelektüellerinin eserleri sadece Osmanlı değil Ermeni toplumu açısından da bazı sonuçlar doğurmuştur. Bu konuda Ermeni entelektüel sınıfının kaleme aldığı eserler aracılığıyla özellikle kilisenin, din adamlarının ve amiraların toplum üzerindeki hâkimiyetinin sona ermesi ve bunun yerine toplumun en alt kademesinin dahi entelektüel anlamda özgürleştiği ve geliştiği kaydedilmiştir. Bu etki sadece Ermeni toplumuyla sınırlı kalmamış aynı zamanda Türk toplumunu da etkilemiştir. Türk toplumu açısından sosyal ve beşeri bilimler alanında Ermeni entelektüellerinin Batılı ve modern anlamdaki düşünce yapısını eserleri ve faaliyetleri aracılığıyla İmparatorluğa getirdiğini, bunun en önemli kanıtları arasında da Osmanlıca olarak kaleme

aldıkları eserlerinin olduğu görölmektedir. Zeidner'e göre ise Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Rusya'daki Ermeni entelektüellerinin oluşumu beraberinde Ermeni toplumu içerisinde milliyetçi duyguların da ortaya çıkmasına neden olmuştur (Zeidner 476).

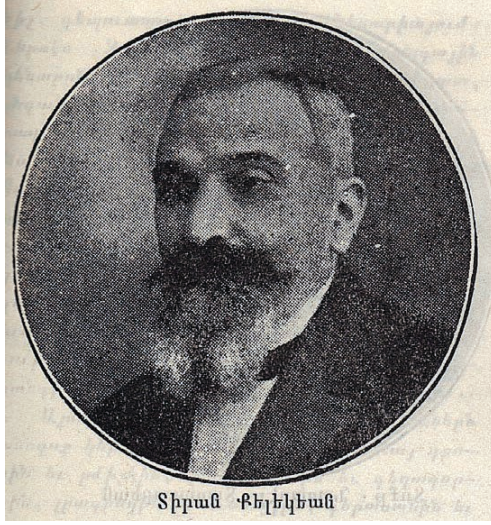
Ermeni entelektüellerinin bir dönem de olsa *İttihat ve Terakki Cemiyeti* üyeleriyle birlikte hareket etmeleri ve II. Meşrutiyet'i sahiplenmeleri Koptaş'ın da ifade ettiği gibi ülkeyi modernleştirme temelli bir siyasi birlikliklerinin olduğunu ortaya koyan önemli göstergelerden biri olarak kabul edilebilir (Koptaş 190). Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nin de tebaası olan gayrimüslimleri başta eğitim olmak üzere birçok alanda Osmanlılık politikası çerçevesiyle yönettiğini ve belli başlı alanlarda bu politikaların olumlu sonuçlarını gördüğünü de söylemek mümkündür.

Ermeni entelektüelleri sadece Osmanlı modernleşme süreci değil kendi uluslarının da aydınlanma sürecinde ciddi katkılar sunmuşlardır. Bu noktada Krikor Odyan ve Nahabed Rusinyan Batı Ermenicenin transliterasyon çalışmalarında ön plana çıkarken, Mıgırdiç Krimyan gibi isimler Ermeni basınıyla adından söz ettirmiş isimlerdir. Yine mizah alanında Hagop Baronyan öne çıkarken, İstanbul'da Mıgırdiç Beşiktaşlıyan, Bedros Turyan, Srpuhi Düssap, Arpiar Arpiaryan, Misag Medzarents, Rupen Sevag, Taniel/ Daniel Varoujan, Siamanto (Adom Yarjanyan), Zabel Yeseyan gibi yazarların edebi çalışmaları dikkat çekmiştir (Hovannisian vd. 4-5).

Osmanlı modernleşme hareketleri açısından XIX. yüzyıl önemli bir dönem olmuştur. Bu süreçte Batıdaki birçok gelişme toplumdaki farklı dini ve etnik gruplara mensup entelektüeller aracılığıyla topluma aktarılmıştır. Başta teknik alanlarda olmak üzere kurumsal, yasal, kültürel, sanatsal ve edebi alanlardaki birçok gelişme Osmanlı'yı bazen doğrudan bazen dolaylı etkileyerek Devletin Batılaştırılması noktasında ciddi adımlar atılmasına vesile olmuştur. Bu adımlar atılırken Türk entelektüellerin rolü kadar Ermeni entelektüellerinin de bu sürece ciddi katkılar sundukları görölmektedir. Edebi, kültürel, sanatsal, hukuksal ve daha birçok konuda Ermeni entelektüelleri bazen öncü görevinde bazen de topluma uygulama noktasında rol almışlardır. Batıdaki pozitif bilimlerin ve fen alanındaki gelişmelerin Osmanlı'da yaygınlaştırılmasının yanı sıra sosyal bilimlerin de bu entelektüeller aracılığıyla devlete geldiği görölmektedir (Budak). Bu husus Osmanlı modernleşme sürecinde Türk entelektüel sınıfının yanı sıra diğer etnik grupların

da modernleşme sürecine dâhil olduklarını göstermesi açısından önemlidir. Bu kapsamda Osmanlı İmparatorluğu döneminde Ermeni entelektüellerinin yayınlarının da modernleşme sürecinde katkıları olduğu görülmektedir. Bu nedenle bu çalışma kapsamında Osmanlı modernleşme son derece geniş bir yelpazeye sahip olduğunu bildiğimiz Ermeni entelektüel sınıfının sadece bir şahsiyetine yer verilebilecektir. Bu anlamda Diran Kelekyan, Osmanlı dönemi Ermeni kökenli entelektüel sınıfına mensup gazeteci, yazar ve siyasi tarihçi kimliğiyle oldukça dikkat çeken bir şahsiyet olmuştur. Kelekyan'ın hem entelektüel kimliği hem de Batılılaşma sürecinde kaleme almış olduğu eserler döneme damgasını vurmuştur. Bu nedenle bu çalışmada modernleşme sürecinde öne çıkan birçok Ermeni şahsiye olmasına rağmen sadece Kelekyan'ın entelektüel kimliği üzerinde durulacaktır.

Diran Kelekyan Efendi'nin Hayatı ve Eserleri

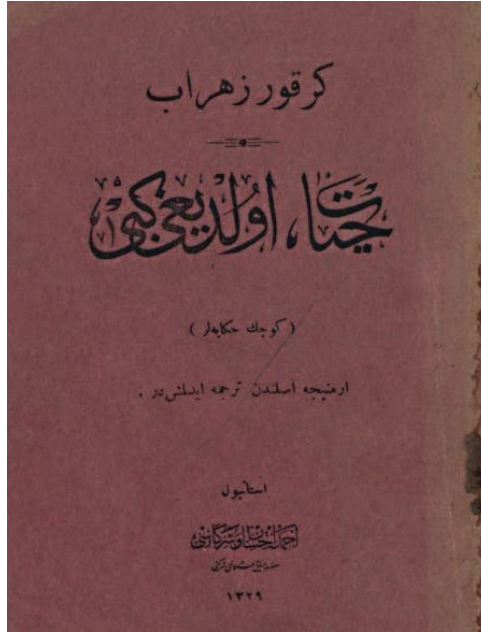
Տիրան Բեկեկյան

Resim 1. *Diran Kelekyan*
(*Kayseri Eylül 1862 - Sivas¹ 1915*) (Birinci 649)²
Diran Kelekyan (Alpkaya).

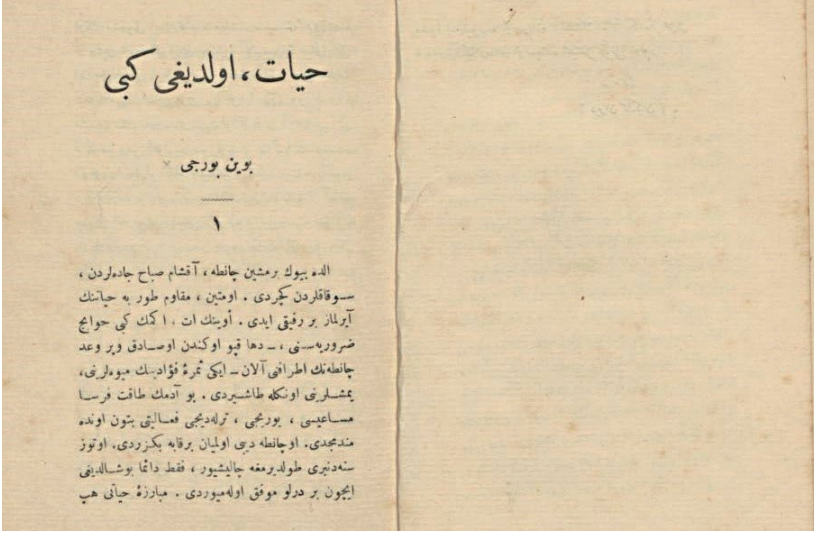
Ermenice kaynaklarda Տիրան Բեկեկյան olarak bilinen Diran Kelekyan'ın ismi bazı kaynaklarda Dikran olarak da kaydedilmiştir. Ermenice ve Osmanlıca birçok yayına imza atmış olan Kelekyan, Osmanlı dönemi Ermeni kökenli entelektüel sınıfına mensup gazeteci, yazar ve siyasi tarihçi-

sidir. İngilizce kaynaklarda Diran Kelekian olarak da bilinen gazeteci yazar Kelekyan, Hazine-i Maliye sarraflarından Kirkor Kelekyan Efendinin oğlu olarak, 1862 yılında Kayseri’de dünyaya gelmiştir (Birinci 649, 966). Farklı kaynaklarda ise Diran Kelekyan isminin Dikran Kelegian olarak geçtiği görülmektedir (Akçam XVII). Henüz altı aylıkken ailesi İstanbul’a taşınan Kelekyan (Walker 396), Hasköy Nersesyan Mektebi’nde iptidayı, Kumkapı’da Mezburyan Mektebi’nde rüştü ve Gedikpaşa’da Surenyan Mektebi’nde de idadi eğitiminin ardından Marsilya’da ailesinden bir yakınının yanına gönderilerek oradaki Ulum Fakültesi’ne devam ederken, bir yandan da Ticaret Mektebi muallimlerinden hususi surette iktisat ve ticaret dersleri almıştır (Walker 396, Gövsa 339).

Kelekyan ayrıca Marsilya Üniversitesi’nde Hukuk Fakültesi’nde eğitimini tamamlayarak yurda döndükten sonra bir süre Mekteb-i Mülkiye’de hocalık yapmış, ayrıca gazetecilik ve avukatlık görevlerinde de bulunmuştur (Toprak 39-41).

Resim 2. Diran Kelekyan’ın Kirkor Zohrap’dan çevirdiği *Hayat Olduğu Gibi* adlı eserinin kapağı (Zohrap).

Resim 3. *Diran Kelekyan'ın Kirkor Zohrap'da çevirdiği Hayat Olduğu Gibi adlı eserinin iç sayfaları (Zohrap).*

Bazı kaynaklarda Kelekyan'ın 1 Eylül 1918 yılında İstanbul'da vefat ettiği bilgilerine yer verildiği görülmektedir (Toprak 39-41, Çankaya 966). Ke-vork Pamukçıyan bu bilginin yanlış olduğunu ve Kelekyan'ın Sivas'ta 1915 yılında vefat ettiğini kaydetmiştir. Pamukçıyan'ın Kelekyan'la ilgili olarak öne sürdüğü bir diğer önemli kaynak da Kelekyan'a ait şiirler olmuştur. Pamukçıyan, İstanbul'da bilinmeyen tarihlerde Ermeni harfleriyle Türkçe olarak yazılmış ve bugüne kadar meçhul olarak kalmış Kelekyan'a ait 140 adet şiirin kendisinde mevcut olduğunu ve bu şiirlerin Latin harflerine kendisi tarafından çevrildiğini de kaydetmiştir (Pamukçıyan 49). Pamukçıyan'dan farklı olarak İngilizce kaynaklarda ise Kelekyan'ın 53 yaşında Çankırı'ya sürgün edildiği ve burada öldürüldüğü ileri sürülmektedir (Walker 427). Ancak Devlet Arşivlerinde Kelekyan'la ilgili Kastamonu Vilâyeti'ne gönderilen bir telgrafta yer alan bilgilere göre; “Diran Kelekyan Efendi'ye İstanbul'a avdet etmemek şartıyla âilesiyle birlikte Ermeni bulunmayan vilâyâtdan ârzû ettiği mahalde ikâmet edebileceğinin” tebliğ edildiği anlaşılmaktadır (BOA. DH. ŞFR, nr. 52/266). Nitekim Osmanlı Arşiv Belgelerinde de “Diran Kelekyan'ın İstanbul Dışında İsteddiği Vilayette İkamet Edebileceği” başlığıyla 8 Mayıs 1915 tarihli bir belgede bu bilginin kayıtlı olduğu da görülmektedir (D. A. G. Müdürlüğü, & O. A. D. Başkanlığı 133).

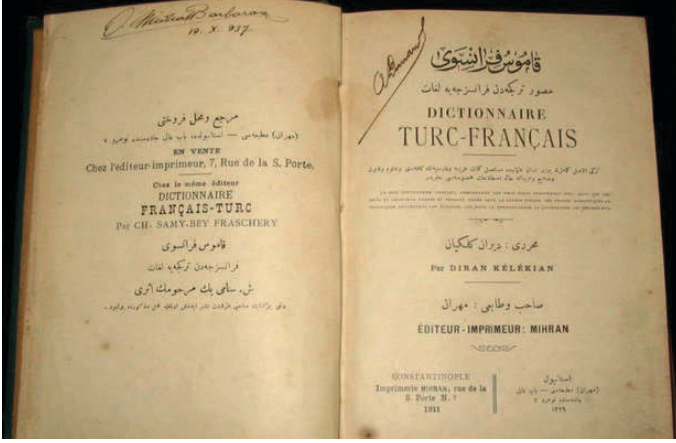
Faruk Alpkaya ise Kelekyan'ın 24 Nisan akşamı evine gelen polisler tarafından karakola götürüldüğünü, 25 Nisan 1915 günü ise “Gayeye Doğru” başlıklı yazısı *Sabah* gazetesinde yayınlandığında Kelekyan'ın İstanbul'daki Ermeni aydınlarıyla birlikte Ayaş ve Çankırı'ya giden trene bindirildiğini ve Çankırı'ya sürgüne gönderildiğini kaydetmiştir. Daha sonra Kelekyan'ın Ekim 1915'te Diyarbakır'a götürülmek üzere yola çıkarıldığını ve akıbeti konusunda herhangi bir bilgiye ulaşamadığını ancak Çankırı'da dolaşan söylentilerden hareketle kendisinin Kızılırmak üzerindeki Çokgöz Köprüsü'nde cinnet geçirerek suya atıldığı yönünde bazı iddiaların olduğu ileri sürülmüştür (Alpkaya 271-273).

Ali Birinci *Tarihin Alacakaranlığında: Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât* adlı eserinde Kelekyan için 1909'da Türkiye'de yüksek mekteplerin ders programlarına girmeye başlayan siyasi tarihin ilk muallimi ifadelerini kullanır (Birinci 649).

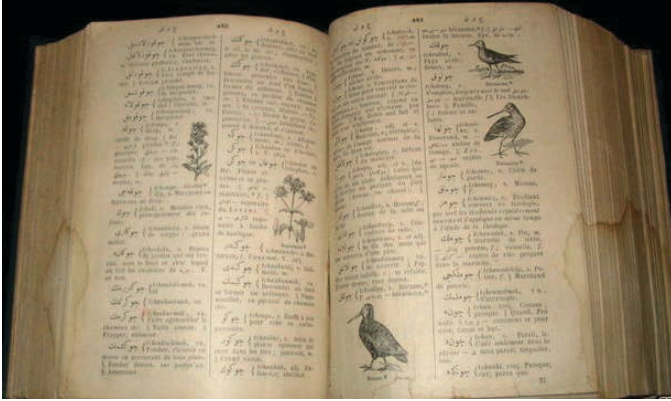
Kelekyan Türkçe ve Ermenicenin yanı sıra Fransızca ve İngilizce de öğrenmiş, Osmanlıca'yı ilerletmek için Arapça ve Farsçaya yedi yılını ayırmıştır. Ayrıca felsefeye, tarihe, ilm-i iktisada, ulûm-ı içtimaiyeye, coğrafyaya ilgisi duyan bir entelektüel olmuştur. İstanbul'da gazetecilik yıllarında (1894-1896) Patrikhane'nin birinci tercümanlığı görevini de yürüten Kelekyan, Mülkiye'nin yanı sıra Erkan-ı Harbiye Mektebi'nde de tarih-i siyasi hocalığı yapıyordu. Birinci Kelekyan'ın bir ihtilalci olup olmadığı hususunun tartışmalı bir konu olduğunu özellikle matbuat alanında bu yönde iddialar olsa da buna pek ihtimal verilmediğine dikkat çekmiştir (Birinci 649- 653).

Birinci Kelekyan'ın eserleri arasında sözlüklerin önemli bir yeri olduğuna işaret etmiştir. Bu sözlüğün günümüzde halen değerini koruduğna işaret eden Birinci, Kelekyan'ın bu sözlüğü için “türünün en kıymetli lügatıdır” ifadelerini kullanır (Birinci 654). Kelekyan'ın özellikle Fransızca- Türkçe sözlük konusunda *Kâmus-ı Fransevî: Musavvir Türkçeden Fransızcaya Lügat* adlı eseri son derece kapsamlıdır. Kelekyan tarafından 1928'de İstanbul'da hazırlanan bu eserde Türkçe asıllı kelimeler yanında ilim, fen, sanayi ve edebiyat alanında Arapça ve Farsçadan alınmış kelimelerin de yer aldığı görülmektedir (Walker 396, Erciyas 72). Zafer Toprak Kelekyan'ın bu eserinin Şemsettin Sami'nin *Türkçe-Fransızca* Sözlüğünün geliştirilmiş hali olduğunu kaydeder. Toprak Kelekyan'ın hazırlamış olduğu bu sözlüğün Osmanlı döneminin en kapsamlı sözlüğü olduğunu, Cumhuriyet yıllarında

dahi, Latin harflerine geçiş arifesinde yeniden yayınlandığına işaret eder. Toprak Kelekyan'ın *Kamus-ı Cedid-i Osmani*' adlı bir başka sözlük çalışmasının da olduğunu ancak yazarın bu eserinin yayınlanamadığına da dikkat çeker (Toprak 39-41).

Resim 4. Diran Kelekyan'ın *Kamus-u Fransevi: Musavver Türkçeden Fransızcaya Lügat adlı eserinin kapağı* (<http://denisonikian.blog.lemonde.fr/category/3-la-periodieittihadiste/page/5/>).

Resim 5. Diran Kelekyan'ın *Kamus-u Fransevi: Musavver Türkçeden Fransızcaya Lügat adlı eserinin iç sayfaları* (<http://denisonikian.blog.lemonde.fr/category/3-la-periodieittihadiste/page/5/>).

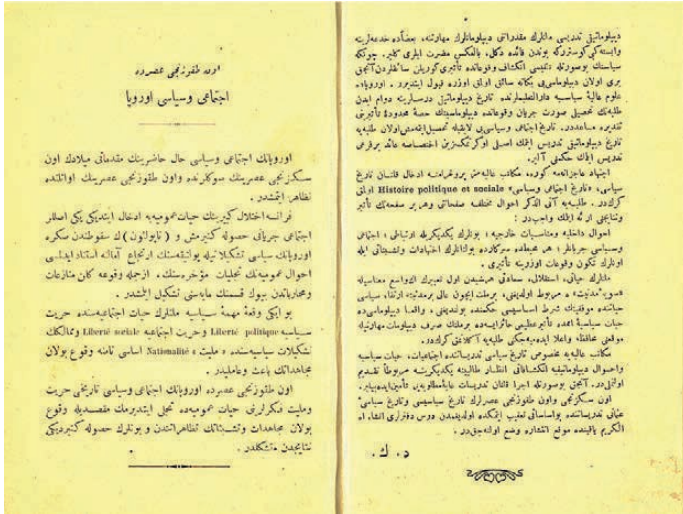

1881 yılında yurtdışından ülkesine dönen Kelekyan, *Manzume-i Efkâr* gazetesinde yazı işleri müdürü olarak görev yapmıştır. Daha sonra *Saadet* gazetesine geçen Kelekyan, 1894 yılında ise Yunanistan'a gitmiştir. Yunanistan'da *Spectateur d'Orient* gazetesinde de bir süre görev yapan Kelekyan, 1897 yılında İstanbul'a geri dönmüştür. Bir dönem *Ceride-i Şarkıye* ve *Surhatang* gazetelerinde de çalışan Kelekyan, *Patrikhane* çevirmenliği ve *Hazine-i Hassa Sekreterliği* görevlerinde de bulunmuştur. 1904'te Mısır'a giden Kelekyan burada *Journal de Caire*'de de editörlük yapmıştır (Walker 1980: 396, Alp kaya 2015: 271-273). Ermeni Harflı Türkçe gazete olan *Manzume-i Efkâr*'ın yanı sıra yazar olarak *Tarik*, *Sabah*, *Cihan*, *Saadet*, *Ceride-i Şarkıye* gazetelerinde de çalışan Kelekyan, daha sonra *La Bourse Egyptienne* gazetelerinde de baş muhabirlik yapmıştır. Kelekyan ayrıca *Tarih-i Osmani Encümen-i azası* ve *Mekteb-i Mülkiye tarih-i Siyasi* muallimi görevlerinde de bulunmuştur (Walker 396, Gövsa 339). Kelekyan'ın *Daily Mail*, *Daily Graphic*, *Contemporary Review* ve *Nineteenth Century* gazetelerinde de makaleleri yayınlanmıştır (Walker 396).

Kelekyan kaleme almış olduğu *Tarih-i Siyasi-i Umumi* adlı eserinin birinci bölümünde 18. yüzyıl Avrupasını, ikinci bölümde ise 19. yüzyılı ele almıştır. Toprak, Kelekyan'ın Fransız Devrimi konusunu ise *Ondokuzuncu Asırda İctimaî ve Siyasî Avrupa* adlı çalışmasında ele aldığını ve Kelekyan'ın bu eserinin Ali Reşid'in *Mufassal, Musavver Fransa İhtilal-ı Kebiri Tarihi* adlı çalışmasından bir yıl önce yayınlandığını ifade etmiştir. Toprak'a göre söz konusu çalışma Fransız Devrimi üzerine yazılmış en ayrıntılı eser olarak literature geçmiştir. Üç bölümden ve 656 sayfadan oluşan bu eser *Fransa İhtilal-ı Kebiri, Napoleon ve Viyana Kongresi* başlıklarından oluşmakta olup Osmanlı İmparatorluğu'na Batılı çok sayıda düşünür ve fikirlerin yerleşmesinde önemli bir rol oynamıştır (Toprak 39-41).

Resim 6. Diran Kelekian'ın *Ondokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umûmî adlı eserinin kapağı* (1913).

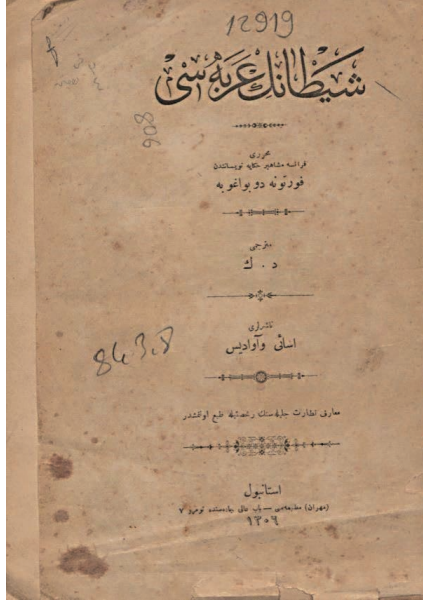

Resim 7. Diran Kelekian'ın *On dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa, 1862-1918 adlı eserinin iç sayfa ları* (1914).

Toprak, Kelekyan'ın Mülkiye'de verdiği derslerin son derece önemli olduğunu, Meşrutiyet döneminde Sultani öğrencilerinin Fransız Devrimi'ni Ali Reşad'dan öğrenirken Mülkiye öğrencilerinin Diran Kelekyan'ın eserlerini okuduğunu kaydetmiştir. Toprak ayrıca Meşrutiyet yıllarında kurulan ve Osmanlı diplomasisine meslek memuru yetiştirmeyi amaçlayan bölümlerde de Kelekyan'ın eğitim verdiğini ifade etmiştir (Toprak 39-41).

Saadet gazetesinde siyasi muharrirliğin yanı sıra Kelekyan ayrıca Londra'da da çeşitli gazete ve dergilerde de yazılar yazmıştır. Türkçe ve Ermenice gazetelerde de yazarlık yapan Kelekyan, Mısır'a giderek, burada Abdülhamid hükümeti aleyhine *Yeni Fikir* ismiyle gazete de çıkarmıştır. Türkçe iki roman ve birçok küçük hikâyeler de yazan Kelekyan'ın Ermenice ve Fransızca muharreratı da bulunmaktadır. Eserlerinde zaman zaman adının ve soyadının baş harflerinden oluşan D.K. kısaltmasını da kullanan Kelekyan, Türkçe eserlerde bazen Bedri Kamil, İ. Kadir, İ. Nadir Fransızca yazılarında *Vte de Klanik ve Adolf Aumervale* müstear namlarını da kullanmıştır. İyi lisan bilen Kelekyan'ın Türkçesi kuvvetli ve kudretli muharrirlerden olduğu da kaydedilmiştir (Walker 396, Gövsa 164-165).

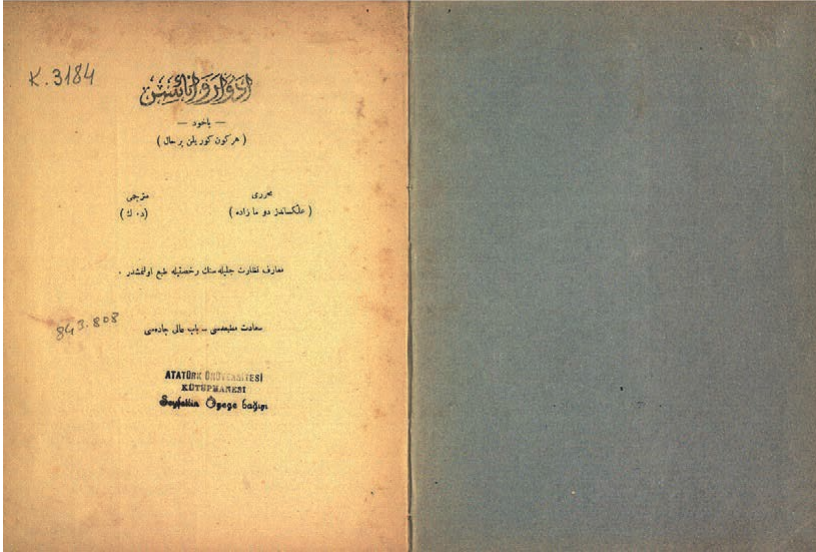
Kelekyan'ın gazete ve üniversitedeki görevlerinin yanı sıra çeviri konusunda da önemli çalışmalarının olduğu görülmektedir. Bunlar arasında Mihran Matbaasında 1884 yılında D.K. imzasıyla basılan *Fortune du Boigobey*'nin *Şeytanın Arabası* adlı eserini örnek olarak vermek mümkündür. Yine *Ceride-i Şarkıye Matbaası*'nda 1888'de basılan *Fortune du Boigobey*'nin Fransızcadan çevirmiş olduğu 3 ciltlik *Marsel Yahut Yeni Paris Esrarı* adlı eseri ile yine Saadet Matbaasında 1888'de yayınlanan, Alexandre Dumas'dan çevirdiği *Edvar ve Anais Yahut Her Gün Görülen Bir Hal* adlı eserleri de oldukça önemlidir (Bozkurt vd. 59).

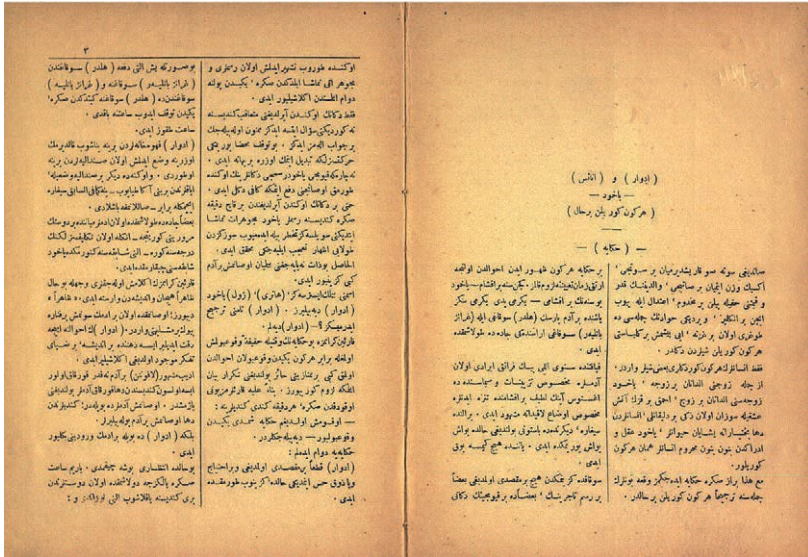
Resim 8. Dikran Kelekyan'ın Fortuné de Boisgobey'den çevirdiği Şeytanın Arabası adlı eserinin kapağı (Boisgobey 291).

Resim 9. Dikran Kelekyan'ın Fortuné de Boisgobey'den çevirdiği Şeytanın Arabası adlı eserinin iç sayfaları (Boisgobey 291).

Resim 10. Dikran Kelekyan'ın Alexandre Duma'stan çevirdiği Edvar ve Anais yahut Her Gün Görülen Bir Hal adlı eserinin kapağı (Dumas).

Resim 11. Dikran Kelekyan'ın Alexandre Duma'stan çevirdiği Edvar ve Anais yahut Her Gün Görülen Bir Hal adlı eserinin giriş sayfası (Dumas).

Siyasetle de yakından ilgilenen Kelekyan'ın *Ramgavar* partisine üyeliği de bulunmaktadır. Kelekyan'ın 1909 yılında Mülkiye Mektebi'nin yüksek sınıflarına siyasi tarih derslerini vermek üzere görevlendirildiğini kaydeden Pamukçıyan, Kelekyan'ın 1909'da kurulan Ermeni Meşrutiyet Halkçı Partisi'nin başlıca kurucusu olduğuna işaret eder. 1911 yılında Konya'da Patrikhane Umumi Meclisi'ne azası olarak da seçilen Kelekyan, Ermenice yazılarının altında Klanik, Batı basınında yayınlanan yazılarında ise Vicomte de Klanik imzalarını kullanmıştır (Pamukçıyan 269).

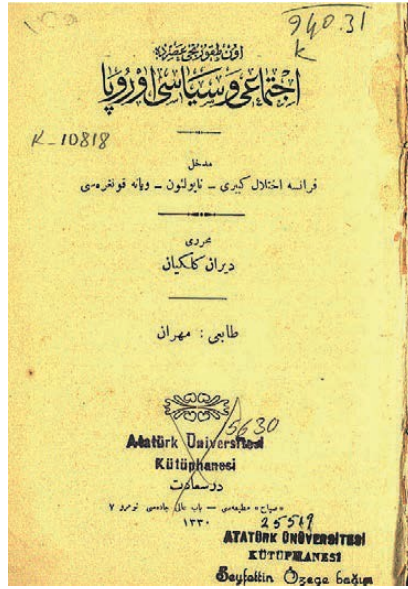
Kelekyan'ın çeşitli gazetelerde yayınlanan yazıları arasında en dikkat çeken makalesi "Gayeye Doğru" adlı bir makelesi olmuştur. 2015 yılında Osmanlıcadan Türkçeye transkripsiyonu da yapılarak *Mülkiye Dergisi*'nde de yayınlanan bu çalışma, Kelekyan tarafından 25 Nisan 1915 tarihli *Sabah* gazetesinde yayınlanmıştır (Kelekyan 275-276). Kelekyan söz konusu yazısında hürriyet uğruna şehit olanların anısı üzerinden meşrutiyetin Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığına ve Osmanlı toplumuna sağladığı yararları ele alarak, meşrutiyet uğruna hayatlarını kaybedenlerin eserlerinin hayat devam ettiği sürece yaşayacağı üzerinde durmuştur (Alpkaya 271-273).

Kelekyan'ın Mısır'da bulunduğu yıllarda Osmanlı muhalefeti ile yakın bir temas içinde olduğunu kaydeden Faruk Alpkaya, Kelekyan'ın 1906'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önder kadrolarından olan Bahattin Şakir'e *Adem-i Merkeziyetçiliğin* gerekliliğini savunan bir mektup yazdığını ve bu mektupta ayrıca II. Abdülhamit'e karşı düzenlenen bir suikastı de önceden bildirdiği şöyle ifade edilmiştir;

Mısır'da bulunduğu yıllarda Osmanlı muhalefeti ile yakın ilişkiler kuran Kelekyan, 1906'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önder kadrolarından biri olan Bahattin Şakir'e yazdığı bir mektupta daha yaygın bir adem-i merkezietçiliğe ihtiyaç olduğunu, vilayetlerin sınırlı bir özerkliğe sahip olması ve yerel yönetimlerin yerel konularda kendi dillerini kullanması gerektiğini söylemişti. Liberalizm adı altında yapılan Türkleştirmeye karşı çıkan Diran Kelekyan, Ege adalarında Rumlara, Beyrut'taki Araplara, Trablusgarp'taki Berberilere tanınan hakların Ermeni ve Arnavutlardan esirgenmesini eleştirmiş; Müslüman olmayan halkların Osmanlı ulusunun bir parçası olmayı kabul edebileceğini, ama Hıristiyan Türkler olmayı kabul etmeyeceklerini dile getirmişti. Bu sıralarda muhalefetin şiddet kullanmasına karşı

çıkan Kelekyan, II. Abdülhamit'e düzenlenmek istenen bir suikastı de Osmanlı devletine bildirmekten çekinmemiştir. (271-273)

Kelekyan II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle birlikte İstanbul'a geri dönmüştür. İstanbul'a döndükten sonra *Sabah* gazetesinde idari görevinin yanı sıra başyazar olarak da çalışan Kelekyan, 1909 yılında *Tarih-i Osmanî Encümeni* üyeliğine seçilmiştir. Daha sonra *Mekteb-i Mülkiye*'de bir süre Siyasi Tarih dersleri veren Kelekyan, Harp Okulu'nda da Siyasi Tarih dersleri vermiştir (Birinci 651). Siyasetle de yakından ilgilenen Kelekyan, Ermeni Cemaati temsilciliğinin yanı sıra, 1908'de kurulan Ramgavar Partisine de üye olmuştur. 1912 yılında "sopalı seçimler" olarak literatüre geçen seçimlerde Hürriyet ve İtilaf Fırkası listesinden Kayseri adayı olarak seçimlere girmiş ancak 300 kişi tarafından aday gösterilmesine rağmen seçimlerde sıfır oy aldığı da kaydedilmiştir (Alpkaya 271-273).

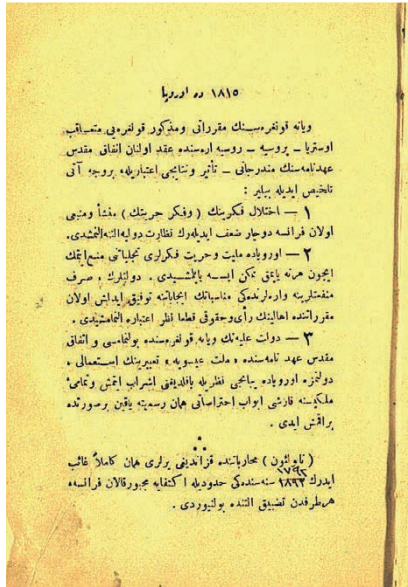

Resim 12. *Diran Kelekyan'ın On dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa, 1862-1918 adlı eserinin kapağı* (1914).

Kelekyan'ın II. Abdülhamit dönemi Jön Türklerinden olduğunu kaydeden Zafer Toprak, 1904'te Kelekyan'ın Londra'ya gittiğini, burada yaklaşık dört yıl boyunca İngiliz gazetelerinde köşe yazarlığı yaptığını kaydetmiştir. Ay-

rıca 1908 yılında Kelekyan'ın İstanbul'a döndüğünü ve Sabah gazetesinde siyasi konularda yazılar yazmaya başladığına işaret eder. Kelekyan'ın hayatının son dönemlerine kadar bu görevde kalmaya devam ettiğini de kaydeder (Toprak 39-41).

Kelekyan'ın *Ondokuzuncu Asırda İctimâî ve Siyasî Avrupa* adlı eserinde Aydınlanma Çağı düşünürlerine ve eserlerine geniş yer verdiğini kaydeden Toprak'a göre, bu aydın ve düşünürlerin çoğunun ismi ilk defa bu eserde yer almıştır. Bu isimler arasında Montesquieu'nün *Ruh-ı Kavânin*'i, Romalıların *Esbâb-ı Şevket ve İnhitâtı*, Voltaire'in *Mekatibe-i Felsefiyye*'si, Diderot'nun *Amâlar Hakkında Mektuplar*'ı, *Meziyet ve Fazilet Hakkında Tecrübe-i Kalemîyye*'si, *Tefekkürât-ı Felsefiyye*'si, Rousseau'nun *Emil'e*, *İnsanlar Arasında Adem-i Musavatın Menş'i ve Esasları*, *Muabede-i İctimaiyye*'si vb. isimler Fransız Devrimi'ni hazırlayan isimler olarak kaydedilmiştir. Kelekyan'ın söz konusu eseri aracılığıyla Batı dünyasının bir çok aydın ve düşünürlerinin eserleri Osmanlı toplumuna geçmiş ve Batı'da dahi henüz bilinmeyen A. de Tocqueville gibi isimlerin düşünceleri bu kitaplar aracılığıyla Osmanlı'da okurlara ulaşmıştır (Toprak 39-41).

Resim 13. *Diran Kelekian'in Ondokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasî-i Umûmî adlı eserinin giriş sayfası* (1913).

Kelekyan eserinin İfade adlı bölümünde bu kitabın derslerde okutmuş olduğu notlarının bir araya getirilmesiyle hazırladığını, Büyük Fransız Devrimi'ni, Napolyon muhârebatını konu edindiğini ve eserin Viyana Kongresi ile başladığını kaydeder (Kelekian).

Toprak'a göre Kelekyan'ın *Ondokuzuncu Asırda İçtimaî ve Siyasî Avrupa* adlı eserinin bir diğeri önemli özelliği de 1789 İnsan Hakları Beyannamesi'nin Osmanlı yazınına tam metin olarak ilk kez Kelekyan'ın söz konusu eseri aracılığıyla Türkçeye kazandırılmış olmasıdır. Kelekyan'ın söz konusu eserinin siyasi-diplomatik tarihi dar kapsamından çıkararak “tarih-i içtimaiyye” ile bütünleştirdiğine de işaret eden Toprak, Kelekyan'ın bu eser ile toplumsal olayların dış politikadaki etkilerini de ele aldığını kaydetmiştir (Toprak 39-41).

Toprak'ın Kelekyan'la ilgili vurguladığı önemli hususlardan biri de Kelekyan'ın Fransız Devrimi'nden aldığı ilham olmuştur. Toprak'a göre Osmanlı topraklarındaki tüm fikirlerin Fransız devriminden etkilendiği gibi Kelekyan'ın da Fransız devriminden etkilendiğini ve kendi milletine bağlandığını kaydeder. Bu nedenle bazıları onu “Ermeni vatanperveri” olarak etiketlese de Kelekyan uzun yıllar devlet hizmetinde görev yapmış önemli bir Osmanlı vatandaşı, meşrutiyetçi ve tam bir Jön Türk'tür (Toprak 39-41).

Sonuç

Genel olarak Ermeni entelektüellerin hem Ermenice harfli Türkçe eserleri hem de Osmanlıca eserleri göz önünde bulundurulduğunda Türkiye'de bilim ve kültür tarihinin kaynaklarının oluşumuna da ciddi bir katkı sundukları görülmektedir. Bu anlamda yurtdışına veya Batılı ülkelere eğitim amaçlı giden Ermeni gençlerinin Türk modernleşme sürecine olumlu bir katkılarının olduğunu söylemek mümkündür. Bu katkı sadece sosyal/ beşeri bilimlerle sınırlı kalmamış mühendislik, mimarlık, tıp, hukuk, ziraat alanlarında da kendini net bir biçimde göstermiştir.

Çalışma sırasında incelenen kaynakların büyük bir çoğunluğunda Ermeni entelektüel dünyasının oluşmasında Batı'da eğitim almış Genç Ermenilerin önemli bir etkisinin olduğu sonucuna varmak mümkündür. Bu noktada söz konusu Ermeni gençlerin Batı'da özellikle de Fransa'da aldıkları eğitim zihinsel dünyalarını önemli oranda etkilemiştir.

Ermeni entelektüellerin Osmanlıcaya yaptıkları çevirilerin Batılı ülkeleri tanıma noktasında da etkili olduğu görülmektedir. Batıdaki eşitlik, özgürlük, adalet, eğitim, sosyal ve kültürel gelişmeler Ermeni entelektüel sınıfının çalışmaları aracılığıyla ülkeye getirildiğinden, bu tür eserlerin adeta bir köprü vazifesi gördüğünü söylemek mümkündür. Bu vesileyle bu tür çalışmalarla günümüzde mevcut olan 1915 odaklı Türk-Ermeni ilişkilerinin farklı bir zeminde tartışılmasına olanak sağlanması da düşünülmektedir. Bu çalışmanın odak noktasının iki toplum arasındaki sorunların barışçıl yollarla çözümüne katkı sağlamak olduğunu da bir kez daha belirtmekte yarar vardır. Diğer bir deyişle, çalışmanın bir diğer amacı iki toplum arasında 1915 olayları öncesinde de ortak bir tarihin olduğuna ve bu pozitif ilişkinin bugün de devam ettirilebileceğine dikkat çekmektir.

Diran Kelekyan'ın Mekteb-i Mülkiye'de Okuttuğu Eserler

- 1 Dumas, Alexandre. *Edvar ve Anais yahut Her Gün Görülen Bir Hal*. Müt. Dikran Kelekyan, Saadet Matbaası, 1888.
- 2 Kelekian, Diran. *On dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa, 1862-1918*. Sabah Matbaası, 1914.
- 3 Kelekian, Diran. *Ondokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umûmî*. Ali Hayri, 1913.
- 4 Kelekian, Diran. *Onsekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umûm*. Cihan Matbaası, 1913.
- 5 Kelekian, Diran. *Kamus-u Fransevi: Musavver Türkçeden Fransızcaya Lügat*. Mihran Matbaası, 1911.
- 6 Zohrap, Kırkor. *Hayat Olduğu Gibi*. Müt. Diran Kelekyan. Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, 1913.
- 7 Boisgobey, Fortuné de. *Şeytanın Arabası*. Çev. Dikran Kelekyan, Mihran Matbaası, 1889.
- 8 Kelekyan, Diran. “Gayeye Doğru”. *Sabah Gazetesi*. Çev. Gökçen Alpkaaya, İstanbul, 1915.
- 9 Boigobey, Fortune du. *Marsel yahut Yeni Paris Esrarı*. Müt. Dikran Kelekyan, Ceride-i Şarkıye Matbaası, 1888.
- 10 Kelekyan, Diran. *Tarih-i Siyasi-i Umumi*. Cihan Matbaası, 1913.

Açıklamalar

- 1 Bazı kaynaklarda Kelekyan'ın ölüm yeri Ayaş olarak kaydedilmiştir. Christopher J. Walker. *Armenia, The Survival of a Nation. Croom Helm London*, 1980, p. 396. Bir diğer kaynakta ise Kelekyan'ın Tokat'tan Amasya'ya giderken Haliler Irmağı'nda öldüğü kaydedilmiştir. Grigoris Balakian. *Armenian Golgotha A Memoir of the Armenian Genocide, 1915-1918*. Trans. Peter Balakian with Aris Sevag, Knopf Pub., 2009, pp. 114-115.
- 2 Bazı kaynaklarda Kelekyan'ın ölüm tarihi 1918 olarak kaydedilmiştir.

Kaynaklar

- Adalian, Rouben Paul. *From Humanism to Rationalism Armenian Scholarship in the Nineteenth Century*. Scholars Press, 1992.
- Akçam, Taner. *The young Turks' Crime Against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in The Ottoman Empire*. Princeton University Press, 2012.
- Alpkaya, Faruk. "İnsanlar Asıl Unutulunca Ölü: Diran Kelekyan." *Mülkiye Dergisi*, vol. 39, no. 1, 2015, pp. 271-273.
- Artinian, Vartan. *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863*. Aras Yay., 2004.
- Balakian, Grigoris. *Armenian Golgotha A Memoir of the Armenian Genocide, 1915-1918*. Trans. Peter Balakian with Aris Sevag. Knopf Pub., 2009.
- Birinci, Ali. *Tarihin Alacakaranlığında: Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât*. Dergah Yay., 2010.
- Boisgobey, Fortuné de. *Şeytanın Arabası*. Çev. Dikran Kelekyan, Mihran Matbaası, 1889.
- Boisgobey, Fortune du. *Marsel Yahut Yeni Paris Esrarı*. Müt. Dikran Kelekyan, Ceride-i Şarkıye Matbaası, 1888.
- Bozkurt, Eshabil ve Ayşe Banu Karadağ. "II. Abdülhamit Dönemi Roman Çevirileri." *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, vol. 3, no. 9, 2015, pp. 43-77.
- Budak, Ali. "Ermeniler'in XIX. Yüzyılda Yeni Bir Hayatın ve Edebiyatın Oluşum Sürecine Katkıları." *Journal of Academic Studies*, vol. 8, no. 30, 2006, pp.137-156.
- Çankaya, Ali. *Yeni Mülkiye Târîhi ve Mülkiyeliler (Mülkiye şeref kitabı): Cild. Mülkiye Târîhi'nin Devamı, 1859-1968*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., 1969.
- Çark, Rahip Yervant. *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*. İstanbul: Kesit Yay., 2006.

- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü ve Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. “Diran Kelekyan’ın İstanbul Dışında İstedığı Vilayette İkamet Edebileceği.” *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 2007.
- Dumas, Alexandre. *Edvar ve Anais Yabut Her Gün Görülen Bir Hal*. Müt. Dikran Kelekyan. Saadet Matbaası, 1888.
- Erdoğan, Aynur. “Tanzimat Döneminde Yurtdışına Öğrenci Gönderme Olgusu ve Osmanlı Modernleşmesine Etkileri.” *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, vol. 3, no. 20, 2010, pp. 121-151.
- Erciyas, Osman. “Osmanlı’da Batı Dillerine Ait Sözlükler.” *Lefke Avrupa Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, vol. 2, no. 2, 2011, pp. 70-78.
- Gençoğlu, Mustafa. “Sultan II. Abdülhamid’in Yurt Dışı Eğitim Politikası.” *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, vol. 4, no. 2, 2014, pp. 33-73.
- Gövs, İbrahim Alaettin. *Meşhur Adamlar*. C. 1. Sedat Simavi Yay. 1933. 15.05.2016, <http://denisonikian.blog.lemonde.fr/category/3-la-periode-ittihadiste/page/5/>
- “Kastamonu Vilâyeti’ne, Kengiri’ye teb’id olunanlar meyânında bulunan Diran Kelekyan Efendi’ye İstanbul’a avdet etmemek şartıyla âilesiyle birlikte Ermeni bulunmayan vilâyâtdan ârzû ettiği mahalde ikâmet edebileceğinin tebliği ile iş’arı.” Fî 25 Nisan 1331, Nâzır, BOA. DH. ŞFR, nr. 52/266.
- Kayaoğlu, Taceddin. *Osmanlı Hariciyesinde Gayr-i Müslümler (1852-1925)*. Türk Tarih Kurumu Yay., 2013.
- Kelekian, Diran. *On dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa, 1862-1918*. Sabah Matbaası, 1914.
- Kelekian, Diran. “Gayeye Doğru.” Çev. Faruk Alpkaya. *Ankara Üniversitesi SBF Mülkiye Dergisi*, vol. 39, no. 1, 2015, pp. 275-276.
- Kelekian, Diran. *Ondokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umûmî*. Ali Hayri, 1913.
- Kelekian, Diran. *Onsekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umûmî*. Cihan Matbaası, 1913.
- Kelekian, Diran. *Kamus-u Fransevi: Musavver Türkçeden Fransızcaya Lügat*. Mihran Matbaası, 1911.
- Kelekian, Diran. *Ondokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umûmî*. Ali Hayri, 1913.
- Kelekian, Diran. *On dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa, 1862-1918*. Sabah Matbaası, 1914.
- Kelekian, Diran. “Gayeye Doğru.” *Sabah*. 25 Nisan 1915.
- Kelekian, Diran. *Tarih-i Siyasi-i Umumi*. Cihan Matbaası, 1329.
- Koptaş, Rober. “Zohrab, Papazyan ve Pastırmacıyan’ın Kaleminden, 1914 Ermeni Reformu ile İttihadçı-Taşnak Müzakereleri.” *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları*, yay. haz. Fahri Aral, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2011.

- Kuruyazıcı, Hasan. *Batılılaşan İstanbul'un Ermeni Mimarları*. Çev. Nazım Hikmet ve Richard Dikbaş. Aras Yay., 2010.
- Kılıçdağı, Ohannes. "Hovsep Vartanian: The Constitutional Truths." *Modernism: Representations of National Culture: Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe 1770? 1945: Texts and Commentaries*, vol. 3. no. 2, eds. A. Ersoy, G. Maciej & V. Kechriotis, Central European University Press, 2010.
- Kılıçdağı, Ohannes. "The Armenian Community in Constantinople." *Armenian Constantinople*. ed. Richard G. Hovannisian & S. Payaslian, Mazda Publishers, 2010.
- Öktem, Ertuğrul Zekâi. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Tasnifi-Ermeni Meselesi. Tarihi Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezi Yay.*, 1989.
- Pamukçayan, Kevork. *İstanbul Yazıları*. Aras Yay., 2002.
- Pamukçayan, Kevork. *Biyografileriyle Ermeniler*. C. IV, Aras Yay., 2003.
- Pamukçayan, Kevork. *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar: Zamanlar, Mekanlar, İnsanlar*. C. III, Aras Yay., 2003.
- Panossian, Razmik. *The Armenians, From Kings and Priests to Merchants and Commissars*. Columbia University Press, 2006.
- Somel, Selçuk Akşin. "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi." *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları*, yay. haz. Fahri Aral, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2011.
- Şişman, Adnan. "XIX yüzyıldan XX yüzyıl Başlarına Kadar Avusturya'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri Hakkında." *Afyon Kocatepe Sosyal Bilimler Dergisi*, no. 1, 1998, ss. 11-23.
- Şişman, Adnan. *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*. TTK Yay., 2004.
- Toprak, Zafer. "Diran Kelekyan, Fransız Devrimi ve Mülkiye Mektebi." *Tarih ve Toplum*, vol. 67, no. 7, 1989, ss. 39-41.
- Tuğlacı, Pars vd. *Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Babyan Ailesi*. İnkılâp ve Aka Yay., 1981.
- Zeidner, Robert F. "Britain and the Launching of the Armenian Question." *International Journal of Middle East Studies*, vol. 7, no. 4, 1976, pp. 465-483.
- Zühreb, Kirkor. *Hayat Olduğu Gibi*. Müt. Diran Kelekyan, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, 1913.
- Walker, Christopher J. *Armenia, The Survival of a Nation*. Croom Helm, 1980.

Armenian Intellectuals in the XIX. Century in Ottoman Empire: The Example of Diran Kelekyan*

Yıldız Deveci Bozkuş**

Abstract

This article looks into the works of Ottoman Armenian intelligentsia of the 19th century who produced various written works in Ottoman Turkish in the field of literature, law, economics and linguistics. During the Tanzimat period of the Ottoman Empire some Turkish and Armenian students were sent abroad for educational purposes. Among those young men, this paper explores the contribution of the Ottoman Armenian students to the modernization process of the Empire through their written works. By doing so, it attempts to investigate the lives of the Ottoman Armenian intelligentsia and particularly focuses on the works of Diran Kelekyan who was one of the leading names of the period.

Keywords

Ottoman, modernization, Armenian, Diran Kelekyan, intellectual.

---

* This study was supported within the scope of TUBITAK 2219-Abroad Post-Doctoral Research Fellowship Program. We thank TUBITAK for its support.

The study was prepared by using the data of the manuscript that was held at Ankara University Faculty of Political Sciences on 19 to 20 November 2019 at the Symposium "Turkey's Modernization Process and School of Politics" and extending and developing the manuscript.

Date of Arrival: 23 December 2019 – Date of Acceptance: 18 March 2020

You can refer to this article as follows:

Deveci Bozkuş, Yıldız. "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Entelektüeller: Diran Kelekyan Örneği." *bilig*, no. 101, 2022, ss. 01-30.

** Prof. Dr., Ankara University, Faculty of Educational Sciences, Department of Social Studies Teaching, Ankara / Turkey

ORCID: 0000-0002-4634-463X

ydbozkus@ankara.edu.tr

Армянские интеллигенты в Османской империи XIX в.: Диран Келекян* Йылдыз Деведжи Бозкуш**

Аннотация

Данная работа ставит своей целью охарактеризовать в общих чертах те произведения на османском турецком языке, которые были написаны в разных сферах (язык, литература, право, экономика перевод и т.п.) армянскими интеллигентами Османской империи в период османской модернизации в XIX в. Как известно, в период, который начался с процесса Танзимат и продолжился движением за реформы, студенты, отправленные за границу для обучения, оказали важное влияние на подготовку новаторских кадров в областях, в которых государство нуждалось в области модернизации Османской империи. Среди различных этнических групп, обучающихся за рубежом по вопросам модернизации, очень важна, в частности, роль армянских студентов. С этой точки зрения, на первом этапе будет подчеркнута влияние работ армянских интеллигентов, учившихся за границей, на процесс османской модернизации. Далее будут рассмотрены в общих чертах сферы, в которых армянская интеллигенция вышла на первый план, и работы, которые они создали в этих областях. На данном этапе как одно из ведущих имен того периода будет рассмотрена интеллектуальная жизнь Дирана Келекяна, его труды и вклад в процесс модернизации Турции.

Ключевые слова

Османский, модернизация, армянский, Диран Келекян, интеллигент.

---

* Данная работа была поддержана программой стипендий TÜBİTAK 2219 для зарубежных исследований для кандидатов наук. Автор выражает благодарность TÜBİTAK. Статья представляет собой расширенный и переработанный текст доклада, представленный на Симпозиуме «Процесс модернизации Турции и Мектеб-и Мюлькийей» (19-20 ноября 2019, Факультет политических наук Университета Анкары).

Поступило в редакцию: 23 декабря 2019 г. – Принято в номер: 18 марта 2020 г.

Ссылка на статью:

Deveci Bozkus, Yıldız. "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Entelektüeller: Diran Kelekyan Örneği." *bilig*, no. 101, 2022, ss. 01-30.

** Доц., д-р, Университет Йылдырым Бейазид, Анкара, Факультет гуманитарных и социальных наук, кафедра армянского языка и литературы – Анкара / Турция

ORCID: 0000-0002-4634-463X

ydbozkus@ankara.edu.tr

Taşnakçı Ermeni Levon İ. Mirzoyan'ın Kazakistan'daki Faaliyetleri (1933-1938)*

Seyfi Yıldırım**

Mirzahan Egamberdiyev***

Öz

Levon İ. Mirzoyan 1917-1938 arasında Bolşevik yönetiminin Azerbaycan, Kazakistan ve diğer bazı bölgelerde yerleşmesi ve sağlamlştırılması yolunda çalışmış bir Ermeni'dir. Makalede, Dağlık Karabağ meselesinin ortaya çıkışında da etkili bir isim olan Mirzoyan'ın bu rolüne atıf yapılmakla birlikte esas olarak 1933-1938 yılları arasında Kazakistan Sovyet Yönetimi Birinci Sekreterliği görevinde bulunduğu sırada Kazakistan'daki faaliyetleri ele alınmıştır. Kazakistan'ı yöneten Goloşyokin döneminde ortaya çıkan büyük açlık sırasında çok sayıda Kazak hayatını kaybetti. Mirzoyan bu felaket sonrasında ülke yönetimine geldi. Mirzoyan Kazakistan'da yaşanan bu felaketin izlerini örten bir şefkat eli gibi davranarak ülkenin önde gelenleri ve ahali ile yakın ilişkiler kurdu. Mirzoyan, daha sonra yakından tanıma imkânı bulduğu aydınları ve önde gelen politikacıları Joseph Stalin'in emri ile ya katletmiş ya da sürgüne göndermiştir.

Anahtar Kelimeler

Levon İ. Mirzoyan, Goloşyokin Katliamı, Stalin Büyük Temizlik, Kızıl Kırgın.

* Geliş Tarihi: 27 Nisan 2020 – Kabul Tarihi: 10 Temmuz 2020

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Yıldırım, Seyfi, ve Mirzahan Egamberdiyev. "Taşnakçı Ermeni Levon İ. Mirzoyan'ın Kazakistan'daki Faaliyetleri (1933-1938)." *bilig*, no. 101, 2022, ss. 31-56.

** Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü – Ankara/Türkiye ORCID ID: 0000-0002-3318-6089

ahiseyfi@hotmail.com

*** Doç. Dr., El Farabi Kazak Milli Üniversitesi, Şarkiyat Fakültesi, TÜRKSOY Bölümü – Almatı / Kazakistan

ORCID ID: 0000-0003-3291-4512

mirzahan_1974@mail.ru

Giriş

Türkistan'da 19. asrın ikinci yarısında yürütülen kolonizasyon sürecinde Ruslar'ın yanı sıra çok sayıda Ermeni de iskân edildi ve bu bölgede bir Ermeni kolonisi yaratıldı. Bu koloni bölgede askeri organlar dâhil olmak üzere, ticaret, sanayi, zanaat gibi çeşitli alanlarda güçlü bir şekilde yer aldı. Bu durum aslında Rusya'nın genişleme siyasetinin hedeflediği Kafkasya, İran, Anadolu ve Türkistan coğrafyasında Ermeni faktörünü etkili kılmak ve kullanmak politikasının bir uzantısı olma özelliğini göstermektedir. 1828 Rus-İran Savaşı'nda Ermeniler Çarlık lehine savaşa aktif olarak katılmış, aynı yıl Osmanlı Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'ya ilerleyen Rus kuvvetleri Kars, Ahıska ve Erzurum'u bölgedeki Ermenilerin yardımı ile kolayca işgal etmişti (Özcan 2011: 197). Daha sonra Kafkasya'da bir Çarlık projesi olarak Ermeni iskânının gerçekleştirilmesi de bu sürecin bir devamıdır. Azerbaycan'da gerek Çarlık gerekse Sovyet döneminde Ermeniler eliyle soykırım boyutuna varan katliamlar yine bu politika dâhilinde ortaya çıkan gelişmeler silsilesine dâhil edilebilir. Kafkasya'dan Kazakistan'a kadar uzanan bu coğrafyada gerek Çarlık gerekse Sovyet yönetimine karşı bölge halkının başkaldırıları sırasında Ermeniler, tahmin edileceği üzere Rusların yanında yer aldılar ve Anadolu ve Kafkasya'daki örneklerinde olduğu gibi büyük sivil kitleleri yok ettiler.

Bölgedeki Ermeni nüfusun bir kısmı söz konusu dönemde Kazak coğrafyasına yerleştirildi. Burada iskân edilen Ermenilerin, Rus yönetimini destekleyerek ve onların desteğini sağlayarak kurdukları simbiyotik ilişkiyle büyük bir güce eriştikleri rahatlıkla söylenebilir. Bölgede iskân edilen Ermeniler'in bir kısmı, bu topluluğun uluslararası petrol piyasasındaki nüfuzundan yararlanmak isteyen Rus Çarlığının da teşviki ve sağladığı kolaylıklarla petrol şirketlerinin bir bölümünün sahip ve yöneticileri haline geldiler (Kuropatkin 7-8). Ermenilerin bölgede Türkistan'ın bağımsızlığı adına mücadele eden lider şahıslara ve bu nitelikteki hareketlere karşı Rusların yürüttükleri mücadelede ön safta, şevkle savaştıkları ve büyük katliamlar yaptıkları bilinmektedir. 1917'de Hokand'da kurulan Türkistan Milli Muhtariyet Hükümeti'nin 1918'de ortadan kaldırılması sırasında Bolşeviklerle birlikte hareket eden Taşnakçı Ermeniler aktif bir rol oynadılar (Hayit 190, Bademci 180, 203, 213). Aynı durum Azerbaycan'da Bolşevik İhtilali sonrasında yapılan Bakü katliamlarında da açık bir şekilde görülmektedir (Devlet 169).

Bu çalışma gerek Çarlık gerekse Bolşevik rejiminin Kazakistan coğrafyasında varlığını kurma ve güçlendirme yolunda “Ermenilerin bir araç olarak kullanılması” geleneğinin son temsilcilerinden birisi olan ve Bolşevik İhtilali sonrasında Bakü’de yapılan Türk katliamlarının da mühim organizatörlerinden Levon İsayeviç Mirzoyan’ın 1933-1938 tarihleri arasında Kazakistan Komünist Parti Birinci Sekreterliği görevi sırasındaki faaliyetlerini ele almaktadır. Mirzoyan’ın hayatı, siyasi faaliyetleri ve Kazakistan’da yürüttüğü politikalar, arşiv belgelerinde, 1960-1970 tarihleri arasında yayınlanan gazelerde ve Kazakistan araştırmacıları tarafından hazırlanan materyal koleksiyonlarında yer almaktadır. Ancak bu konudaki değerlendirmelerde 1956’da SSCB Başsavcısı R. A. Rudenko tarafından Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesine Levon Mirzoyan’ın aklanması hakkında yazdığı not bu konudaki temel belge olarak kabul edilmektedir (RDYTA, Fon № 3, Kayıt № 8, Dosya № 341: 1-17). Diğer önemli bir kaynak ise V. Lukyanov’un imzasını taşıyan 8 Şubat 1956 tarihli Merkez Komite Başkanlığı’nın 187. toplantısında aldığı karardır. Komite’nin bu kararında L. İ. Mirzoyan 1937-1938 yıllarında Kazakistan’da yapılan katliamla ilgili olarak yöneltilmiş olan bütün suçlamalardan aklanmaktaydı (RDSSTA, Fon № 2, Kayıt № 11, Dosya № 210). Çalışmada, Mirzoyan’ın Bolşevik İhtilali’nin başladığı yıllarda Azerbaycan’da ve daha sonra görev aldığı Kazakistan’da 1933-1938 tarihleri arasında yürüttüğü siyasi faaliyetler hakkındaki malumatın önemli bölümü, kendisinin yaptığı konuşmalardan, aldığı kararlardan ve Joseph Stalin’e gönderdiği mektuplardan alındı (İz Reçi Tovarişa Mirzoyana 4-5). Mirzoyan’ın bu faaliyetlerine ilişkin diğer bilgiler de 1960’lardan sonra *Bakinskiy Raboçiy (Bakü İşçisi)*, *Kommunist*, *Molodyoj Azerbaydjana (Azerbaycan gençleri)*, *Kazahstanskaya Pravda (Kazakistan Gerçeği)*, *Argumentı i Faktı (Tartışmalar ve Gerçekler)* vb. gazetelerde yapılan yoğun kabul edilebilecek yayınlardan derlenmiştir. Mirzoyan hakkındaki bu yayınların çokluğunun sebebi 1938 yılında Troçkizm ithamı ile Sovyet hükümetine karşı ihanet suçlaması ile ilişkilidir. 1956’ya kadar Mirzoyan ile ilgili tüm belgeler yasaklı belgeler kapsamındayken ancak bu tarihten sonra ancak bir kısmına erişmek mümkün olabilmişti. Bu çelişkili tutum ve kararlar, Stalin ve sonrasındaki Sovyet yönetimlerinin birbirine zıt siyasi tutumları ile ilgilidir.

2001 yılında Kazakistan Cumhurbaşkanı Arşivi ve Kazakistan’daki Ermenistan Büyükelçiliği tarafından belge koleksiyonu şeklinde yayımlanan bir kitapta Mirzoyan’ın bölgede görevli olduğu yıllardaki çeşitli faaliyetleri an-

latılmakta, 1937-1938 yıllarında Kazak aydınlarını siyasi baskıdan ve soykırımdan kurtarmaya çalışan bir lider olarak gösterilmektedir. Eserde bulunan 139 belgeden 128'si ilk kez yayınlanmaktadır (*Levon Mirzoyan v Kazahstane*).

L. Ahmetova ile V. Grigoryev 2010'da yaptıkları bir çalışmada J. Stalin döneminde Kazakistan'ın birinci sekreterleri; Goloşyokin (1925-1933), Levon İ. Mirzoyan (1933-1938), Nikolay Skvortsov (1938-1946) ve Jumabay Şahmetov'un (1946-1953) bölgede yürüttüğü siyaset ve faaliyetler hakkında detaylı bilgi vermektedirler. Bu kitap Kazakistan'ın J. Stalin dönemindeki 1924-1953 yıllarını kapsamaktadır. 30 yıl içerisinde J. Stalin'in sadece Kazakistan'ın birinci sekreterlerini değil, aynı zamanda bölgede yürütülen reformların siyaseti, stratejisi ve taktikleri konusundaki görüşlerini de sürekli değiştirdiğini göstermektedir. Yazarlar J. Stalin'in talimatlarının adı geçen bu sekreterler tarafından kademeli bir şekilde yerine getirdiğini belirterek; 1925-1953 tarihleri arasında Kazakistan'da görev yapan bu sekreterlerin farklı karakterlere sahip olduklarına vurguda bulunmakta ve kendi karakterlerine göre bir hareket tarzı içinde oldukları sonucuna ulaşmaktadırlar. Goloşyokin'in Kazak halkını açık bir şekilde kılığa uğrattığı, Mirzoyan'ın ise ilk etapta Kazak aydınları ile yakın ilişkiler kurarak onları yakından tanıdığını, daha sonra da onları 1937-1938'de katliama mahkûm bıraktığı, sonraki Sekreterlerin ise Kazakistan'ı daha da korku içinde tutarak yeni Sovyet sömürge sistemini bölgede yerleştirdiği vurgulamaktadır (Ahmetova vd.).

SSCB dağıldıktan sonra 14 Mart 1995'te, bu rejimin siyasi kurbanlarının anılması kapsamında, Almatı'da Ermeni kültür merkezi tarafından L. I. Mirzoyan anısına Almatı'da bir konferans düzenlendi. Kazakistan'ın eski Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in kararı ile Levon Mirzoyan'ın Kazakistan'ın gelişimindeki rolü ile onun anısının halk arasında kalıcılığını sağlamak için Kasım-Aralık 1997'de Mirzoyan'ın doğumunun 100. yıldönümü vesilesiyle bir dizi etkinlik gerçekleştirildi. Almatı'daki eski Hükümet binasında Levon Mirzoyan anıtı resmi törenle açıldı. Kutlamalar Aktobe (Batı Kazakistan) ve Kostanay (Kuzey Kazakistan) şehirlerinde de yapıldı. Aktobe'de, aynı adı taşıyan meydan ile sokakta Levon Mirzoyan'ın bir anıtı (anıtı hazırlayan Ermeni Vardges Terteryan) dikildi. Bu anıt arşiv belgeleri yayımlandıktan ve Mirzoyan'ın Kazakistan'daki katliamları ispat edildikten sonra Aktobe halkı tarafından kaldırıldı. Almatı'da, 1966'da sokaklardan

birine Levon Mirzoyan adı verildi. Mirzoyan adı günümüzde de devam etmektedir (*Levon Mirzoyan v Kazahstane* 12). Diğer taraftan Kazakistan Cumhuriyeti “NAIRI” Ermeni Kültür Merkezleri Birliği 30 Ekim 2004 tarihinde Almatı’da kuruldu. Ermeni kültür merkezleri Kazakistan’ın 14 şehrinde hâlen faaliyet göstermektedir.

Rusya Devlet Arşivleri ve Kazakistan Cumhurbaşkanlık Arşivi İdaresi Kazakistan’ın Mirzoyan dönemi ile ilgili arşiv belgelerinin kullanılmasına izin verdi. Bundan önce Mirzoyan, kıtlığı bitiren kişi ve bölgenin “kahramanı” olarak anıldı ve bu şekilde takdim edilegildi. Ancak arşiv belgelerinin kullanılmasıyla yapılan yeni çalışmalar Kazakistan tarihinde Mirzoyan döneminin önceki kutsama ve alkışlama anlayışının tam tersine bir katliam dönemi olduğu gerçeğini ortaya çıkardı.

Elinizdeki bu çalışma, Levon I. Mirzoyan’ın Kazakistan faaliyetlerini 2011 yılından sonra araştırmaya açılan ve adı geçen hakkında yapılan araştırmalarda bugüne kadar kullanılmayan 17 yeni arşiv belgesi ışığında farklı bir bakış açısı ile ele almaktadır.

Levon I. Mirzoyan’ın Siyasi Hayatı

Levon Isaeviç Mirzoyan, 14 Kasım 1897’de, şimdiki Azerbaycan Cumhuriyeti’ndeki Elizavestpol (Gence) vilayetinin Şuşa ilçesi Auşan köyünde bir çiftçi ailede dünyaya geldi. Kendisi, babasının bir “proleter” olduğunu ve Bakü’de ticari ve sosyal hayatın canlılığını görerek sık sık ailesini geçindirmek amacıyla bu şehre para kazanmaya gittiğini aktarmaktadır. (RDYTA, Fon № 3, Kayıt № 8, Dosya № 341: 10-13). On beş yaşında Bakü Gimnasiumu’nu kazandı ve burada ilk kez devrimci faaliyetlerle tanıştı. 1912 yılında, Bakü’de okurken çeşitli siyasi partilerin yasadışı öğrenci organizasyonlarına katıldı. RSDRP¹ Bakü Komitesi önderliğinde çalışan Sosyal Demokrat öğrenci grubunun aktif üyelerinden biri oldu. I. Dünya Savaşı sırasında bu grup önce el yazısıyla, sonra bir hektografiya (matbu yazı) ile *Kyank* gazetesini yayınladı. Bu gazete Şubat Devrimi’nden sonra basıldı ve adı *Nor Kyank* olarak değiştirildi. Doğrudan bu gazetenin yayınlanmasına katılan Mirzoyan, gazetede Bolşevik Parti’nin fikirlerini anlatan makaleler ve kısa notlar yazdı (RDYTA, Fon № 3, Kayıt № 8, Dosya № 341: 14-15).

Mirzoyan Mart 1917’de, yirmi yaşında iken Bolşevik Partisi’ne üye oldu. Leninist fikirlerle yetişen “genç Bolşevik”in bu yeni devrimci faaliyet dö-

nemi, Stepan Şaumyan, Aleşa Japaridze, Maşadi Azizbekov, Vani Fioletov isimleriyle yakından ilgilidir. Bu yıllarda Bakü'ye bağlı Binegedi şubesinin sekreteri, daha sonra Metal İşçileri Sendikası Başkanı oldu. Daha sonra Bakü İşçi ve Asker Temsilcileri Konseyi milletvekili olarak seçildi.

Sosyalist devrimin Ekim 1917'deki zaferini coşkuyla karşılayan Mirzoyan, Bakü Bolşevikleriyle bir araya geldi ve bölgede Kızıl Ordu birliklerini oluşturmaya başladı. Aynı yıl Taşnak Ermeni Partisi'nin üyesi oldu. Bakü Komünü lideri Ermeni Stepan Şaumyan'ın talimatları gereğince Bakü'nün Zavokzalny semtinde Taşnakçı Ermeni asker birliklerini kurdu ve bu birliklere adam katmak üzere çalıştı. Bu dönemde kurulan Azerbaycan Bolşevik yönetiminde Azerbaycan Türklerinden ziyade S. M. Kirov (Rus), S. Orconikidze (Gürcü), A. Mikoyan, L. Mirzoyan (Ermeni) söz sahibi oldular. Bu ekip içerisinde en güçlü isim olan Mirzoyan Azerbaycan topraklarında yaşanan Türk katliamlarının baş sorumlusu oldu (Mustafayev 226).

OGPU'nun² 1933'te İşçi ve Köylü Kızıl Ordusu hakkındaki raporu bu durumu kanıtlamaktadır. Raporda, "Mirzoyan, Kızıl Ordunun Ermeni Tümeni 3. Piyade Alayı'nda görev aldı" kaydı bulunmaktadır (RDSSTA, Fon № 2, Kayıt № 11, Dosya № 210: 1-78)³. Kızıl askerler 1918'de Mart ayı sonlarında ve Nisan başında Bakü'de "Musavat" hareketini bastırırken, Mirzoyan Kızıl Ordu birliklerinin merkezini korumuştur (*Jizn Otdannaya Revolyutsii* 18). 1920'lerin ortalarında, Bolşeviklerin Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin üyesi G.Djabiev, Mirzoyan'a yazdığı bir mektupta onu milli politika ile ilgili parti kararlarını tahrif etmekle suçladı ve "Uygun bir ortam sayesinde iktidardasın, 1918-1919 ve 1920 hatalarını dikkate almıyorsun, Sovyet güçlerinin kaybetmesi ve bir kargaşa çıkması durumunda Sovyet gücünün varlığını riske sokacak bir politika izliyorsun demektir." dedi (Mamedova 318-320). Buna karşı Mirzoyan kendisinin bir Taşnakçı olduğunu kabul ederek, tam tersine Bolşeviklerin Taşnak askeri birliklerini kullandığını "Bazı yoldaşlar 1918'de Bakü'de yetkililerin Taşnaklara dayandığına inanmakta yanılıyorlar. Bu bir hatadır. Aslında, Sovyet yönetimi Taşnakları kendi amaçları için kullandı" şeklinde cevaplamaktaydı (Niftaliyev 74-78).

Bakü'de Sovyet iktidarının geçici olarak düşmesinden sonra Mirzoyan, yasadışı faaliyetleri yürütmek üzere şehirde kalarak diğer Bolşevik- partizanlarla birlikte parti çalışmalarını organize etti. Mirzoyan, Kasım 1918'in sonun-

da Bolşeviklerin yasadışı bir toplantısında tüm Bolşevik- Partizan işlerinin yönetim organının üyesi olarak seçildi. 1918-1919 tarihleri arasında, Bakü proletaryasının siyasi organı olan Bakü İşçiler Kongresi oluşturuldu. Mart 1919'da Mirzoyan ve A.G.Karaev⁴ Bolşeviklerle birlikte bu Konferans'ta oluşturulan komitenin başkanlığına seçildi. Aynı tarihte, diğer Taşnakçı Ermeni Anastas Mikoyan⁵ önderliğinde RSDRP (bolşevik) Bakü Komitesi oluşturulduğunda, Mirzoyan bu komiteye üye oldu. Komünist Parti Mirzoyan'ı yerel Bolşevik örgütlerle kısa süre içinde bağları kurması için Dağıstan'a gönderdi. Mirzoyan Dağıstan'dan Bakü'ye geri döndükten sonra Bakü işçilerini genel siyasi isyana hazırlamak için aktif çalışmalara katıldı. Mayıs 1919'da Mehmet Emin Resulzade başkanlığındaki Musavat hükümeti Mirzoyan'ı tutukladı ve Gürcistan'a gönderdi. Mirzoyan burada çok geçmeden RKP (b) (Rusya Bolşevikler Komünist Partisi) Transkafkasya Bölge Komitesi'nin faaliyetlerine dâhil edildi (Gabdullin 286).

Mayıs 1919'da Bakü işçilerinin Mayıs ayaklanmasından önce, Bakü çalışma konferansının acil toplantısında konuşan Mirzoyan, Bolşevikler I.Anaşkin, M.B.Kasumov ve S.Fatalizade ile birlikte işçileri Rus proletaryası ile ittifakı güçlendirmeye çağırdı. Şubat 1920'de, Azerbaycan Komünist Partisi'nin kurulması, ilk yasadışı komünist örgüt kongresinde resmileştirildi. Sovyet iktidarının Azerbaycan'da kuruluşu ile Mirzoyan'ın özgeçmişinde yeni bir sayfa açıldı. Bununla ilgili olarak S.M. Kirov⁶, Mirzoyan'ı: "En deneyimli işçilerden biri. Kendisini Teorik ve pratik olarak yetiştirmiştir" şeklinde tanımlamaktadır (Azizbekova 23). "Bakinskiy Raboçiy" gazetesinin verilerine göre Mirzoyan,

Mayıs ayında İngiliz işgalcilere ve Musavatistlere karşı işçiler ayaklanmasının organizatörlerinden biriydi. Ayaklanma acımasızca ezildikten sonra tüm Merkezi İhtilalci Komitesi tutuklandı. 1922'de Mirzoyan Azerbaycan Bolşeviklerin Komünist Partisi Bakü Şehir Komitesinin ilk sekreteri olarak görevine başladı. (*Jizn Otdannaya Revolyutsii* 22)

Önce Bakü Komünist Örgütüne başkanlık eden Mirzoyan, 1926-1929 tarihleri arasında Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Birinci Sekreteri görevini yaptı. Mirzoyan'ın bu dönemdeki siyasi faaliyetleri Bolşevik yönetimini oldukça memnun ettiğinden ona sınırsız yetkiler verildi. Mirzoyan bölgeye gelir gelmez bölgedeki Dağlık Karabağ meselesinde etkili oldu ve

bölgenin muhtar vilayet olmasını sağladı (Neciyev 182). J. Stalin bunu yapmanın ne kadar zor olduğunu dile getirerek, Mirzoyan'ın örgütsel yeteneklerini övdü (Sın Partii , Gazeta Bakinskiy Rabıçıy. № 281 (15096).

Azerbaycanlı Neriman Nerimanov 27 Mayıs 1924'te J. Stalin'e gönderdiği mektupta, Mirzoyan'ın Dağlık Karabağ'la ilgili tutumunu:

Dağlık Karabağ Mirzoyan'ın baskısıyla özerk bir bölge ilan edildi. Ben bu işi başaramadım, bu özerkliğe karşı olduğumdan değil, sadece Ermeni köylülerin kendileri bunu istemediği için. Mirzoyan, bu süre zarfında Taşnak akıl hocalarının (muhtemelen Mikoyan kastedilmektedir) yardımıyla yol açtı ve sorunu Trans-Hazar Bölge Komitesi aracılığıyla çözdü.

şeklinde ifade etmekteydi (Narimanov 58-60).

Araştırmacı İlgar Niftaliyav'a göre Mirzoyan'ın siyasi faaliyetlerinin içeriği Ermeni Sarkis Danielyan'ın⁷ çalışmalarından farklı değildi. Yazar çalışmasında Narimanov'un şu ifadelerini kanıt olarak sunmaktadır:

Mirzoyanlar Azerbaycan'ın kaderini sınırsız kontrol ettiği sürece, düşmanlarımıza provokasyonlar için yem sağlayacaklar. Aslında şu anda Azerbaycan'da bir parti var mı? Ben kanıtıyorum, Mirzoyan'lar kendi aşağılık politikası ile Azerbaycan'ı aşağılama politikasından dönmeyene kadar olmayacak.

Bunun yanı sıra İlgar Niftaliyav arşiv belgelerine dayanarak,

Mirzoyan 1920'lerin başında, Azerbaycan'ın Rusya ile hemen birleşmesi için Ruslar, Ermeniler ve Gürcülerden oluşan partide sözde "Sol Komünistler" grubunu yönetti. Bu grup genç komünistlere casusluğu, ihbar sistemini geliştirmeyi, entrika yapmaya öğretti ve böylece korkakları, yalancıları ve yozlaşmış insanları yetiştirdi.

demektedir (Niftaliyav). N. Nerimanov bu konuda: "Mirzoyan, sendika başkanı ve daha sonra Bakü komünistlerinin sekreteri görevinde iken kendini eleştirenlere karşı ajanlarından aldığı ihbarlar doğrultusunda bir intikam silahına dönüştü" demektedir (Narimanov 78).

Mirzoyan'ın Komünist Parti'ye katılması konusu biraz karışık ve karanlıktır. Mirzoyan, 25 Ekim 1921'de Komünist Partisi Tasfiye Komisyonu'na sun-

duğu bir belgede, Şubat 1916'da Sosyal Demokratlara katıldığını belirterek Azerbaycan'daki siyasi faaliyetlerinde yerli halkın menfaati doğrultusunda çalıştığını ispat etmeye çalıştı. Bundan üç yıl sonra, yani 29 Mart 1924'te kendi özgeçmişinde: “Mart 1917'de RSDRP (b) kendi irademle katıldım” demektedir. Mirzoyan'ın özgeçmişini gören I.Anaşkin (Parti arkadaşı) 3 Ağustos 1929'da Azerbaycan Komünist Partisi (b) Merkez Komitesi'ne, yani Mirzoyan görevden alındıktan sonra:

1917'de Mirzoyan'ı partiye (Komunist) kabul ettim. Mirzoyan, Mart 1918'deki soykırım (Azerbaycan'daki) olaylarında önemli rol aldı ve Bakü Komünistlerinin devrilmesinden sonra, Bolşevik maskesini Sosyalist-Devrimci Menşevik olarak değiştirdi.

şeklinde bir değerlendirme yapmıştır (Niftaliyav 216).

Mirzoyan Eylül 1929'un sonunda, Bolşeviklerin Tüm Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi Politbürosu kararı ile Rusya'nın Perm Bölgesi Komitesinin sekreteri olarak görev yaptığı Ural vilayetine (oblast) gönderildi. Bundan sonra 1933'ün sonuna kadar Tüm Rusya Bolşevik Komünist Partisi Ural Bölgesel Komitesi ikinci sekreteri görevini sürdürdü.

Mirzoyan'ın Sovyet Kazakistan'daki İktidarı

1930'lu yıllar Kazakistan tarihinin en trajik dönemlerinden biridir. Bu dönemde sözde özerkliği ve kendi kaderlerini kontrol etme hakkını alan Kazak halkı tüm gerçekliğiyle insanlık tarihinin yaşadığı en şiddetli bir zulüm ve soykırımla karşı karşıya kaldı. Bu durum Kazakistan'da 1925-1933 tarihleri arasında bir soykırım politikası yürüten, 1917'de Çarlık (Romanov) ailesinin infazının organizatörlerinden biri olan Goloşyokin'le yakından ilgilidir. Goloşyokin Kazakistan'ın o dönemdeki başkenti olan Kızıl-Orda şehrine geldikten hemen sonra Kazak köylerinde Sovyet iktidarının “hala tam olarak yerleşmediği ve bu nedenle “Küçük Ekim” politikasının bütün avullarda uygulanması gerektiğini” düşünmekteydi. O, Stalin'in talimatı gereğince “Kazakistan'da bir etnik temizleme”, ardından bölgenin tüm hayatının Sovyetleştirilmesi için kolhozlaştırma ve sovhozlaştırma siyasetini yürüttü (*Tragediya Sovetskoy Derevni* 831-834). Sonraki adımda da Kazakların zorla yerleşik hayata geçirilmesi, Kazak aydınlarının önünü kesmek ve yok etmek amacıyla onları “*milli sapma*” ile suçlayarak idama mahkûm ettirmek oldu. Ayrıca Kazak halkının mal varlığına el koyarak, tüm Kazak baylarının (zen-

ginleri) sürgün edilmesine ilişkin kararı aldı ve bu kararı acımasız bir şekilde uyguladı. Böylelikle 5.800.000 bin Kazak'ın iki milyona yakını soykırıma tabi tutuldu ve sağ kalanlardan bir bölümü Çin, Moğolistan, Hindistan, İran, Türkiye ve Afganistan'a göç etmeye mecbur bırakıldı (RFCA, Fon № 3, Kayıt № 40, Dosya № 83: 138-139)⁸.

Kazakistan'daki bu katliam politikası hakkında ilk itirazlar Halk Tarım Komiseri Z. Töregojin'in ardından Kazak aydınları T. Rıskulov, G. Musrepov, M. Gataullin, M. Dovletgaliev, E. Altınbekov ve K. Kuanyşev tarafından dile getirmeye başlandı. 1925-1932 tarihleri arasında Goloşyokin'in yürüttüğü siyasetin ortaya çıkardığı kıtlığın sebep olduğu facia hakkında M. Jumabaev, A. Baytursinov, J. Aymautov ve M. Auevov durumu yüzüne karşı açıkça dile getirdikleri ve Moskova'ya bilgi verdikleri için sürgüne uğradılar (RFCA, Fon № 3, Kayıt № 24, Dosya № 316: 195-224).⁹ Bunun ardından 1932'nin sonunda, Sovyet hükümeti Kazakistan'daki durumu incelemek için özel bir komisyon gönderme kararı aldı. Komisyon üyeleri zengin bir ülkede insanların açlıktan nasıl kırgına uğradıklarını araştırdılar. Goloşyokin, yapılan araştırma sonucunda, ortaya çıkan katliamdan dolayı suçlu bulunarak Moskova'ya geri çağırıldı.¹⁰ Goloşyokin'in görevden alınmasının ardından Taşnak Ermeni Mirzoyan 21 Ocak 1933 tarihinde Kazakistan Komünist Partisi Birinci Sekreterliği görevini devraldı (Hromov 152-154).

Görevi devralan Mirzoyan Şubat 1933'te eşi Yuliya Tevosyan ve çocukları ile birlikte Almatı'nın Furmanova (şimdi Nazarbayev) caddesindeki küçük bir eve yerleşti. Eşi Yuliya Tevosyan SSCB Demir Çelik Metalurjisi Bakanı ve SSCB Japonya Büyükelçiliği görevlerini yapan İvan Tevosyan'ın kız kardeşi idi. Almatı'ya geldikten hemen sonra Marksizm-Leninizm Enstitüsü müdürlüğü görevine atandı (Aşimbayev 760). Mirzoyan, Almatı'ya gelir gelmez J. Stalin'in yakın yoldaşı Komünist Partisi Merkezi Komitesinin Sekreteri Lazar Kaganoviç'e yazdığı bir mektupta:

Alma-Ata çirkin bir köydür, herhangi bir Kuzey Kafkas köyünden birkaç kat daha kötü durumdadır. Bu Alma-Ata'nın gerçek yüzü: odalar yok, insanların yaşayacak yeri yok, işçiler dağılıyor, ışık yok, gaz lambaları ile çalışmak zorundayız ve ne yapılması gerektiği sorusunu gündeme getirdiğimde, bir şey yapmanın neden mümkün olmadığı konusunda binlerce sebep bulurlar.

demekteydi (*İzvestiya-Kazakhstan*). Kaganoviç'e gönderdiği ikinci mektupta Kazakistan'daki korkunç durumu şu şekilde ifade etti (Grozin 83-84):

Moskova'dan ayrıldığım zaman Kazakistan'daki durumun zor olduğundan haberim vardı ancak burada gördüğüm manzara tüm beklentilerimi aştı. Yolda ve hatta şehirlerde, polis neredeyse her gün açlıktan ölenlerin cesetlerini topluyor.

Resim 1. 70'inci İl Parti Konferansı. (Soldan Beşinci Levon İ. Mirzoyan)
(KC MDFFBSKA, Arx. 2-103344).

Mirzoyan ilk etapta durumu kontrol altına almak için Kazak aydınları ile yakınlık kurmaya ve onlarla samimiyeti geliştirmeye çalıştı. Kazak aydınlarının güvenini kazandıktan sonra Kazakistan'ı Sovyetleştirmek için bölgedeki tarımı geliştirmeye özen gösterdi. İstatistikler 1933'te iyi bir mahsulün hasat edildiğini göstermektedir. Buna ek olarak Mirzoyan'ın emriyle üç yıl içinde kolhozlara 1 milyon 117 bin hayvan (inek ve koyun) dağıtıldı (Yeldesov 4). Ancak Mirzoyan ve Kazak ÖSSC'i Halk Komiserleri Konseyi Başkanı U.D.Isaev'in 3 Temmuz 1933'te Tüm Rusya Bolşevikler Komünist Partisi Merkez Komitesine, açlığın ortadan kaldırılması ve çiftçiliğin bir düzene konulmasına dair gönderdikleri raporda "Ortalama bir hasat elde edilse bile, Aulie-Ata, Kastek, Taldı-Kurgan İle Aksuisk, Stalin, Temir ilçeleri tahıllarının brüt hasadının en az %60'ı vergi şeklinde ödemelere zorlanacak."

ifadeleri yer almaktadır. Aynı belgede Mirzoyan Kazakistan'da tarımdan alınan vergilerin azaltılmasını ve ertelenmesini istemekteydi (RFCA, Fon № 3, Kayıt № 40, Dosya № 87: 124-128). Buna rağmen, Sovyet hükümetinin kolhozlaştırma siyasetinin sonucu olarak ortaya çıkan kıtlık, bu uygulamalara rağmen ahalinin içinde bulunduğu felakete çözüm olmadı. Bunun sebebi halktan toplanarak kolhozlara tahsis edilen hayvanların ahırlara kapatılması ve zamanında otlatılmadıkları için çok sayıda hayvanın telef olmasıydı (KCAVDA, Fon № 13-P, Kayıt № 2, Dosya № 42: 158-159).

Mirzoyan döneminde Kazakistan'da Sovyet sanayi politikası Stalin'in emirleri doğrultusunda gelişti. Ayrıca Kazakistan'ın tamamen Sovyetleşmesi için bir sanayileşme politikası izlendi ve kültürel amaçlı tesisler inşa edilmeye başlandı. Ulba hidroelektrik santralının inşasına ek olarak, Ridder Fabrikası, Balhaş'ta bir bakır izabe tesisi, Ust-Kamenogorsk'ta (Kuzey Kazakistan) bir kurşun çinko tesisi, Aktöbede (Batı Kazakistan) bir kimyasal bitki ve Çimkent'te (Güney Kazakistan) bir kurşun tesisi inşasına başlandı. Karaganda (Merkezi Kazakistan) kömür havzasının gelişimi aktif olarak gerçekleştirildi ve Emba bölgesinde (Batı Kazakistan) yeni petrol kuyuları açıldı. Ayrıca Jezkazgan'daki (Merkezi Kazakistan) bakır cevheri yatağı işletmeye açıldı. Kazakistan yazarlarının ilk kongresi, Kazak Müzik Tiyatrosu, Devlet Filarmoni Derneği ve Bilim Akademisi'nin çeşitli bölümleri açıldı. Mirzoyan önderliğinde Kazak Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti doğrudan SSCB'nin bir parçası oldu ve 1937'de Kazakistan'ın ilk anayasası kabul edildi (*Sovetskaya Derevnnya Glazami OGPU-NKVD* 12). Böylece Kazakistan, SSCB'nin bir sömürge bölgesi haline getirildi.

Mirzoyan dönemi ile ilgili çalışmaları 2014'e kadar, yani Mirzoyan'ın J. Stalin'e ve diğer Sovyet yöneticilerine Kazakistan'daki katliamları üzerine gönderdiği gizli mektuplar açılmadan önce ve sonra olarak ikiye ayırmak mümkündür. Mirzoyan'ın Kazakistan'daki yönetim dönemine ilişkin ilk açık bilgilere, 1934'te (Seyfullin) ve 1935'te Kazak edebiyatçı aydınlarıyla yaptığı bir toplantıdaki konuşmasının resmi olarak *Sosyalist Kazakistan* gazetesinde yer almasıyla rastlanmaktadır (Mirzoyan). Gazetelerde yayınlanan bu yazılarda, Mirzoyan'ın Kazak edebiyatçılarıyla yakından tanıştığı ve Kazak edebiyatının Sovyetler Birliği çapında tanıtılması gerektiği, onlara kendisinin destek vereceği gibi bilgiler yer almaktadır. Mirzoyan'ın Kazakistan'da Goloşyokin eliyle yaratılan kıtlıktan sonraki ilk günlerinde gösterdiği

ılımlı siyaset Kazak edebiyatının önde gelen aydını Saken Seyfullin'in bir şiirinde övgü dolu şu sözlerle başlamaktadır:

Mirzoyan *îstî* qolğa alıp jatır, Mirzoyan işi eline alıyor,
özî de, sözi de yelge barıp jatır. Kendisi de, sözü de halkın kulağına gidiyor.
(Säken Seyfullin 32)

Kazakistan'da Levon Mirzoyan Dönemi Katliamları

1932'de Stalin'in emriyle Sovyet Cumhuriyetlerinde Bölgesel Birinci sekreterler ve OGPU'nun (sonra NKVD) vekilleri olmak üzere üç kişiden oluşan özel "Troyka" yönetimi kuruldu. Bu üç kişi bölgedeki "Sovyetlere karşı unsurları temizledi", yani Sovyet yönetimine tabi olmayan kişileri ortadan kaldırmak için Stalin'e şifreli mektuplar gönderdi, ihbarlarda bulundu ve daha sonra da idam kararlarını yerine getirdi. Kazakistan'da Mirzoyan dâhil olmak üzere alınan karara göre, "Troyka'ya" G.Asriev, N.Gusev, L.Zalin, U.Isaev, S.Nurpeisov, Ç.Artıkbaev, N.Umurzakov ve B. Mankin zaman zaman yapılan değişikliklerle dâhil oldular. Bunun yanı sıra Mirzoyan döneminde, Sovyet düşmanlığı yaptığı suçlaması ile ihbarlar yapan diğer bölgesel "Troyka'lar" da kuruldu (RDSSTA, Fon № 17, Kayıt № 166, Dosya № 575: 95).

Böylelikle Mirzoyan 1937-1938 tarihleri arasında Kazakistan'da NKVD'nin gerçekleştirdiği kitlesel katliamların organizatörlerinden biri oldu. Andrey Savin ve Alexey Teplyakov; Mirzoyan tarafından, Stalin ve Devlet güvenliği Genel Komiseri N.İ.Yejov'a NKVD'nin 00447 nolu kararı gereğince Kazakistan'da eğitim gören ve aydın nitelikli kişilerin idam edilmesi gerektiği, "pazarlık" tarzındaki "limit artırma" talepleri hakkında üç belge yayınladı (Savin vd. 135). Adı geçen araştırmacıların arşiv belgelerine dayalı bulgularına göre Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi Politbüro Üyesi Mikoyan tüm Rusya genelinde 3.500 kişinin ve 14 Kasım 1937'de 2.000 kişinin idam edilmesini, 3.000 kişinin ise toplama kamplarına gönderilmesini istediğinde, Mirzoyan da buna paralel olarak 01 Aralık 1937'de "kalıntıları (muhalif olanlar) tamamen temizlemek için" 600 kişinin idam edilmesi için pazarlık yaptı ve bin kişiyi siyasi kamplara sürgün etti. Bunun yanı sıra "çeşitli alanlarda yeni isyancı ve sabotaj gruplarının kurulması ve Yezhov'un, Sovyet karşıtı unsurları temizleme dönemini uzatması üzerine" Mirzoyan, Stalin ve Yezhov'dan 900 kişinin idam edilmesi ve 3.500 kişinin

kamplara sürgüne gönderilmesi için 4.400 kişilik ek limit talep etti. Mirzoyan'a talep ettiği tüm bu ek limitleri kullanma yetkisi verildi (Savin vd. 136).

Mirzoyan'ın Kazakistan'daki idam ve sürgün kararlarını şu şekilde kategorilendirdiği anlaşılmaktadır: Birinci kategoride (Kazakistan aydınları ve öğretmenler), ikinci kategoride üst düzey zenginler (baylar), orta düzey zenginler, üçüncü kategoride din adamları (imamlar, işanlar) bulunmaktaydı.

Mirzoyan Kazakistan'ın her bir vilayetinde Sovyetlere karşı başkaldırıları önlemek amacıyla Kazakistan Bölgesel komitelerinin sekreterlerini Sovyet hükümetine tabi olmayan bayları (zenginleri) katletmeye zorladı. Güney Kazakistan Bölgesel Komitesi'nin sekreteri Grigoriy Taganskiy, J. Stalin'e 13 Temmuz 1937'de gönderdiği 59 sayılı yazısında kaydettiğine göre Güney Kazakistan bölgesinde, 10 Temmuz itibarıyla, idam edilmesi gereken 374 bay ve sürgün kararı verilen 519 kişi ile ilgili kararı yerine getirmiş bulunuyordu. Buna ek olarak, daha önce mal-mülkü müsadere edilmiş 164 bayın idamı ile 326 orta zengin de sürgünü için izin verilmesini talep etmiştir. Aynı içerikteki ve tarihteki 56 sayılı diğer bir yazı da Aktöbe Vilayetinin Sekreteri Pyotr Briküls tarafından J. Stalin'e gönderilmiştir. Buna göre 10 Temmuz itibarıyla, Aktöbe bölgesinde özel olarak yapılan soruşturmalar sonucunda 122 kişi asi ilan edilirken 420 bay da katledildi. Bununla da yetinmeyerek 711 bayın idamı ve 208 kişinin de sürgün edilmesi gerektiğini ifade ederek bu konuda izin istedi. (RDSSTA, Fon № 17, Kayıt № 166, Dosya № 576: 18). Ertesi günü, yani 14 Temmuz 1937'de, Batı Kazakistan Bölgesel komitesinin sekreteri Safarbekov, Yezhov ve J. Stalin'e gönderdiği 63 sayılı yazıda: 575 bayın Sovyetlere karşı tehlikeli olduğunu dile getirerek bunlardan 112'sinin çok tehlikeli birinci kategori listesinde olduğunu belirtti ve ikinci kategoride yer alan 202'sinin de listesini ekledi. Bunun yanı sıra Batı Kazakistan'da "Sovyetlere tehlike yaratan unsurların" araştırıldığını, onlara karşı şiddetli tedbirler aldığını belirtmiştir (RDSSTA, Fon № 17, Kayıt № 166, Dosya № 576: 20).

Böylelikle Mirzoyan Kazakistan'ın vilayet sekreterleri arasında tam bir rekabet ortamı oluştu. Her bir bölge sekreteri ne kadar çok "tehlike" yaratan bay, öğretmen ve din adamı ile bunlara ek olarak Kazakistan'da sürgüne maruz bırakılan Rus, Ukrayna, Alman, Belarus gibi diğer milletlere mensup kişilerin listesini hazırlarsa, o kadar Stalin'in gözünde puan toplayacaktı.

14 Temmuz 1937'de Karaganda Bölge Sekreteri Yahudi Gdaliy Pinhasik (1938'de tutuklandı, sonucu belli değil) Yezhov'a gönderdiği 64 sayılı yazıda:

Cezaevlerinden, kamplardan ve sürgünlerden kaçan bay-feodalların Sovyetlere karşı olan görüşleri ve Troçkist faşistlerle irtibat kurdukları suçlamasıyla 226'sı idam, 190'ının ise sürgüne gönderilmesi gerektiği ifade edildi. Bunun yanı sıra Kazakistan'a göç ettirilen diğer "Faşistlerden" (Alman, Rus, Ukraynalı) 280'inin idam edilmesi ve 157'sinin sürgün edilmesi, ağır cezaya çaptırılanların 32'sinin idam edilmesi ve 246'sının sürgün edilmesi için limit izni istiyoruz. Bölge genelinde toplam 538 kişinin idam edilmesi ve 593 kişinin sürgün edilmesini istiyoruz.

demekteydi (RDSSTA, Fon № 17, Kayıt № 166, Dosya № 576: 21). Almatı Vilayetinin Birinci Sekreteri Janaydar Sadvakasov (17 Eylül 1937'de tutuklandı ve aynı gün idam edildi) 20 Temmuz 1937'de Yezhov'a gönderdiği 67 sayılı gizli yazıda; bölge genelinde 1.123 bay, orta zengin ve din adamının Sovyetlere "tehlike" yarattığını dile getirerek, bunların 305'inin idam edilmesi, kalan 818'inin de sürgüne gönderilmesini talep etmekteydi (RDSSTA, Fon № 17, Kayıt № 166, Dosya № 576: 69).

İhbarların ve suçlamaların ana içeriği, Kazak aydınlarının, zengin kısmının ve din adamlarının sağcı (kendi devletini kurmak isteyenler) ve Troçkist örgütlerde karşı-devrimci faaliyetlere katılmış olmalarıdır. Kazak aydınları, Türk halklarını birleştirmeye çalışan Pantürkistlerle iş birliği yapmakla ve milliyetçi Alaş Ordacılıkla suçlandılar. Baylar (bazı zamanlarda 1-2 sığırı ve birkaç tane koyunu olan Kazaklar dahi bu kategoriye dâhil edilmiştir) Alaş Orda hükümetine maddi destek vermeleri, mal-mülkleri ile hayvanlarını Sovyet kolhozlarına vermemeleri ve vergi ödemeye karşı başkaldırlara katıldıkları için suçlandı. Din adamları ise bölgedeki başkaldırlara, isyanlara öncülük ettikleri ve Sovyet ideolojisine (ateizm) karşı çıktıkları için suçlandılar. Mesela Mirzoyan'ın Stalin'e gönderdiği 27 Temmuz 1937 tarihli şifre telgrafında, Kazakistan Merkez Yönetim Komitesi başkanı Uzakbay Kulumbetov'un tutuklanma sebebi hakkındaki mektupta onun yerli Milli-Faşist örgütün başkanı olduğu yazılmıştır. Aynı zamanda konuyla ilgili araştırma raporlarında Uzakbay Kulumbetov'un Kazak aydınları ve Türkistan Özerk Cumhuriyetinin kurucuları Nuğmet Nurmakov, Turar Riskulov, Sultanbek

Hajanov'dan oluşan Milli-Faşist örgütü arasındaki bağlantıyı sağlayan kişi olarak suçlanıyordu (RDSSTA, Fon № 558, Kayıt № 11, Dosya № 57: 7-8).

Mirzoyan Stalin'in yakın yoldaşları Molotov ile Yezhov'a gönderdiği 3 Ekim 1937 tarih ve 106 sayılı yazı ile idam edilmesi gereken insan sayısı limitlerinin arttırılmasını istemiştir. Mirzoyan bu yazı ile Kazakistan'da idam edilmesi gereken 2.500 kişilik idam limiti bildirmiş, ancak bölgede Sovyetlere karşı yeni İslamcı ve Pantürkçü grupların açığa çıkarılmış olduğu bahanesiyle bu sayının yeterli olmadığını, sayının 3.500 kişiye çıkarılmasını talep etmektedir. Mirzoyan, bu sayıyı bölgelere göre şu şekilde ayırmaktadır: “Doğu Kazakistan 700 kişi, Alma-Ata 600 kişi, Güney Kazakistan 500 kişi, Karaganda 300 kişi, Kuzey Kazakistan 500 kişi, Aktobe 350 kişi, Kustanay 300 kişi ve Batı Kazakistan 250 kişi” (RDSSTA, Fon № 17, Kayıt № 166, Dosya № 580: 152).

Esasında Mirzoyan, Sovyet sistemine sadakatle hizmet eden ve Stalin'in SSCB genelinde yürüttüğü “Büyük Temizlik” siyasetinin Kazakistan temsilcisiydi. Kazakistan'daki katliamlarla ilgili tüm adımlarını Stalin ve onun yardımcısı Yezhov'a danışmakta ve oradan talimat almaktaydı. Mirzoyan, “Troyka” idam komisyonunun üyelerini değiştirmek için Stalin'e gönderdiği 29 Ekim 1937'deki 114 sayılı özel şifreli mektubunda:

Aktöbe bölge komitesi sekreterinin görevden alınması ve tutuklanması ile bağlantılı olarak, Sovyet karşıtı milliyetçi örgütün bir üyesi olan Musin'in¹¹ yerine, Aktöbe bölgesindeki yeni komite sekreteri Junusov'un¹² “Troyka” üyesi olarak onaylanmasını istiyoruz

Batı Kazakistan bölge komitesi sekreteri Safarbekov'un¹³ görevden alınması sebebiyle, bölgesel komite sekreterliği görevine tayin edilen Utepov'un Sovyetlere karşı “unsurları” temizleme “Troyka'ya” komisyon üyesi olarak onaylanmasını istiyoruz. Kustanay bölgesi için, Kuzey Kazakistan bölgesine değiştirilen Kuznetsov'un yerine, bölge komitesinin yeni sekreteri Bogdanov'u “Troyka” üyesi olarak onaylamak istiyoruz.

şeklinde bir ifade bulunmaktadır. Belgenin araştırılması esnasında dikkat çeken nokta “Troyka” üyesi olan ve daha sonra görevden alınan Kazak bolşeviklerin çoğunun daha sonra idam edilmiş veya sürgüne uğramış olmasıdır

(RDSSTA, Fon № 17, Kayıt № 166, Dosya № 582: 30-31). Belgelere bakıldığında “Troyka” üyelerinin sürekli değiştirilmesini Mirzoyan’ın esas itibarıyla kendi suçlarını gizlemek için aldığı bir tedbir olduğu anlaşılmaktadır.

Mirzoyan, 14 Kasım 1937’de Stalin’e gönderdiği 117 sayılı mektubunda ön soruşturmalar sonucunda tespit edilen 2.346 kişinin idam edilmesi gerektiğini ve 4.403 kişinin de sürgüne gönderilmesini talep etmiş ve bunun için izin istemiştir. (RDSSTA, Fon № 17, Kayıt № 166, Dosya № 575: 95- 96). Hemen ardından 1 Aralık 1937’de gönderdiği 119 sayılı yazıda:

Tarafımıza Sovyetlere karşı, birinci kategoride 8 bin, ikinci kategoride 8 bin kişiyi cezalandırma hakkı verildi. Şimdi bu limitler neredeyse tamamen kullanıldı. 10 Aralık’a kadar, biz Sovyetlere karşı çıkanları temizlemeliyiz. Bu iki aktif isyancı, sabotaj ve casus unsur kategorisi için, belirlenen limitten 1600 kişiyi aşmış durumdayız. Kalanların tamamen temizlenmesi için, birinci kategori gereğince 600, ikinci kategori gereğince bin kişinin sürgüne gönderilmesi için izin vermenizi istiyoruz.

denmekteydi (RDSSTA, Fon № 17, Kayıt № 166, Dosya № 583: 117).

Diğer taraftan Mirzoyan Kazakistan’da kendisini yetki ve hakları sınırsız bir hükümdar olarak düşünüyordu. İktidara geldikten kısa bir süre sonra 1936’da adı oldukça eski tarihlere dayanan Taraz şehrine ve Tanrı dağlarına kendi adını verdi. Bolşevik İhtilali ve 1 Mayıs yıldönümlerinde kendi fotoğrafları ile gösteriler düzenledi. Bütün bunlar Stalin’in ajanları tarafından Moskova’ya iletildi. Ayrıca Troçki ile temas kurduğu da iletilen bilgiler arasındaydı. Mirzoyan görevi sırasında şaşkıncu bir ikiyüzlülükle Kazak aydınları ile yakın temas kurmaya özen gösterdi. Onların Sovyetlere olan bakış açılarını derinden inceledi ve daha sonra onları katletti (Savin 183-238). Kendisine iletilen istihbaratı dikkate alan Stalin, 15 Mayıs 1938’de Mirzoyan’ın Moskova’ya geri dönmesi için bir telgraf gönderdi. 16 Mayıs’ta Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi onu birinci sekreterlik görevinden aldı. 23 Mayıs’ta daha Moskova yolunda olan Mirzoyan tutuklandı ve Moskova’daki Lefortivo askeri hapisanesine atıldı. 26 Şubat 1939’da SSCB Yüksek Mahkemesi Askeri Collegium kararı gereğince idam edildi. Moskova’nın Don mezarlığında “*sahipsizler*” bölümüne gömüldü (Abılhojin 9).

Sonuç

Çarlık Rusyası, 19. asırda Türkistan coğrafyasını işgaliyle paralel olarak bu coğrafyada Rus ve Ermenileri iskân etmek suretiyle bir kolonizasyon siyaseti takip etti. Rusya'nın Türk yurtlarında yayılma sürecinde Ermenilerle yürüttüğü iş birliği zaman içinde genişleyerek 19. asır boyunca sürdürüldü. Bu iş birliği Bolşevik iktidarının kuruluş döneminde de aynı şekilde devam etti. Azerbaycan topraklarında gelişen Bolşevik hareketi içinde sivrilen Ermeniler, "Türk düşmanlığı" temelinde yükselen zehirlenmiş bir milliyetçiliğin yarattığı kinle Türkistan coğrafyasında ortaya çıkan istiklal hareketinin bastırılmasında "*acımasız cellatlar*" rolünü üstlendiler. Kafkasya'da Taşnakçılar olarak gerçekleştirdikleri katliamları, Türkistan coğrafyasında Bolşevik askerleri olarak sürdürdüler. Hadisatın yarattığı fırsatla Kazakistan SSC Birinci Sekreteri ve daha gençliğinde komünist bir devrimci olan Mirzoyan da bu geleneğin devam ettiğini gösteren önemli bir siyasi/tarihi figür olarak öne çıkmaktadır. Stalin'e yakın isimlerden Mikoyan'ın prezantasyonu ile sistem içinde tırmanan biri olan Mirzoyan 1918'da Azerbaycan'da kurulan Sovyet yönetiminin ve bölgede soykırıma varan katliamların baş aktörlerinden biri olmuştur. Kazakistan'da Bolşevik yönetiminin başına atanmasında da bu ilişkinin önemli rolü olmuştur. Bölgede çok sayıda insanın açlıktan kırılmasına yol açan Goloşyokin yönetiminden sonra Moskova yönetiminin ılımlı yüzü olarak sahaya sürülen Mirzoyan Kazak halkına karşı sürdürülen bu kasıtlı kıtlık politikasının ardından 6 yıl görev yaptığı Kazakistan'da kıtlığın sona erdirilmesi, bölgenin sanayileşmesi, açlığın ortadan kaldırılması gibi faaliyetlerde bulundu. Goloşyokin'in kötü polis rolünün ardından iyi polis tiplmesiyle Kazak aydını, din adamı ve ileri gelenleri ile iyi münasabetler kurma yolunda çabalar gösterdi. Direnme gücü "kızıl kıtlık" la kırılan Kazakların yol gösterici aydın ve önderleri geçmişin Taşnakçısı Mirzoyan'ın kurduğu tezgâhlarla ya idam edilerek katledilmiş ya da sürgün hayatı yaşamışlardır. Bu süreçte Stalin'in SSCB ve etki sahasında 1937-1938 yılları arasında yapmış olduğu ve "Büyük Temizlik" adı verilen yüz kızartıcı insanlık suçunun Kazakistan'daki uygulayıcısı olmuştur. Böylece 1918'lerden itibaren sovyetleştirilen Kazakistan 20 yıllık bir süreçte kasıtlı bir soykırımın kurbanı olmuştur. Fakat en az bunun kadar ilginç noktalardan biri bu ikiyüzlü siyasetin uzun yıllar sürdürülmesi ve Mirzoyan'ın Kazakistan'da bir "kurtarıcı" olarak tanıtılmış olmasıdır. Nursultan Nazarbayev döneminde bile Mirzoyan "Kazak halkının dostu ve koruyucusu" kimliğiyle uzun süre

anılmış ancak yine O'nun izniyle açılan arşivlerde ve Rusya Devlet Arşivlerinde yürütülen çalışmalar bu konudaki gerçekleri gün yüzüne çıkarmış bulunmaktadır.

Açıklamalar

- 1 RSDRP - Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi, 1 Mart 1898'de Minsk şehrinde düzenlenen bir kongrede Çarlık Rusyası döneminde kuruldu. İhtilalden sonra Lenin tarafından yönetilen RSDRP'nin Bolşevik fraksiyonu Ekim 1917'de Geçici Hükümete karşı silahlı bir ayaklanma düzenledi ve Rusya'da iktidarı ele geçirdi. Geniş bilgi için bkz. *Perviy Syezd RSDRP*. Mart 1898 Goda. *Dokumentı i Materialı* (1948). Moskva.
- 2 OGPU, SSCB Halk Komiserleri Konseyi uyarınca Birleşik Devlet Siyasi Yönetimi. 15 Kasım 1923 tarihinde kurulan SSCB devlet güvenliği özel organı. Geniş bilgi için bkz. Teplyakov A. G. *Deyatelnost Organov VÇK-GPU-OGPU-NKVD (1917-1941): İstoriogafiçeskiye i İstoçnikovedçeskiye aspektı*. Novosibirsk, 2018.
- 3 Birleşik Devletler Siyasi Yönetimi Özel Bölümünün 1933'te İşçi ve Köylü Kızıl Ordusu için özel bölümlerin çalışmaları hakkındaki raporu. 17 Şubat 1934.
- 4 Ali Geydar Ağa Kerim oğlu Karaev, 7 Haziran (20), 1896'da Azerbaycan'ın Şeyhminaz bölgesinin Şamahı kentinde, küçük bir tüccar ailesinde doğdu. İlk eğitimini dini okulda aldı ve 1913 yılında Tiflis'teki "Molla Nasruddin" editörlerinin düzenlediği toplantıya katılanlardan biri oldu. Bu dergi yerel mollalara karşı yayınları ve kadınların özgürlüğü ile diğer konular için yasadışı işçi kongreleri düzenliyordu. Daha sonra Sosyal demokrat organizasyon olan "Ümmet'in" bir üyesi olarak önce Menşevik'lere, sonra Bolşevik hareketlerine katıldı. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin ilanından sonra Azerbaycan Geçici Devrim Komitesi üyesi oldu. Geniş bilgi için bkz. R DYTA (Rusya Devlet Yakın Tarih Arşivi), Fon № 3, Kayıt № 8, Dosya № 339, Sayfa № 73-76. 11 Kasım 1955 tarihinde A.G. Karaev'in aklanması hakkında P. V. Baranov'un Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesine yazdığı notlar.
- 5 Anastas Ivanoviç (Ovanesoviç) Mikoyan 13 Kasım'da (25) 1895'te Tiflis'in Sannain köyünde doğdu ve 21 Ekim 1978'de Moskovada öldü. Rus devrimcisi, Sovyet devleti ve parti lideri. SSCB Dış Ticaret Halk Komiseri (1938-1949); SSCB Bakanlar Konseyi Birinci Başkan Yardımcısı (1955- 1964); SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığı Başkanı (1964-1965); Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi Politbürosu Üyesi (1935-1966); Sosyalist Emek Kahramanı (1943). Sovyetler döneminde Stalin'e yakın oldu ve Taşnak Ermenileri etraflıca destekledi. Levon Mirzoyan'ın Kazakistan'a gelişini önerdi. Geniş bilgi için

- bkz. M. Yu. Pavlov. “Mejdunarodniye Otnoşeniya.” *Anastas Mikoyan. Politiceskiy Portret na Fone Sovetskoy Epohi*, 2010.
- 6 Kirov (Kostrikov) Sergey Mironoviç, 15 Mart (27) 1886'da Vyatka eyaletinin (Kirov bölgesi) Urjum şehrinde doğdu ve 1 Aralık 1934'te öldürüldü. 1904 yılında Kazan Makine Okulundan mezun oldu. 1917'de Vladikavkaz Konseyi üyesi, Ekim ayında Petrograd'daki silahlı ayaklanmaya katıldı, daha sonra Kuzey Kafkasya'daki kanlı ayaklanmalara katıldı. 1921-1926 yıllarında Azerbaycan Bolşevik Komünist Partisi Merkez Komitesi Birinci Sekreteri görevini yaptı, Levon Mirzoyan'la sıkı arkadaşlık kurdu. 01 Aralık 1934'te Leningrad'taki Smolny'de öldürüldü. Geniş bilgi için bkz. İskenderov S. M. S. *M. Kirov v Azerbaydjane*. Baku, 1970.
  - 7 Sarkis Artemieviç Sarkisov (Danielyan) Azerbaycan'ın Şuşa ilçesinde bir rahip ailesinde doğdu. Ermeni İlahiyat Akademisinde okudu, ancak mezun olamadı. Şubat 1917-1918 tarihleri arasında RSDRP (b) üyesi oldu. 1918- 1920 yıllarında Komünist Parti Şuşa İlçe Komitesi Sekreteri üyesi. Komünist Parti Bakü şehri Komitesi Başkanlığı üyesi, Bakü Konseyinin “İzvestiya” gazetesinin editörü, Komünist Parti Bakü şehri Komitesi Sekreteri. Kafkasya'da Sovyet sisteminin kuruluşunun organizatörlerinden biri. N. Narimanov'un yazdığı gibi: “Hiç kimse, Sarkis gibi işçileri bozmadı, bölgede rüşvet yaygındı. O zaman, Ermenistan gerçekten komünistlere ihtiyaç duyuyordu. Ermenistan'a gitmesini teklif ettim ama reddetti. Ermenistan'ın Ermeni yoldaşları da bunu (Sarkis) kabullenmedi”. Geniş bilgi için bkz. Narimanov N. N. *K İstorii Naşey Revolyutsii na Okrainah*. Gurum Natsionalnoye Tvorçestvo Azerbaydjana, 1990, s. 138.
  - 8 Sürgün ve buğday çalışmaları üzerine Goloşyokin'in J. Staline gönderdiği şifre raporu. Kazakistan tarihçisi Juldızbek Abılhojın'ın tespitlerine göre, 1932-1933 yıllarında bazı tahminlere göre yaklaşık 1,3 milyon insan açlıktan hayatını kaybetti. Geniş bilgi için bkz. Abılhojın J., 2011. Ekim 2009'da, Kazak parlamentosu alt meclisi yardımcısı I. Elekeev'in ortaya koyduğu verilere ve Eylül 2009'da Almatı'da yapılan tarihi konferansın sonuçlarına göre, bazı akademisyenler yaklaşık dört milyondan fazla Kazak halkının kıtlıktan hayatını kaybettiğini ifade etmektedirler.
  - 9 Bu dosyada Güney Kazakistan'da 1894'te doğmuş Sultanbek Hojanov'un soruşturma raporu bulunmaktadır. Sultanbek Hojanov 1917'de Taşkent Öğretmen Okulu mezunu, Mart 1920'den Bolşeviklerin Tüm Rusya Komünist Partisinin üyesi, Kazakistan ve Türkistan Sovyet Cumhuriyetlerinde yetkili görev yaptı, 1925'te Kazakistan Bölge Komitesi Sekreterliğini yaptı. Tutuklanmasından önce, Özbek SSC'nin Sovyet Kontrolünün yetkili komisyon yardımcılığını yaptı. Sultanbek Hajanov bu soruşturma raporunda Goloşyokin

ve Mirzoyan'ın Kazakistan'daki Kazak aydınlarına karşı aldığı katliam kararları hakkında geniş malumat vermiştir.

- 10 Daha sonra sürgüne gönderildi ve Ağustos 1941'de idam edildi.
- 11 Musin Aitmukhamet (1899-1937) parti lideri. Semipalatinsk bölgesinde doğdu. Yüksek eğitim aldı. 1937'de Aktobe bölgesel parti komitesinin 1. Sekreterliğini yaptı. 24 Ekim 1937'de tutuklandı ve katledildi.
- 12 Junusov Makay (1905-?) parti lideri. Kazak, ilköğretim eğitimini aldı. 1937-1938 yıllarında Aktobe Bölgesel Parti Komitesi 1'ci Sekreteri görevini yaptı. 29 Haziran 1938'de tutuklandı. 8 yıl hapse alındı. Sonu belli değil.
- 13 Safarbekov Sadikbek (1902-1938) parti lideri. Akmolinsk, Çimkent, Petropavlovsk, Guryev, Kyzyl-Orda, Semipalatinsk, Alma-Ata'da şehir sekreteri ve bölgesel parti komiteleri olarak çalıştı. 1935-1936 yıllarında Kazakistan Cumhuriyeti Sendikalar Konseyi Başkanı. 1937'de Kazakistan Komünist Partisi (Bolşevikler) Batı Kazakistan Bölge Komitesi 1. Sekreterliğini yaptı, Mart 1938'de tutuklandı ve katledildi.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

KC MDFBBSKA (Kazakistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Film ve Fotoğraf Belgeleri ile Ses Kayıtları Arşivi)

Arx. 2-103344.

KCAVDA (Kazakistan Cumhuriyeti Aktobe Vilayeti Devlet Arşivi)

Fon № 13-P, Kayıt № 2, Dosya № 42.

RDSSTA (Rusya Devlet Sosyo-Siyasi Tarih Arşivi)

Fon № 17, Kayıt № 171, Dosya № 427, Sayfa № 62-66.

Fon № 17, Kayıt № 166, Dosya № 575.

Fon № 17, Kayıt № 166, Dosya № 576.

Fon № 17, Kayıt № 166, Dosya № 580.

Fon № 17, Kayıt № 166, Dosya № 582.

Fon № 17, Kayıt № 166, Dosya № 583.

Fon № 2, Kayıt № 11, Dosya № 210.

Fon № 558, Kayıt № 11, Dosya № 57.

RDYTA (Rusya Devlet Yakın Tarih Arşivi)

Fon № 3, Kayıt № 8, Dosya № 339, Sayfa № 73-76.

Fon № 3, Kayıt № 8, Dosya № 341.

RFCA (Rusya Federasyonu Cumhurbaşkanlık Arşivi)

Fon № 3, Kayıt № 24, Dosya № 316.

Fon № 3, Kayıt № 40, Dosya № 83.

Fon № 3, Kayıt № 40, Dosya № 87.

Kitap, Makale ve Gazeteler

Abilhojin, Julduzbek Bekmuhamedoviç. “Modernizatsiya ot Protivnogo.” *Ekspert Kazahstan*, no. 21 (312), 2011.

Abilhojin, Julduzbek Bekmuhamedoviç, Mihail Leonidoviç Akulov ve Aleksey Vasilyeviç Tsay. *Jıwaya Pamyat. Stalinizm v Kazahstane – Proşloye, Pamyat, Preodoleniye*. Dayk-Press, 2019.

Ahmetova, Layla Seysembekovna ve Vladislav Konstantinoviç Grigoryev. *Pervıye Litsa Kazahstana v Stalinskuyu Epohu*. 2010.

Asılbekov, Malik Hantemiroviç ve Jamilya Malikovna Asılbekova. *Qazaq Ultı: Etnodemografiyalıq Damu Belesteri*. Egemen Qazaqstan. 27 Şilde, 2011.

Aşımbayev, Daniyar Rahmanoviç. *Kto Yest Kto v Kazahstane. Biografiçeskaya Ensiklopediya*. 2012.

Azizbekova, Pyusta (Pyustahanum). *Vsya Jizn Delu Oktyabrya. K 80 Letiyu so Dnya Rjdeniya L.İ. Mirzoyana*. Gazeta Bakinskiy Raboçiy. 279 (18109), 1977.

Bademci, Ali. *Kendi Arşiv Belgelerine Göre 1917-1934 Türkistan Milli İstiklâl Hareketi Basmacılar (Korbaşılar)*. Kamer Yay., 2019.

Devlet, Nadir. *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*. Türk Tarih Kurumu Yay., 2020.

Gabdullin, Bigeldi. *Velikoye Koçevye. O Teh, Kto Stroil Gosudarstvo Kazahstan. İstoriçeskiye Esse.3-e İzdaniye*. Hantâjiri, 2015.

Grozin, Andrey Valentinoviç. *Golod 1932-1933 Godov i Politika Pamyati v Respublike Kazahstan*. 2014.

Hayit, Baymirza. “Türkistan Çarizmden Bolşevizm Hâkimiyetine Geçiş Devrinde.” *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924, Osman Hoca Anısına İncelemeler*. Haz. Timur Hocaoğlu. 2018.

Hromov, Semyon Spiridonoviç. *Po Stranitsam Liçnogo Arhiva Stalina*. Moskva, İzdatelstvo MGU (Moskva Devlet Üniversitesi), 2009.

İskenderov, Mammed Salman. *S. M. Kirov v Azerbaydjane*. 1970.

İz Reçi Tovarişa Mirzoyana. 27 Fevralya 1937, Goda. Voprosi İstorii 6. 1993.

İzvestiya-Kazakhstan Gazetesi. 21 Ağustos 2004.

Jizn Otdannaya Revolyutsii. K 90-Letiyu so Dnya Rojdeniya Levona Mirzoyana. Bakinskiy Raboçiy. 274 (21100), 1987.

Kuropatkin, Aleksey Nikolayeviç. *Russkaya Armiya*. İzdatelstvo Poligon, 2003.

- Levon Mirzoyan v Kazahstane*. Sbornik Dokumentov i Materialov (1933- 1938 gg.). Redaktsionnaya Kollegiya: Khaydar Seysembayevič Aldajumanov, Lyudmila Davletovna Degitayeva (Otvetstvenniy Redaktor). Hurşudyan, Eduard Şagenoviç. 2001.
- Pavlov, Mihail Yuryeviç. *Anastas Mikoyan. Politiceskiy Portret na Fone Sovets- koy Epohi*. Mejdunarodniye Otnoşeniya, 2010.
- Mamedova, Şalala. İnterpritatsiya *Sotsializma. Stalinizm v Azerbaydjane 1920-1930*. Adiloglu, 2004.
- Mirzoyan, Levon. *Qazaqstannıñ Mädeniyet Qızmetkerleriniñ Kezekti Mindetteri (Qazaqstannıñ Mädeniyet Qızmetkerleriniñ 1 İşi Syezinde Söylegen Sözi)*. 1935.
- Mustafayev, Beşir. “Rezulzade Hükümeti Dönemi ve Yaşanan Terör Olayları (1918-1920).” *Avrasya İncelemeleri Dergisi* (AVID), no. II/2, 2013, ss. 205-231.
- Narimanov, Nariman. *K İstorii Revolyutsii v Okrainah (Pismo İ. V. Stalinu)*. 1992.
- Narimanov, Nariman. *K İstorii Naşey Revolyutsii na Okrainah*. Gurum Natsionalnoye Tvorçestvo Azerbaydjana, 1990.
- Neciye, Elçin. “Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi Sürecinde Karabağ Problemi.” *Ermeni Araştırmaları*, no. 39, 2011, ss. 163-186.
- Niftaliyev, İlgar. *Azerbaydjanskaya Diplomatiçeskaya Missiya v Armenii Posle Aprelskoy Okupatsii 1920 g. İstoriya i Yeyo Problemi*. 1., 2006.
- Niftaliyev, İlgar. *Azerbaydjanskaya SSR v Ekspansionistskih Planah Armyan (20-e Godı XX Veka)*. 2010.
- Omarbekov, Talas. *20-30 Jıldardağı Qazaqstan Qasireti*. Almatı, 1997.
- Omarbekov, Talas. *Qazaqstan Tarihiniñ Özeki Maseleleri*. Kömekşi Oqu Quralı. 2003.
- Özcan, Besim. “1828-29 Osmanlı-Rus Harbi'nde Erzurum Eyaleti'nden Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri.” *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, no. 46, 2011, ss. 95-204.
- Perviy, Syezd RSDRP (1948) Mart 1898 Goda*. Dokumentı i Materialı. 1948.
- Rukovoditeley Kazahskoy SSR (1937-1938)*. Mir Bolşogo Altaya. 5 (2).
- Säken, Seyfullin – Köp Ulttı Sovet Ädebiyetiniñ Qalauşılarnıñ Birı*. Qazaq Ädebiyeti. 11 Dekabr (Jeltoqsan), 1964.
- Säken, Seyfullin. Mirzoyan Joldastıñ Qazaq Jazuşılarnıñ Ängimesi de Qatısқан*. Sotsialdı Qazaqstan. 10 Mart, 1934.
- Savin, Andrey İvanoviç. “*Selo Duşegubovo Pereimenovat v Selo Solntsevo*”. *Sovetskiye Pereimenovaniya Kak Şpob Adaptatsii k Vlasti i Obşestva (1918-1930-e Godı)*. Politiceskaya Adaptatsiya Naseleniya Sibiri v Pervoy Treti XX Veka: Sbornik Nauçnih Statey. Nauçniy Redaktor Şışkin, Vladimir İvanoviç, Novosibirsk: Parallel, 2015.

- Savin, Andrey İvanoviç ve Aleksey Grigoryeviç Teplyakov. *Levon Mirzoyan i Stanislav Redens: Ştrih i k Biografiyam*, 2019.
- Sın Partii*. Gazeta Bakinskiy Rabiçiy. 281 (15096),1967.
- Sovetskaya Derevnnya Glazami OGPU-NKVD*. Tom 3. Kniga 2 (1932-1934). Dokumenti i Materialı. Moskva: Rosspen, 2005.
- Teplyakov, Aleksey Grigoryeviç. *Deyatelnost Organov VÇK-GPU-OGPU- NKVD (1917-1941): İstoriogafiçeskiye i İstoçnikovedçeskiye aspekti*. Novosibirsk, 2018.
- Tragediya Sovetskoy Derevni. Kollektivizatsiya i Raskulaçivaniye*. Dokumenti i Materialı. 3 Tom. 1930-1933. ROSSPEN, 2000.
- Yeldesov, Dastan. *Kazahskiy Apokalipsis. Tasjarğan*. 25 Maya, 2008.
- Объединённое государственное политическое управление (ОГПУ)
Obyedinon-noye Gosudarstvennoye Politicheskoye Upravleniye.

Tashnakist Armenian Levon İ. Mirzoyan and His Activities in Kazakhstan (1933-1938)*

Seyfi Yıldırım**

Mirzahan Egamberdiyev***

Abstract

Levon İ. Mirzoyan is an Armenian who worked between 1917 and 1938 to settle and strengthen the Bolshevik administration in Azerbaijan, Kazakhstan and some other regions. Although the study refers to Mirzoyan's role as an influential actor in the emergence of the Nagorno-Karabakh issue, it mainly focuses on his activities in Kazakhstan as the First Secretary of the Kazakhstan Soviet Administration between 1933 and 1938. During the great hunger that emerged in the Golosyokin period many Kazakhs died. Mirzoyan came to the country administration after this disaster. Mirzoyan acted as a hand of compassion that covered the traces of this disaster in Kazakhstan and established close relations with the leaders and people of the country. Mirzoyan later murdered or exiled the intellectuals and prominent politicians, whom he had a chance to get acquainted with, by order of Joseph Stalin.

Keywords

Levon İ. Mirzoyan, Golosyokin Massacre, Stalin, Red Massacre.

---

* Date of Arrival: 27 April 2020 – Date of Acceptance: 10 July 2020

You can refer to this article as follows:

Yıldırım, Seyfi, and Mirzahan Egamberdiyev (2022). "Taşnakçı Ermeni Levon İ. Mirzoyan'ın Kazakistan'daki Faaliyetleri (1933-1938)." *bilig*, no. 101, 2022, pp. 31-56.

** Assoc. Prof. Dr., Hacettepe University, Atatürk Institute – Ankara/Turkey
ORCID: 0000-0002-3318-6089
ahiseyfi@hotmail.com

*** Assoc. Prof. Dr., Al-Farabi Kazakh National University, Faculty of Oriental Studies, TURKSOY Department – Almaty / Kazakhstan
ORCID: 0000-0003-3291-4512
mirzahan_1974@mail.ru

Деятельность армянского дашнака Левона Исаевича Мирзояна в Казахстане (1933-1938)*

Сейфи Йылдырым**

Мирзахан Эгамбердиев***

Аннотация

Левон Исаевич Мирзоян - армянин, который активно содействовал установлению и укреплению большевистской власти в Азербайджане, Казахстане и некоторых других регионах в 1917- 1938 гг. В статье рассматривается роль Мирзояна в инициировании проблемы Нагорного Карабаха, но в основном исследована его деятельность в 1933-1938 гг., когда он являлся первым секретарем ЦК КазССР. Во время правления Голощекина подверглись геноциду большое количество казахов в результате великого голодомора. Мирзоян пришел к власти в республике после этой катастрофы. Покрывая последствия этой катастрофы в Казахстане, он в то же время действовал под маской сострадания и установил тесные взаимоотношения с народом и его лидерами. Позднее Мирзоян использовал свое близкое знакомство с интеллигенцией и политическими деятелями, отправив их по приказу Сталина на казнь или каторжные работы.

Ключевые слова

Левон Исаевич Мирзоян, геноцид Голощекина, Сталин, Великая чистка, Красный террор.

* Поступило в редакцию: 27 апреля 2020 г. – Принято в номер: 10 июля 2020 г.

Ссылка на статью:

Yıldırım, Seyfi, & Mirzahan Egamberdiyev. “Taşnakçı Ermeni Levon İ. Mirzoyan’ın Kazakistan’daki Faaliyetleri (1933-1938).” *bilig*, no. 101, 2022, pp. 31-56.

** Доц., д-р, Университет Хаджеттепе, Институт Ататюрка и Истории революции – Анкара/Турция

ORCID: 0000-0002-3318-6089

ahiseyfi@hotmail.com

*** Доц., д-р, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Факультет востоковедения, кафедра ТЮРКСОЙ – Алматы / Казахстан

ORCID: 0000-0003-3291-4512

mirzahan_1974@mail.ru

2020 Azerbaycan-Ermenistan Ateşkesine Göre Yerinden Edilenlerin Dağlık Karabağ'a Geri Dönüşü*

Ümmühan Elçin Ertuğrul**

Öz

1988 yılında, Dağlık Karabağ konusunda, Ermenistan ve Azerbaycan arasında silahlı çatışmalar başlamış, 1992-1994 arasında geniş kapsamlı bir savaşa dönüşmüştür. 1994'teki ateşkes tam olarak çatışmasızlık getirmemiştir. En son 27 Eylül 2020 tarihinde başlayan silahlı çatışma, 9 Kasım 2020 tarihinde, Ermenistan, Azerbaycan ve Rusya arasında imzalanan ateşkes anlaşmasıyla sonuçlanmıştır. Bu anlaşmanın 7. maddesine göre, “Ülke içinde yerinden edilmiş kişiler ve mülteciler, Dağlık Karabağ ve komşu bölgelere Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliğinin kontrolünde geri dönecekler” dir. Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliğine göre, Azerbaycan ülkesi içinde olan Dağlık Karabağ ve komşu bölgelerine geri dönecek mülteci sayısının yaklaşık 90.000 ve ülke içinde yerinden edilmiş kişi sayısının 640.000'den fazla olduğu tahmin edilmektedir. Ülke içinde yerinden edilmiş kişiler ve mülteciler, “yerinden edilmiş kişi” üst başlığında toplanmış olsa da uluslararası hukukta korunmaları birbirinden farklıdır. Bu çalışmada, söz konusu anlaşma maddesi, özellikle Ülke İçinde Yerinden Edilen Kişilerin korunması konusunda reform ihtiyacı ve yasal boşlukları da vurgulayarak, uluslararası hukuk ve uluslararası insancıl hukuk çerçevesinde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Ülke içinde yerinden edilen kişiler, mülteciler, geri dönüş, uluslararası insancıl hukuk, uluslararası hukuk.

* Geliş Tarihi: 20 Ocak 2021 – Kabul Tarihi: 07 Ocak 2022

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Ertuğrul, Ümmühan Elçin. “2020 Azerbaycan- Ermenistan Ateşkesine Göre Yerinden Edilenlerin Dağlık Karabağ'a Geri Dönüşü.” *bilig*, no. 101, 2022, ss. 57-86.

** Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü – Kırıkkale/Türkiye
ORCID: 0000-0003-3930-8531
ueertugrul@hotmail.com

Giriş

27 Eylül 2020 tarihinde Ermenistan ve Azerbaycan arasında Dağlık Karabağ (Karabağ) Bölgesinde başlayan silahlı çatışmalarla¹ ilgili 9 Kasım 2020 tarihinde, Karabağ ve bölgesinde yaşanan bütün husumetin durdurulmasına ilişkin bir ateşkes anlaşması imzalanmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti Başkanı İ. H. Aliyev, Ermenistan Cumhuriyeti Başbakanı N.V. Pashinyan ve Rusya Federasyonu Başkanı V.V. Putin tarafından imzalanan anlaşmanın 7. maddesinde; “Ülke içinde yerinden edilmiş kişiler ve mülteciler Karabağ ve komşu bölgelere Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliğinin kontrolünde geri dönecekler”i düzenlenmiştir.

Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kişi (ÜİYEK) ve mültecilerin, Karabağ ve etrafındaki bölgelere geri dönüşüyle ilgili uyumsuzluğun kökü, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) idari yapısına dayanır. Karabağ'ın, SSCB döneminde Azerbaycan Cumhuriyeti'ne bağlı oblast statüsünde özerk bir yapıya sahip olduğu Sovyetler Birliği'nin 1936 ve 1977 Anayasalarında açıkça yer almıştır (1936 tarihli Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Anayasası, 24. madde; 1977 tarihli Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Anayasası)

1988 yılında Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Karabağ'ı kendi federe cumhuriyetine dahil etme kararı almıştır. SSCB ve Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti hukukuna aykırı bu durum, her iki tarafça da reddedilmiştir (Armenia-Azerbaijan Nagorno-Karabakh Conflict). Şöyle ki, 1977 SSCB Anayasasının 72 ve 78. maddelerinde² Azerbaycan gibi Birlik Cumhuriyetlerinin, ülkesel bütünlüklerinin ve sınırlarının kendi rızaları olmaksızın değiştirilemeyeceği; Karabağ gibi Birlik Cumhuriyetleri içinde yer alan özerk yapıların ayrılma hakları olmadığı düzenlenmiştir (1977 tarihli Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Anayasası; Abdullahzade 98-101, 110 vd.). Buna rağmen 1991 yılında Karabağ *de facto* yönetimi, bağımsızlığını ileri sürmüştür. Bağımsızlık iddiaları, SSCB'nin dağılmasından önce SSCB Hukukuna (Abdullahzade 98-101)³; SSCB'nin dağılmasından sonra ise self determinasyon hakkına (Akçay; Ayhan) dayandırılmıştır.

Karabağ, 8 Mayıs 1992'de, Ermenistan tarafından işgal edilmiştir. 1992-1994 yılları arasında Azerbaycan ve Ermenistan arasında silahlı çatışmalar devam etmiş, her iki taraftan yaklaşık 30.000 can kaybı olmuştur (Jaro-

siewicz & Falkowski). Bu süreç içinde Ermenistan, Karabağ ile birlikte Azerbaycan'a ait yedi bölgeyi de işgal etmiştir. Böylece işgal edilen alan Azerbaycan topraklarının %20'sini oluşturmuştur. Uluslararası hukuka göre işgal için; yabancı askeri gücün varlığı ve o ülke üzerinde etkin kontrolün sağlanması unsurları aranır. Somut olayda Ermenistan'ın işgali; Karabağ *de facto* yönetiminin kuvvetlerine donanım, finansman, eğitim ya da işlevsel destek sağlamak; askeri ve paramiliter faaliyetlerinin genel planlamasını koordine ve yardım etmek suretiyle gerçekleşmiştir ("Military occupation of Azerbaijan by Armenia"; "Armenia-Azerbaijan Nagorno-Karabakh Conflict").

1993 yılında Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, Azerbaycan ülkesindeki Ermenistan işgalini tespit ederek, işgal kuvvetlerinin geri çekilmesini istemiş, tarafları düşmanlıkları durdurmaya ve ateşkes tesis etmeye çağırmıştır (S/RES/884 (1993), S/RES/874 (1993), S/RES/853, (1993), S/RES/822 (1993)).

5 Mayıs 1994 yılında taraflar arasında Bişkek'te ateşkes anlaşması imzalanmıştır ("Ceasefire Agreement" Bishkek; "The Bishkek Protocol"). Ancak bu ateşkes uyuşmamıştır.

İşgal sürerken, 1999-2001, 2003-2004 yılları arasında Azerbaycan ve Ermenistan arasında Karabağ'ın statüsü hakkındaki görüşmeler çıkmaza girmiş ve sonuç vermemiştir (Gasparyan 235, 238). Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı (AGİT) tarafından oluşturulan Minsk Grubu'nun, 2007 yılında önerdiği "Madrid Prensipleri"⁴ uygulanmamıştır ("Statement by the OSCE Minsk Group").

25 Nisan 2008'de, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarındaki duruma ilişkin aldığı kararda, Azerbaycan'ın ülkesel bütünlük ve egemenliğinin destekleneceğini ve saygı duyulacağını açıkça ifade etmiştir (A/RES/62/243).

İnsan haklarıyla ilgili konularda, can kayıpları nedeniyle bahsi geçecek şekilde ifade etmek her ne kadar doğru olmasa da 1994 Ateşkesinden, 2 Nisan 2016 tarihindeki büyük tırmanışına kadar, bazı küçük çatışma ve alevlenmeler dışında bölgede silahlar büyük ölçüde sessiz kalmıştır (Gasparyan 235, 238). Silahların sessiz kaldığı ifade edilen bu sürecin özellikle son yıllarında, meydana gelen sınırlı çatışmalarda her yıl düzinelerce asker ölmüştür (Jarosiewicz&Falkowski). 2016 yılı silahlı çatışma raporuna göre, 2-5 Nisan

2016'daki çatışmada Ermenistan ve Azerbaycan'ın askeri güçleri, 70.000'er aktif askerin yanında Ermenistan'ın 210.000, Azerbaycan'ın ise 300.000 yedek askeri olduğu tahmin edilmektedir (Bellal 42). Hem Azerbaycan hem de Ermenistan tarafı en az 60 asker ve birkaç sivilin öldüğünü kabul etmişlerdir. Kayıp sayıları kesin olarak bilinmemekle birlikte, tarafların rakamları eksik bildirmeleri ihtimal dahilindedir (Jarosiewicz & Falkowski; Bellal 42).

20 Haziran 2016'da, Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya tarafından, bölgedeki durumu normalleştirme konusunda kararlılıklarını teyit eden ve çatışma bölgesindeki AGİT gözlemci sayısını artırmaya onay veren ortak bir bildiri kabul edilmiştir (Gasparyan 235, 238). Bildiri, taraflara, ateşkes sıklık sıklık uymaları, barış görüşmelerini ilerletmeleri, kışkırtıcı söylemlerden kaçınmaları çağrısında bulunurken AGİT, Minsk Grubu, Türkiye, Avrupa Birliği, Amerika Birleşik Devletleri'ne de önerilerde bulunmuştur ("Nagorno-Karabakh: New Opening, or More Peril?").

Uluslararası hukuk ve uluslararası kamuoyu tarafından Ermenistan'ın Azerbaycan ülkesindeki işgali, pek çok kez teyit edilip kınanmasına rağmen fiili durum sürmüştür. 27 Eylül 2020'de başlayan, ağır silahların da kullanıldığı 44 gün süren çatışma, 9 Kasım 2020 tarihinde Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya arasında, Karabağ ve bölgesinde yaşanan bütün husumetin durdurulmasına ilişkin ateşkes anlaşmasının imzalanmasıyla sonuçlanmıştır. Her iki tarafın da ciddi kayıpları olmuştur. Azerbaycan Savunma Bakanlığı 3 Aralık 2020 tarihinde, 2783 askerinin şehit olduğunu resmi internet sayfasında yayınlamıştır (Azerbaycan Savunma Bakanlığı). Guardian, Azerbaycan'ın 100'den fazla kişinin kayıp, 94 sivilin öldürüldüğünü, 400'den fazla kişinin yaralı olduğunu; Ermenistan'ın 2718 askerinin öldürüldüğünü, 55 Ermeni sivilin de kayıp olduğunu bildirdiklerini haber yapmıştır ("Armenian Protester demand").

Bililir ki, silahlı çatışmalardaki kayıplar ve hukuk ihlalleri bildirilen resmi makamların çok üstündedir ve paylaşılanlarla da sınırlı değildir. Karabağ işgalinde olduğu gibi uzun süreli ve etnik unsurları içeren silahlı çatışmaların mülteci ve ÜİYEK sonucunu doğurması çoğu zaman kaçınılmazdır.

Bu çalışmada, 9 Kasım 2020 tarihli ateşkes anlaşmasının 7. maddesi "Ülke içinde yerinden edilmiş kişiler ve mülteciler Karabağ ve komşu bölgelere Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliğinin kontrolünde geri dö-

necekler” hükmü uluslararası hukuk ve uluslararası insancıl hukuk çerçevesinde incelenecektir. Ateşkes anlaşmasının diğer maddeleri aşağıdaki gibidir;

- 10 Kasım 2020 tarihinde Moskova saatiyle 00:00'dan itibaren Dağlık Karabağ ve çatışma bölgesinde, tam bir ateşkes sağlandığı ve tüm düşmanlıkların durdurulduğu duyurulur. Bundan sonra Azerbaycan Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti mevcut pozisyonları itibariyle taraflar olarak anılır.
- Ağdam rayonu, 20 Kasım 2020 tarihine kadar Azerbaycan Cumhuriyeti'ne iade edilecektir.
- Dağlık Karabağ'daki temas hattı ve Laçın koridoru boyunca Rusya Federasyonu tarafından, hafif silahlı 1960 askeri personel, 90 zırhlı personel taşıyıcı, 380 adet otomobil ve özel teçhizattan oluşan barış koruma birliği yerleştirilecektir.
- Rusya Federasyonu barış koruma birliği, Ermeni silahlı kuvvetlerinin çıkarılmasına paralel şekilde yerleştirilecektir. Rusya Federasyonu barış koruma birliğinin kalma süresi 5 yıldır ve taraflardan herhangi biri sürenin bitmesinden 6 ay önce sonlandırma niyetini beyan etmezse otomatik olarak 5 yıl daha uzatılacaktır.
- Çatışmanın taraflarınca anlaşmanın uygulanması üzerinde kontrol etkililiğinin artırılması amacıyla ateşkesi kontrol için bir barış koruma merkezi konuşlandırılacaktır.
- Ermenistan Cumhuriyeti, 15 Kasım 2020 tarihine kadar Kelbecer rayonunu, 1 Aralık 2020 tarihine kadar Laçın rayonunu Azerbaycan Cumhuriyeti'ne iade edecektir. Dağlık Karabağ'la Ermenistan arasında bağlantıyı sağlayacak ve bununla birlikte Şuşa şehrine dokunmamakla birlikte Laçın Koridoru (5 km genişliğinde) Rusya barış koruma birliğinin kontrolü altında kalacaktır.

Tarafların mutabakatıyla önümüzdeki üç yıl içinde Dağlık Karabağ ve Ermenistan arasında bağlantı kuran Laçın Koridoru boyunca yeni bir güzergah inşası için bir plan belirlenecek ve bu rotayı korumak için Rusya barış koruma birliğinin daha sonra yeniden yerleştirilmesi göz önünde tutulacaktır.

Azerbaycan Cumhuriyeti, Laçın Koridoru üzerinde her iki yönde olmak üzere, vatandaşların, nakliye araçlarının ve malların hareket güvenliğini sağlayacaktır.

- Savaş esirleri, rehinelere, diğer tutulan kişilerin ve ölümlerinin değişimi yapılacaktır.
- Bölgedeki tüm ekonomi ve ulaşım bağlantıları açılacaktır. Ermenistan Cumhuriyeti, vatandaşların, ulaşım araçlarının ve malların her iki yönde engelsiz hareketini sağlamak amacıyla Azerbaycan Cumhuriyeti'nin batı rayonları ve Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti arasında ulaşım bağlantılarının güvenliğine garanti verecektir. Ulaşımın kontrolü, Rusya Federal Muhafız Hizmetinin Sınır Muhafız Hizmeti organları tarafından gerçekleştirilecektir.

Tarafların mutabakatı ile Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti ile Azerbaycan'ın batı rayonlarını birleştiren yeni ulaşım bağlantılarının inşası sağlanacaktır (Azerbaycan Respublikasının Prezidenti Bəyanatı; Sarıkaya "44 Gün Savaşı").

Şu bilgilerin verilmesi, konunun anlaşılmasını kolaylaştıracaktır; 1989 Sovyet nüfus sayımına göre, 189.100 kişilik Karabağ nüfusunun %76.9'unu Ermeniler⁵, %21.5'ünü Azeriler oluşturur (Paşayeva vd. 72,74); (Özyılmaz 199, 200). Karabağ'ın aksine, çevresindeki 7 bölgede Azeri nüfusu baskındır ancak 1994 ateşkes anlaşmasıyla sonuçlanan süreçte hiçbiri kalmamış, ülke içinde başka bölgelere göç etmek zorunda bırakılmışlardır ("Key Considerations").⁶ 210.000 hektar tarıma elverişli arazisi bulunan Karabağ, metrekaresi olarak Azerbaycan'ın % 5'i kadardır. Etrafındaki 7 bölgeyle birlikte Azerbaycan'ın %20'sine karşılık gelmektedir (Paşayeva vd. 77; Demirci "Azerbaycan-Ermenistan ve Rusya arasında").

Bu çalışma, 9 Kasım 2020 tarihli ateşkes anlaşmasının 7. maddesi hükmünden yola çıkarak, mülteciler ve ÜİYEK'lerin menşe ülkelerine ya da menşe yerlerine geri dönüşlerine ilişkin uluslararası hukuk ve uluslararası insan hakları hukuk kurallarını tespit eder. Özellikle ÜİYEK'lerin geri dönüşleriyle ilgili tam ve yeterli bir koruma için uluslararası hukukta yasal reformun gerekliliğini de vurgulamaya çalışır. Anlaşma hükmü çerçevesinde somut durum değerlendirmesi, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin (BMMYK) Azerbaycan'a özel ve güncel raporları ile uluslararası hukuk kaynakları üzerinden yapılmıştır.

Çalışmada, söz konusu anlaşma metninin 7. maddesi, Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'nın resmi internet sayfasında, Azerbaycan Türkçesiyle "Dahili mecburi köçkünler ve kaçkınlar Dağlık Karabağın arazisine ve etraf rayon-

lara BMT-nin Kaçkınlar üzere Ali Komissarlığının Ofisinin nezareti altında geri kayıdır.”⁷ (Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı) hükmü, “Ülke içinde yerinden edilmiş kişiler ve mülteciler Dağlık Karabağ ve komşu bölgelere Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliğinin kontrolünde geri dönecekler” şeklinde Türkiye Türkçesine çevrilmiş ve anlaşma metninde geçen “rayon” ifadesi, anlaşma metni dışında “bölge” şeklinde kullanılmıştır.

Çalışmanın başlığında her ne kadar “...Dağlık Karabağ'a Geri Dönüşü” şeklinde kısaltılmak zorunda olsa da geri dönüşlerin, Dağlık Karabağ yanında komşu bölgeleri de kapsadığı konusunda 9 Kasım 2020 tarihli ateşkes anlaşmasınının 7. maddesi hükmü çerçevesinde şüphe yoktur.

Mülteciler ve Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kişiler

BMMYK'ya göre, mülteciler ve ÜİYEK'ler, “yerinden edilen kişi” şemsiyesi altında toplanır. 2020 verilerine göre, dünyada yerinden edilen kişi sayısı 82.4 milyondur. Bunun 20.7 milyonunu BMMYK yetkisi içerisinde mülteciler, 48.0 milyonunu ise ÜİYEK'ler oluşturmaktadır (UNHCR Global Trends in Forced Displacement).

Mülteciler, 1951 tarihli Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Sözleşme (1951 Mülteci Sözleşmesi) kapsamında evrensel düzeyde koruma bulurken; ÜİYEK, Kampala Sözleşmesi olarak anılan 2009 tarihli Afrika'daki Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kişilerin Korunması ve Yardımına İlişkin Afrika Birliği Sözleşmesi tarafından yalnızca bölgesel düzeyde korunurlar.

Mülteciler ve ÜİYEK'leri aşağıdaki şekilde tanımlamak mümkündür;

1951 Mülteci Sözleşmesinde mülteci;

ırkı, dini, tabiiyeti, belli bir toplumsal gruba mensubiyeti veya siyasi düşünceleri yüzünden, zulme uğrayacağından haklı sebeplerle korktuğu için vatandaşı olduğu ülkenin dışında bulunan ve bu ülkenin korumasından yararlanamayan, ya da söz konusu korku nedeniyle yararlanmak istemeyen; yahut tabiiyeti yoksa ve bu tür olaylar sonucu önceden yaşadığı ikamet ülkesinin dışında bulunan, oraya dönmeyen veya söz konusu korku nedeniyle dönmek istemeyen kişiler

olarak tanımlanmıştır.

BMMYK tarafından hazırlanan, Mülteci Statüsüne Karar Verme Kriterleri ve Usulleri El Kitabına göre bir kişi, 1951 Mülteci Sözleşmesindeki kriterleri yerine getirdiği andan itibaren mülteci olarak kabul edilir⁸ (“Handbook on Procedures Criteria for Determining Refugee Status” para.28).

ÜİYEK, 1998 yılında İnsan Hakları Komisyonuna sunulan Ülke İçinde Yerinden Edilmeye İlişkin Yol Gösterici İlkeler (Yol Gösterici İlkeler) ve Kampala Sözleşmesinde;

Silahlı çatışma, iç karışıklık, insan haklarının sistematik ihlali veya doğal veya insan kaynaklı felaketler nedeniyle veya bunların etkilerinden kaçınmak için yaşamakta oldukları evlerinden yahut da mutat meskenlerinin olduğu yerlerden, uluslararası düzeyde kabul görmüş hiçbir devlet sınırını geçmeksizin göçe zorlanan kişi ya da kişi gruplarıdır.

şeklinde tanımlamıştır (E/CN.4/1996/52/Add.2).

Mülteciler buldukları/sığındıkları ülkenin vatandaşları değildirler. ÜİYEK'ler ise Kampala Sözleşmesi ve Yol Gösterici İlkeler'e göre, genel olarak yer değiştirdikleri ülkenin vatandaşlarıdır. Birleşmiş Milletlerin, ÜİYEK'lerin insan hakları konusunda ilk özel raportörü olan Deng, ÜİYEK tanımının iki unsur içerdiğinden bahseder. Bunlardan biri, kişiyi evinden bölgesinden, ailesinden, mallarından ya da normal ekonomik faaliyetlerinden göçe zorlama diğeri ise ulusal sınırlar içinde kalmadır (Deng 45, 47).

ÜİYEK'ler, mülteciler gibi uluslararası hukukta evrensel koruma bulmazlar. ÜİYEK'lerin de mülteci olarak kabul edilmesiyle ilgili, uluslararası toplumun böylesi bir radikal adım atmaya hazır olmadığı bildirilmiştir (Odman 85, 86; Deng 45, 49).

Devletlerin ülkelerine mülteci kabulü, günümüz uluslararası toplumunun Vestfalyen devlet sistemine göre, devletlerin takdir yetkileri içinde kabul edilmektedir. Şu da bir gerçektir ki; devletler, ülkelerine güvenlik, ekonomik, sosyal, kültürel vb. nedenlerden dolayı mülteci almak istemezler. Vatandaşı oldukları ülkelerde – vatansızlar için ikamet ülkesi-, zulüm gören kimselerin sığındıkları devlette mülteci olarak kabulünde gönülsüz olan devletlerin, ÜİYEK'ler için koruma sağlamalarını beklemek, halen mümkün görünmemektedir.

Tüzel kişiliği olmayan ve temsilinde ciddi meşruiyet sorunu yaşayan uluslararası toplumun, ulusal sınırlar içinde kalan ÜİYEK'lerin korumasına ilişkin evrensel düzenleme yukarıda bahsedildiği gibi yoktur. 2009 tarihli Kampala Sözleşmesi ise henüz çok yenidir BMMYK raporlarına bakıldığında etkin koruma sağlamaktadır. Devletlerin, ÜİYEK'leri kendi ülkeleri içinde koruma çabalarının, Birleşmiş Milletler Andlaşmasının 2/7. maddesinde düzenlenen, “devletlerin içişlerine müdahale yasağı” ile karşılaşacağı muhakkaktır.

Bu çalışmanın konusuyla ilgili uluslararası hukuka baktığımızda, silahlı çatışma dönemleri için *lex specialis* olarak uluslararası insancıl hukukun ve hem savaş hem de barış zamanları için yürürlüğünü devam ettiren insan hakları hukukunun uygulanacağını görürüz.

Uluslararası İnsancıl Hukukta Mültecilerin ve Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kişilerin Korunması

Azerbaycan ve Ermenistan arasında, 27 Eylül 2020 tarihinde başlayan ve 9 Kasım 2020 tarihli ateşkes anlaşmasına taşıyan süreçte, *lex specialis* olarak uluslararası insancıl hukuk yürürlüktedir.

Harp Zamanında Sivillerin Korunmasına İlişkin Cenevre Sözleşmesinin (4 No'lu Cenevre Sözleşmesi) 6 maddesine göre, Sözleşme'nin uygulanması, işgal altındaki topraklarda, askeri hareketin genel olarak bitmesinden itibaren bir sene sonrasına kadar devam edecektir (Batur Yamaner vd. 123, 124).⁹

Uluslararası insancıl hukukun yürürlük süresi ile ilgili, Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi Tadic Davasında önemli bir karara imza atmıştır. Kararı aktaran Taşdemir'e göre, silahlı çatışma zamanlarında uygulanan uluslararası insancıl hukuk, uluslararası silahlı çatışmalarda “... düşmanlıkların sona ermesinin ötesine uzanan genel bir barışa ulaşıncaya kadar; iç çalışma durumlarında, barışçıl bir çözüm elde edinceye kadar uygulanır” (Taşdemir 136; Prosecutor v. Dusco Tadic, para.70).

İnsan Hakları Hukuku, savaş ve barış zamanlarında yürürlüğünü devam ettireceğinden, söz konusu durumda uygulanmaya devam edecektir.

Mülteciler ile ilgili, mülteci hukuku uygulanırken (“Refugees and displaced persons protected”), ÜİYEK'ler ile ilgili, mülteci sayılmadıklarından mülteci hukuku uygulanmayacaktır. Ancak belirli sorunların ele alınmasıyla ilgili

bir model olabilir. ÜİYEK'ler için uygulanacak olan metin, bağlayıcı olmayan Yol Gösterici İlkeler'dir.

4 No'lu Cenevre Sözleşmesinin 4. maddesi (Batur Yamaner vd. 122)¹⁰, “savaşan devletin ülkesindeki düşman vatandaşları” ile “işgal altındaki ülkedeki yerleşikler”i korumaktadır. Uluslararası insancıl hukuk, esas itibariyle, silahlı çatışmanın bir tarafının eline düşmüş düşman devlet vatandaşlarını korur, çatışmanın tarafı olan devletin kendi vatandaşları ile ilişkisine müdahale etmez. 4 No'lu Cenevre Sözleşmesi, savaşan devletin kendi vatandaşı olan sivilleri korumaz.

Mülteciler, silahlı çatışmanın tarafının eline düşmüş yabancı olarak, 4 No'lu Cenevre Sözleşmesinin 44 ve 70/2 maddeleri çerçevesinde korunurlar. 44. madde, devletin ülkesinde bulunan düşman devletin vatandaşı olan mültecilere, düşman muamelesi yapılmasını yasaklar.¹¹ 70/2 madde ise işgal eden devletin vatandaşı olup da, işgal edilen devlette mülteci olan kişilerin işledikleri suçlardan dolayı iadelerine ilişkin hükümler içerir.¹²

Ek 1 No'lu Protokolün 73¹³ maddesi de, mültecilerin 4 No'lu Cenevre Sözleşmesi kapsamında sivil olarak kabul edildiklerini teyit eder (“How does IHL protect”).

Ek 1 No'lu Protokol'ün 75. maddesi mülteciler yanında ÜİYEK'leri de korur. 75. madde, sivillerin korunmasına ilişkin temel ilkeleri düzenlemiştir. Bu madde, bütün silahlı çatışma durumlarında ve 1, 2, 3, ve 4 No'lu Cenevre Sözleşmelerinde düzenlenen ve Ek 1 No'lu Protokol'de de daha olumlu muameleden yararlanamayan kişilere uygulanacaktır. “Daha olumlu muameleden yararlanamayan kişilere” ibaresi, (Sözleşmenin) silahlı çatışmaya taraf olan devletin kendi vatandaşlarını da kapsadığının göstergesidir. 75 madde, kişilerin sağlığına, yaşamına, onuruna saygı gösterilmesi, tutuklama ya da alıkonulma yahut da suçlu bulunma durumlarında belli kurallara riayet edilme hususlarında temel güvenceler sunar. Ancak silahlı çatışmanın zararlı etkileri yüzünden ülke içinde kaçan/yer değiştiren kişilere yönelik müşahhas tedbirler yoktur.

Uluslararası insancıl teamül hukuku, mülteci ya da ÜİYEK ayrımı yapmaksızın yerinden edilmiş kişilerden bahseder. Kural 132'ye göre, “yerinden edilmiş kişiler, yerlerinden edilme sebepleri ortadan kalkar kalkmaz, evlerine veya mutat ikamet yerlerine güvenlik içinde gönüllü dönüş hakkına

sahiptir.” hükmü hem uluslararası hem de uluslararası olmayan nitelikte silahlı çatışmalarda, silahlı çatışma yüzünden gerek gönüllü gerekse zorunlu olarak yerinden edilmiş kişilere uygulanır. Kural 133'e göre, “Yerinden edilmiş kişilerin mülkiyet haklarına saygı gösterilmelidir.” hükmü, açıkça anlaşılacağı üzere mülkiyet haklarına saygıyı düzenlemektedir (Henckaerts vd. 525,529). Bunun yanında Azerbaycan ve Ermenistan'ın, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi 1 No'lu Protokole taraf olmalarından dolayı, mülteciler ve ÜİYEK'lerin mülkiyet hakları ayrıca güvence altındadır.¹⁴

Azerbaycan'daki Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kişilerin ve Ermenistan'daki Mültecilerin Karabağ ve Komşu Bölgelere Geri Dönüşü

Yukarıdaki açıklamadan sonra 9 Kasım tarihli anlaşmanın, “Mülteciler ve ülke içinde yerinden edilmiş kişiler Karabağ ve komşu bölgelere BMMYK kontrolünde geri dönecekler” hükmüne geri dönecek olursak; mevcut durumda ÜİYEK'ler ile mültecilerin dünyadaki oranlara paralellik gösterdiğini, ÜİYEK'lerin, mültecilere oranla çok daha fazla sayıda olduğunu görürüz. 2020 yılının sonunda en çok ÜİYEK, Kolombiya, Suriye, Demokratik Kongo, Yemen, Somali, Afganistan, Etiyopya, Nijerya, Sudan ve Güney Sudan devletleri içindedirler. Kolombiya'da yaklaşık 8,3 milyon, Suriye'de ise 6,7 milyondan daha fazla ÜİYEK vardır (UNHCR Global Trends in Forced Displacement 24).

Bu sayılan örnekler ve daha niceleri bize,

- silahlı çatışmalar ile yerinden edilme arasındaki kaçınılmaz bağlantı;
- halkın ülke içine veya dışına doğru yer değiştirmesinin en büyük sebeplerinden birinin silahlı çatışmalar olduğunu ve
- şiddet hareketi arttıkça popülasyonun geniş ölçekli kitle hareketinin de arttığını gösterir (Jacques 1, 2; Ertuğrul).

Azerbaycan'daki Yerinden Edilenler

2 Kasım 2020 tarihli İnsan Hakları Yüksek Komiserliği tarafından verilen habere göre, Azerbaycan hükümeti, yaklaşık 40.000 kişinin en son çatışmalar nedeniyle geçici olarak yerinden edildiğini bildirmiştir (“Nagorno-Karabakh conflict: Bachelet”). Bu sayı, BMMYK'nın, Azerbaycan'daki ÜİYEK'lerin korunmasındaki boşlukları analiz ettiği raporuna göre, Karabağ

ve komşu 7 bölgeden yerinden edilen toplam Azeri sayısı 600.000'i aşkın kişiye eklenecektir ("Azerbaijan: Analysis of Gaps" 3).

Şöyle ki; BMMYK'nın, Kasım 2020 tarihli, Karabağ ve komşu bölgelere geri dönüşlere ilişkin önemli hususları bildirdiği raporuna göre, Karabağ'da, daha önce bahsettiğimiz gibi Ermeni; Karabağ'ın aksine çevresindeki 7 bölgede ise Azeri nüfusu baskındır. Ancak bu 7 bölgede, 1994 Ateşkes Anlaşmasına uzanan süreç sonunda hiçbiri kalmamış, ülke içinde başka bölgelere göç etmek zorunda kalmışlardır ("Key Considerations"). 2010 yılında AGİT'in "Dağılık Karabağ Etrafındaki İşgal Edilen Azerbaycan Toprakları Sahada Değerlendirme Misyonu", komşu bölgelerde 1994 öncesi var olan kasaba ve köylerin terk edilmiş ve neredeyse bütünüyle harap durumda olduğunu bildirmiştir ("Executive Summary"). ÜİYEK'ler, Azerbaycan'a dağılmış ve çok sayıda yere yerleştirilmişlerdir. Bakü'ye, 216.389; Fuzulî'ye 52.669; Sumgayıt'a 57.867 kişi gitmiştir. Diğerleri, eski yerlerine yakın bölgelere dağılmışlardır.

Azerbaycan devleti, söz konusu 600.000'den fazla ÜİYEK'in, 1999 tarihli ÜİYEK ve Mülteci Statüsüne İlişkin Kanunu çerçevesinde geçici yerleşimini düzenlemiştir ("Key Considerations").¹⁵ Kasım 2020 sonrası Azerbaycan'daki ÜİYEK sayısı 640.000'den daha fazladır.

Ermenistan'daki Mülteciler

İnsan Hakları Yüksek Komiserliğinin 2 Kasım 2020 tarihli, Yüksek Komiser Bachelet'in Karabağ'daki savaş suçlarına karşı uyarısını konu alan habere göre; Ermenistan Dışişleri Bakanı, Karabağ'daki silahlı çatışmalar yüzünden Ermenistan'a kaçan ve halen orada bulunan kişi sayısının yaklaşık 90.000 olduğunu bildirmiştir ("Nagorno- Karabakh conflict: Bachelet").

BMMYK'nın raporuna göre, Ermeni yetkililer, başlangıçta 9.000 kişiye yardım ettiklerini belirtirlerken; aynı rapora göre diğer kaynaklar, çoğunlukla yaşlı, çocuk ve kadınlardan oluşan 90.000 veya daha fazla kişi olduğunu bildirmişlerdir. Bu sayılar, Karabağ'ın de facto otoritesi tarafından bildirilen-son çatışma öncesi- yaklaşık 150.000 kişiyi bulan Karabağ ve komşu bölgelerin nüfusları ışığında değerlendirilmelidir. Bazı gözlemcilere göre daha az olan bu nüfus, 1990'ların çatışmaları sırasında bölgeden ayrılmayan Karabağ'ın gerçek yerleşimcileri ile yakın bölgelerden gelenleri de içerir ("Key Considerations").

Kimler Geri Dönecek?

Mülteci ve ÜİYEK'lerin geri dönüşü konusu yeni değildir. 1993 yılında Güvenlik Konseyinin 874 ve 884 sayılı kararlarıyla, Genel Sekreter ve ilgili uluslararası kurumlar; etkilenen sivil nüfusa acil yardım sağlamaları, mültecilerin ve yerinden edilmiş kişilerin güvenlik ve saygınlık içinde evlerine dönebilmelerine yardımcı olunması için açıkça çağrıda bulunmuştur.

2005 yılında Azerbaycanlı yetkililer, Azerbaycan'da ÜİYEK'lerin geri dönüşü ile ilgili olarak, uluslararası kuruluşlarla birlikte, gönüllü geri dönüşe ilişkin proje hazırlamışlardır.

Ermenistan'da, mülteci ve mülteci benzeri durumda olanların -Azerbaycan vatandaşı Ermeniler-, geri dönüşlerine ilişkin bir plan yoktur. Ancak son gelişmeler,

- 1990'ların başlarında Bakü, Sumgayıt ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerinden yerlerinden edilen Ermeni mülteci ve eski mültecilerin ya da
- Ermenistan'ı terk edip Azerbaycan'a yerleşen ve vatandaşlık alanların dönüş ihtimaline kapı açmaz. Bu gruba dahil olanlar daha çok Ermenistan vatandaşı olan Azerilerdir.

9 Kasım 2020 tarihli ateşkes anlaşmasında, yerlerini terk etmiş sivillerin BM gözetiminde evlerine geri dönmeleri hükmü uyarınca BMMYK, geri dönüşlerle ilgili olarak uluslararası hukuk kapsamında dikkate alınacak temel parametreleri belirlemiştir. Bunlar, yerinden edilmiş kişilerin menşe yerleşim yerlerine geri dönüşleri ile alakalı ortak kabul görmüş uluslararası standart ve ilkelerdir ("Key Considerations"). Bu standart ve ilkeler, 1998 yılında İnsan Hakları Komisyonuna sunulan Ülke İçinde Yerinden Edilemeye İlişkin Yol Gösterici İlkeler – daha önce 'Yol Gösterici İlkeler' olarak kısaltılmıştır.- çerçevesinde belirlenmiştir. Yol Gösterici İlkeler, tüm dünyadaki ÜİYEK'lerin gereksinimlerini karşılamaya yöneliktir ve bu kişiler ile ilgili olarak;

- geri dönme,
- menşe yerinde kalıcı bir çözüme erişme (entegrasyon) ve
- yeniden yerleştirme

yi kalıcı çözüm olarak önerip, bu süreçlerde sağlanacak koruma ve desteğe ilişkin hakları ve güvenceleri tanımlar (Guiding Principles on Internal

Displacemecent ;Altıparmak 2005).¹⁶ Yol Gösterici İlkeler, zorla geri döndürmeye karşı var olan haklarının etkinliğinin artırılması ve kurumsallaştırılmasının detaylandırılması açısından da önemlidir (Orchard 285).

BMMYK, mülteci ya da ÜİYEK'in geri dönüşleriyle ilgili;

- Sürdürülebilir geri dönüşleri kolaylaştıran daha kalıcı düzenlemeler için silahlı operasyonların kalıcı sonlandırılması ve
- geri dönüş alanları ile geri dönüş temel rotaları üzerindeki mayınlar ve diğer patlamamış savaş gereçlerinin temizlenmesinin önemini vurgulamıştır ("Key Considerations"). 11 Kasım 2020'de İlham Alivey twitter mesajında, yerinden edilmiş kişilerin dönüşüyle ilgili öncelikle mayınların temizlenmesi gerekliliğinden bahsetmiştir (@presidantaz.Twitter)

Karabağ ve Komşu Bölgelere Geri Dönüşler İçin Önemli Hususlar

BMMYK, kalıcı çözüm arayışına yol gösteren temel ilkeler ve uygulamalar çerçevesinde Karabağ ve Komşu Bölgelere geri dönüşler ile ilgili aşağıdaki hususlara işaret etmiştir. Buna göre;

1. Bütün mülteciler ve ÜİYEK'lerin geri dönme hakları vardır.

Geri dönme hakkı;

- geri dönme ve
- entegrasyon hakkını da içerir.

ÜİYEK'ler ayrıca;

- mevcut ikamet ettikleri yerde kalma veya bir sonraki aşamada geri dönme hakkını kaybetmeden Azerbaycan'da başka bir yere yerleşme (yeniden yerleştirme) hakkına sahiptir ("Key Considerations").

Bu çalışmanın konusu olan anlaşma hükmünde de esas itibariyle geri dönüşler amaçlanmış olsa da, geri dönüşlerin mümkün olmayabileceği, belirsiz ya da uzun zaman alabileceği göz önünde tutulmalıdır. Geri dönüşlerin uzun zaman aldığı durumlarda, geri dönülen yerlerde de "yerinden edilmiş" olma durumu ve bundan kaynaklı sorunlar doğabilir (Deng 45, 51).

2. Geri dönüş, güvenlik ve saygınlık içinde olmalıdır.

Geri dönenler, yaşamlarının, güvenliklerinin, özgürlüklerinin veya sağlıklarının risk altına olacağı bölgelere geri döndürülmemeli veya buna zorlanmamalıdır.

3. ÜİYEK'lere ve geri dönenlere kalıcı çözümler, koruma, güvenlik ve yardım sağlama konusundaki birincil sorumluluk, ulusal yetkili makamlara aittir.

Ulusal makamların, en azından, bireysel hakları güvence altına almak; ulusal ve yerel müdahaleyi koordine etmek için etkili hükümet yapıları kurmak; insani yardım ve kalkınma yardımı sunumunu kolaylaştırmak için gerekli yasal ve/veya politika çerçeveleri sağlamaları gerekir. Ayrıca bu süreci desteklemek için ulusal bütçeler ve uluslararası yardım yoluyla yeterli finansmanı da sağlanmaya çalışmalıdırlar.

4. Uluslararası insani yardım ve kalkınma aktörlerine, güvenli, hızlı ve engelsiz erişim sağlanmalıdır.

Koruma ve yardım etmede başlıca sorumluluk yetkililere ait olmakla birlikte, uluslararası insani yardım ve kalkınma aktörleri hayati tamamlayıcı role sahiptir. Sorumlu ulusal makamlar görevlerini yerine getirirken, ÜİYEK'lere, mültecilere ve geri dönenlere kalıcı çözüm bulmalarında yardımcı olmak için uluslararası insani yardım ve kalkınma aktörlerine sürekli ve engelsiz erişim sağlamalıdır ("Key Considerations").

Yol Gösterici İlkelere göre, uluslararası insani yardım ve benzeri kuruluşların ülke içinde yerinden edilen kimseleri desteklemek amacı ile hizmet sunma hakları vardır. ÜİYEK'lerin korunmasına ilişkin herhangi bir hareket, devlet egemenliğine doğrudan bir saldırı anlamına gelebileceğinden (Orchard 291) bu doğrultuda yapılan bir teklif, dostane olmayan bir davranış veya bir devletin işlerine müdahale olarak görülemez, bir iyi niyet girişimi olarak değerlendirilir (Altıparmak 13,14).¹⁷

Şu bir gerçektir ki, ÜİYEK'ler ile ilgili birincil sorumluluk ulusal makamlara ait olsa da, uluslararası toplumun mevcut olayda varlığı ya da yokluğu -en basit yönüyle ulusal makamların muamelesi açısından dahi-, ÜİYEK'lerin korunmasına doğrudan etki edecektir (Deng 45, 54). Elbette ki, bu durum her somut olay için farklı olsa da uluslararası toplumun kurumsal olmayan

yapısı, ulusal makamlar için bazen haklı bazen de diğer insan haklarında olduğu gibi arkasına sığınılacak kalkan görevi görmektedir.

5. Hak temelli yaklaşım benimsenmelidir.

Şüphesiz, kalıcı çözümlerin elde edilmesi, genellikle ülkesel bütünlük, egemenlik ve güvenli çevrenin kurulması gibi daha büyük sorunların çözümünüyle bağlantılıdır. Yine de geri dönenlerin hakları, uluslararası insan hakları standartlarına uygun olarak, ihtiyaçları, kırılğanlıkları ve meşru menfaatleri daima birincil öncelikli olmalı ve kalıcı çözümle bağlantılı bütün karar ve politikalara rehberlik etmelidir. Geri dönen kişilerin, kalıcı çözüme ulaştıktan sonra bile ulusal ve uluslararası insan hakları, uygulanabildiği yerde uluslararası insancıl hukuk tarafından korunmalarına devam edilmelidir.

6. Katılımcı ve toplum temelli yaklaşım benimsenmelidir.

Bütün ilgili aktörler,

- geri dönenlerin hangi kalıcı çözümü benimseyeceklerine dair bilinçli ve gönüllü karar verme haklarına saygı göstermeli ve
- kalıcı çözüm programlarını ilgili kişilerin gerçek tercihlerine dayandırmalarıdır.

ÜİYEK'ler, kalıcı çözüm stratejileri ve programlarının yönetimi ve planlanmasına katılma konusunda doğal bir hakka sahiptir.

7. Bütün toplumu kapsayan yaklaşım benimsenmelidir.

ÜİYEK'lerin geri dönmeleri, muhtemelen mevcut toplum hizmetleri ve kaynaklar üzerinde önemli bir yük olacaktır. Hem geri dönenlerin hem de onları kabul edenlerin ihtiyaçlarını karşılayan toplum temelli bir yaklaşımın benimsenmesi;

- iki nüfus arası gerilim riskini azaltabilir,
- sosyal uyumu ve barış içinde bir arada yaşamı teşvik edebilir ve
- daha etkili yeniden bütünleşmeyi destekleyebilir.

8. Etkin izleme mekanizmaları kurulmalıdır.

Ulusal ve yerel makamlar ile insani yardım ve kalkınma aktörleri, kalıcı çözümü destekleme ve kalıcı çözüme ulaşmak için ne yapılması gerektiğini

belirleme sürecini izlemek için etkin izleme mekanizmaları oluşturmalıdır. İzleme, sahadaki koşulların yol gösterici ilkelere ve uluslararası insan hakları standartlarına uygun olmasını sağlamaya yardımcı olacaktır.

Geride dönenleri, güvenli olmayan geri dönüşü kabul etmeye itebilecek, yer değiştirme yerindeki şartların da yakından izlenmesi gereklidir.

9. Ayrım yapmama temel ilkesine uyulmalıdır.

Geride dönenler ne yerlerinden edilmeleri ne de ırk, din, cinsiyet, dil, din, politik görüş, ulusal veya sosyal köken, engellilik, yaş, medeni ve aile durumları, uyrukları ya da diğer statüleri nedeniyle ayrımcılığa maruz bırakılmamalıdır (“Key Considerations”). Ancak özellikle yalnız başlarına olan küçükler, hamileler, küçük çocuklu anneler, aile reisi kadınlar, engelliler ve yaşlılar gibi ülke içinde yerinden olmuş belirli kişiler, durumlarının gerektirdiği koruma ve yardımdan faydalanma ve özel gereksinimlerini dikkate alan bir muameleyle tabi olma hakkına sahiptirler.

10. Erken planlama ve durum analizi yapılmalıdır.

Bütün yeniden entegrasyon durumları için; erken iyileşme, gelişme, insan hakları ve yeniden uzlaşma girişimlerini belirlemek, potansiyel operasyonel ve stratejik ortaklıklar açısından geri dönüş alanlarındaki hâkim durumun dikkatli bir analizi gereklidir.

11. İyileştirme programları yapılmalı ve finansmanları sağlanmalıdır.

Geride dönenler ve geri dönüş alanları için, iyileştirme programları ve ulusal kalkınma planları yapılmalıdır. Geride dönenleri ve geri dönüş alanlarını bu programlara dahil etmek, erken iyileşmenin anahtarı olan zamanında müdahaleyi teşvik edecektir.

- İnsani yardım kuruluşları ve kalkınma aktörleri, bölgesel bankalar, bölgesel örgütler, bağışçılar ve diğer ilgili aktörler arasında uzun dönem stratejik ortaklığın kurulması ile pekiştirilmesi; geri dönüş, yeniden entegrasyon, erken iyileşme, kalkınma ve barış inşası faaliyetlerinin etkin bir şekilde eş zamanlı olmasını sağlamak için gereklidir.
- Çatışma sonrası geçiş ve toparlanmanın zorluklarıyla baş etmek için oluşturulmuş çeşitli çok taraflı finansman araçları; kuruluşlara finans-

man kaynaklarını çeşitlendirme, yeniden entegrasyon durumunda gerekli temel müdahalelerin yapılmasını sağlama fırsatları sunacaktır.

12. Barış, adalet ve uzlaşma sağlanmalıdır.

ÜİYEK'ler ve mültecilerin dönüşleri, yeniden yerleştirme ve entegrasyonları daha geniş barış inşası süreciyle önemli ölçüde bağlantılıdır. İnsani yardım ve kalkınma aktörleri, barış süreçlerinin kalıcı çözüm potansiyelini nasıl güçlendirilebileceğini anlamak için çatışma ve yerinden edilme arasındaki bağlantıları analiz etmelidir. Geri dönenlerin hakları, ihtiyaçları ve meşru çıkarları, barış anlaşmalarında ve bu süreçlerden doğan barış inşa stratejilerinde dikkate alınmalıdır. Bu sayede kalıcı çözümlerin sağlanıp sağlanmayacağı ve ne kadar garanti edilebileceği önceden belirlenebilecektir ("Key Considerations").

Geri Dönüşlerle İlgili Varsayımlar

BMMYK, Karabağ ve Komşu Bölgelere geri dönüşler ile ilgili önemli hususları belirttiği raporunda, aşağıdaki varsayımlarda bulunmuştur.

Azerbaycan'daki ÜİYEK'ler

Azeri ÜİYEK'lerin çoğu geçmişte, kalıcı çözüm olarak, menşe yerlerine geri dönmeyi tercih ettiklerini ifade etmişlerdir.

- Menşe yerlerinde mülkiyet ya da uzun dönem kiracılık hakkı olanlar ile geri dönecek hiçbir şeyi olmayanlar arasında farklılık olabilir.
- Bazı ÜİYEK'ler, ilk önce "git ve gör" ziyaretlerin gerekli olacağını belirtirken, bazıları yerleştikleri yerlerde bağlar ve geçim kaynakları geliştirdiklerinden henüz karar veremeyeceklerini düşünebilirler.
- Bir kısım ÜİYEK'ler, başlangıçta mülkiyet haklarını korumak ve /veya eski haline getirmek için de geri dönmek isteyebilir. Bunlar için, geri dönüş tercihleriyle ilgili güncellenmiş niyet anketi istenebilir.
- Yeniden inşa yardımları sunulan ÜİYEK'ler, nispeten daha kısa zaman içinde geri dönebilirler ya da bunun için istekli olabilirler ("Key Considerations").

Azerbaycanlı makamlar, ÜİYEK'lerin durumlarını geçici olarak yönetmek için -kurumsal ve hukuki çerçeveyi göz önünde bulundurularak- geri dönüşü tercih etmektedirler.

9 Kasım 2020 tarihli ateşkes anlaşması, hala Ermeni güçlerinin kontrolü altında olan komşu bölgeler üzerinde Azerbaycan egemenliğinin aşamalı olarak yeniden kurulmasını öngörür. ÜİYEK'lerin bu bölgelere geri dönüşüne ilişkin hazırlıklar; aşamalı toprak transferlerine, geri dönüşlerin sürdürülebilirliğini sağlamaya ve diğer hazırlıklara bağlı olacaktır. 11 Kasım 2020'de Alivey twitter hesabında, ÜİYEK'lerin dönüşü için, öncelikle güvenlik ve altyapı konularının ele alınacağından, bu alanlardaki mayınların temizlenmesi gerektiğinden, süreç içinde uluslararası organizasyonları getireceklerini ifade etmiştir (@presidantaz. Twitter; "Key Considerations").

Ermenistan'daki Mülteciler

Son olaylar nedeniyle Ermenistan'a varanların niyetleri henüz incelenmese de, Karabağ ve komşu bölgelerden ayrılanların, Ermenistan'da sadece geçici olarak kalmayı umdukları düşünülmektedir. Gerçek niyetleri süreç içinde geri dönecek konutları olup olmadığıyla şekillenecektir. Geri dönme istek ve ihtimalleri menşe bölgeler üzerinde kimin etkili kontrole sahip olduğuna da bağlı olacaktır.

Ermenistan'daki mülteciler, aslen Karabağ'lı olan ve daha sonra bu bölgeye yerleşmiş kişilerden oluşmaktadır. İkinci kategorinin Karabağ'daki eski yerleşim yerlerine ve komşu bölgelere geri dönme hakkına itiraz edilebilir. Mültecilerin geri dönüşleri üzerindeki tartışmaların başlaması, sahadaki düşmanlıkların durdurulması konusundaki açıklamaların uygulanmasına ve ilerleyen süreçteki politik gelişmelere bağlı olacaktır.

Ermeni makamların da çözüm önerileri, menşe yerlere dönüştür ("Key Considerations").

Geri Dönüşle İlgili Riskler

ÜİYEK'lerin ve mültecilerin geri döndürülmelerinde, kırılabilirlik düzeyleri, güvenlik ve koruma dereceleri konusunda aşağıdaki riskler söz konusu olabilir. Bu risklerden korunmak için bir değerlendirme yapılmalıdır. Bu riskler,

- bütün ilgililer tarafından geri dönüşlerin kabulü ve erken dönüşlerin bir sonucu olarak zaten kırılabilir koşulların daha da kötüye gitmesi;
- yerel makamların, temel insan haklarına uyumlu davranmamalarıdır.

Yaşam ve özgürlük hakkı, COVID -19 gibi sağlık güvenliğini de içeren güvenlik, işkence ve diğer gayri insani ya da aşağılayıcı muamele görmeme haklarına uygun davranılmalıdır. 1 Kasım 2020 itibariyle Ermenistan'da 2441, Azerbaycan'da 1175 yeni vaka tespit edilmiştir. Karabağ'daki çatışma bölgesinden herhangi bir bilgi alınamamıştır (“Key Considerations”; “Nagorno- Karabakh conflict: Bachelet”).

Ayrıca;

- Kolluk kuvvetlerine, mahkemelere, yetkili idari makamlara ve diğer ilgili kurumlara erişememe riski ile
- Geri dönüş kararının sürdürülebilirliği ile ilgili riskler de söz konusu olabilecektir.

Yiyecek, su, barınma, eğitim ve sağlık hizmetlerine erişim gibi hayatta kalmaya ve temel ihtiyaçları karşılamaya izin veren temel koşullar ve zamanla kendi kendine yeter olma olasılığı sağlanmalıdır.

Şu hususlara da ayrıca dikkat edilmelidir:

- Dönme kararının gerçekten gönüllü olduğunun ve bu kararları etkilemek ve zorlamak için hiçbir şekilde baskı uygulanmadığının belirlenmesi gereklidir.
- Yerinden edilme bölgelerindeki hak ve hizmetlere erişim ile yardımın askıya alınması ya da erken sonlandırılması; mülteci ya da yerinden edilenlerin, iradeleri dışında geri dönmeyi tercih etmeleri için baskıya neden olur.
- Dönüş alanlarında hareket özgürlüğü hakkı ve yerleşim yerinin serbest seçimine saygı gösterilmedi.
- İlgili nüfusun ulusal ve uluslararası çatışma sonrası yeniden yapılanma çabalarına ve uzun dönem kalkınma planlarına dahil edilmesi önemlidir.
- Geri dönmeyi tercih etmeyenlerin haklarının korunması ve mülkiyet haklarının yeniden tesis edilmesi için hukuki sürecin kurulması amaçlanmalıdır.
- Yeniden entegrasyon ve kabul şartlarını izlemek için Birleşmiş Milletler ve diğer insani yardım kuruluşlarının, buldukları her yerde geri dönenlere serbest ve engelsiz erişimi sağlanmalıdır.

Sonuç

27 Eylül 2020 tarihinde Ermenistan ve Azerbaycan arasında Karabağ Bölgesinde başlayan silahlı çatışmalarla ilgili 9 Kasım 2020 tarihinde, Karabağ bölgesinde yaşanan bütün husumetin durdurulması ve ateşkesine ilişkin bir anlaşma imzalanmıştır. Anlaşma'nın, 7. maddesinde; “Ülke içinde yerinden edilmiş kişiler ve mülteciler Karabağ ve komşu bölgelere Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliğinin kontrolünde geri dönecekler”i düzenlenmiştir.

Yakın dönem için 1988 yılından itibaren başlatılabilecek, uluslararası hukuka göre Azerbaycan toprağı olan, Karabağ'ın hukuki statüsüyle ilgili Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki uyumsuzluk, 1992-1994 sürecinde Karabağ ve ona komşu 7 bölgenin Ermenistan tarafından işgali ile sonuçlanmıştır. 2010 yılında AGİT'in “Dağlık Karabağ Etrafındaki İşgal Edilen Azerbaycan Toprakları Saha Değerlendirme Misyonu”, komşu bölgelerde 1994 öncesi var olan kasaba ve köylerin terk edilmiş, neredeyse bütünüyle harap durumda olduğunu bildirmiştir. Süregelen bu durum ve zaman zaman alevlenen, en son 17 Eylül 2020 tarihinde başlayan ve 9 Kasım 2020'ye kadar süren sıcak çatışmalar, Karabağ ve komşu bölgelerden 640.000' den fazla ÜİYEK yaratmıştır (“Azerbaijan: Analysis of Gaps” 3). Ermenistan, Karabağ'daki silahlı çatışmalar yüzünden Ermenistan'a kaçan ve halen orada bulunan kişi sayısının yaklaşık 90.000 olduğunu bildirmiştir (“Nagorno-Karabakh conflict: Bachelet”). Bu sayı, Karabağ'ın gerçek yerleşimcileri ile 1990 sonrası Karabağ'a gelen Ermeni yerleşimcilerden oluşan yaklaşık 150.000 kişi üzerinden değerlendirilmelidir (“Key Considerations”). Ancak Ermenistan'daki mülteci sayısının hesaplanmasında, Karabağ'daki %76,9 Ermeni nüfus yoğunluğu ve bölgenin Ermenistan tarafından işgali (“The War Report: Armed Conflicts in 2018”) gibi hususlar göz önünde bulundurulmalıdır.

Söz konusu anlaşma hükmüne göre, Karabağ ve komşu bölgelerinden kaynaklanan ve Azerbaycan içinde başka bölgelere göç etmek zorunda kalan ÜİYEK'ler ile Azerbaycan dışına giden mülteciler, Karabağ ve komşu bölgelere geri döneceklerdir. 1990'ların başlarında Bakü, Sumgayıt ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerinden yerlerinden edilen Ermeni mülteciler ile eski mülteciler ya da Ermenistan'ı terk edip Azerbaycan'a yerleşen ve vatandaşlık alanlar geri dönüş kapsamında değildir (“Key Considerations”).

BMMYK, mülteciler ya da ÜİYEK'lerin geri dönüşleriyle ilgili, silahlı operasyonların kalıcı şekilde sonlandırılmasının ve geri dönüş alanları ile geri dönüş temel rotaları üzerindeki mayınlar ve diğer patlamamış savaş gereçlerinin temizlenmesinin önemini vurgulamış; mülteciler ve ÜİYEK'ler ile ilgili belli varsayımlarda bulunmuş ve aşağıdaki hususları tespit etmiştir.

- Bütün mülteciler ve ÜİYEK'lerin geri dönme hakları vardır. Geri dönenler, yerlerinden edilmemeli ve hiçbir şekilde ayrımcılığa uğramamalıdır.
- Geri dönüş, güvenlik ve saygınlık içinde olmalıdır. Hiçbir koşulda geri dönenlerin yaşamlarının, güvenliklerinin, özgürlüklerinin veya sağlıklarının risk altında olacağı bölgelere geri döndürülmemeli veya zorlanmamalıdır.
- ÜİYEK'lere ve geri dönenlere kalıcı çözümler, koruma, güvenlik ve yardım sağlama konusundaki birincil sorumluluk, ulusal yetkili makamlara aittir.
- Uluslararası insani yardım ve kalkınma aktörlerine, güvenli, hızlı ve engelsiz erişim sağlanmalıdır.
- Hak temelli, katılımcı ve toplum temelli yaklaşımlar benimsenmelidir.
- Etkin izleme mekanizmaları kurulmalıdır.
- Erken planlama ve durum analizi yapılmalıdır.
- İyileştirme programları yapılmalı ve finansmanları sağlanmalıdır.
- Barış, adalet ve uzlaşma sağlanmalıdır ("Key Considerations").

Yerinden edilmenin kırılabilirliği; üstelik çalışmamızın konusu olan somut durumda olduğu gibi, kadınları, çocukları, yaşlıları, engellileri barındıran kitleler halinde yerinden edilmenin bu kırılabilirliği daha da artırdığı konusunda şüphe yoktur. En kötüsü de, bu kadar kırılabilir ve hassas durumdayken görünmez olmaktır. Mültecilerden çok daha fazla olmasına rağmen mülteciler kadar dahi görünürlüğü olmayan ÜİYEK'leri, uluslararası toplum bağlayıcı hukuk kuralları ile görünür kılmakla yükümlüdür. Bu, bütün uluslararası toplumun menfaatine olacaktır. Elbette ki, iki tarafı keskin bıçağa benzeyen bu durumlar, devlet egemenliğini, devletlerin içişlerine müdahaleyi ve onun yaşağını, insan haklarının korunmasını karşı karşıya getirecektir.

Açıklamalar

- 1 Çalışmada, 2005 yılında Uluslararası Hukuk Derneği Yürütme Komitesinin, uluslararası hukukta savaş ve silahlı çatışmanın anlamı hakkında raporuna uygun olarak, savaş yerine ondan daha geniş bir anlam ifade eden “silahlı çatışma” tabiri kullanılması yeğlenmiştir (“Use of Force”).
- 2 SSCB'nin 1977 Anayasasınının 72. maddesinde, serbestçe ayrılma hakkı Birlik Cumhuriyetlerine tanımıştır. 78. maddesinde ise Birlik Cumhuriyetlerinin ülkelerinin onların rızaları olmaksızın değiştirilemeyeceği; Birlik Cumhuriyetleri arasındaki sınırların, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin onaylaması kaydıyla ilgili Cumhuriyetlerin karşılıklı anlaşmaları ile değiştirilebileceği açıkça belirtilmiştir.
- 3 SSCB'nin 1977 Anayasasına göre, Birlik Cumhuriyetleri içindeki özerk bölgelerin bağımsızlık hakları yoktur. Dağlık Karabağ'ın bağımsızlığını dayandırdığı, SSCB'nin 3 Nisan 1990 tarihli Kanununun uygulanamayacağı ile ilgili geniş bilgi için; (Abdullahzade 110 vd.)
- 4 2009 yılında yeniden gözden geçirilen Madrid Prensipleri'ne göre, Karabağ çevresindeki yedi bölge Azerbaycan kontrolüne geri dönecek; Karabağ'a geçici bir statü verilerek kendi yönetim ve güvenliğini sağlaması garanti edilecek; Ermenistan'dan Karabağ'a bir koridor açılacak; Karabağ'ın nihai hukuki statüsünün gelecekteki belirlenmesi, iradelerin hukuken bağlayıcı bir iradenin ifadesiyle gerçekleşecek; mülteciler ve ÜİYEK'ler, eski yerleşim yerlerine dönme hakkına sahip olacaklar; uluslararası güvenliğin sağlanması için barış koruma operasyonları olabilecektir.
- 5 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşının bir sonucu olarak, 1831-1916 yılları arasında, Karabağ'a Ermeni nüfus göç ettirilmiş, buradaki Ermeni nüfus 19 binden, 119 binlere kadar çıkmıştır. Ermeniler, 1920'li, 1930'lu yıllarda Azerbaycan'ın başka bölgelerinden Karabağ'a kendi istekleri ile göç etmişlerdir.
- 6 Şuşa nüfusunun %92'si Azeriler, %7'si Ermenilerden oluşmaktadır.
- 7 Anlaşma metninin yazımında Türkçe alfabe kullanılmıştır.
- 8 BMMYK tarafından mülteci statüsünün tanınması, o kişiyi mülteci yapmaz ancak mülteci olduğunu beyan eder. Kişi, tanındığı için mülteci olmaz, mülteci olduğu için tanınır.
- 9 Madde 6 “İşbu Sözleşme, ikinci maddede zikrolunan ihtilâf veya işgalin daha bidayetinde vecibüttatbik olacaktır. İhtilâfa dahil tarafların topraklarında sözleşmenin tatbiki askerî harekâtın umumî hitamında sona erecektir. İşgal altındaki topraklarda ise, sözleşmenin tatbiki askerî harekâtın umumî hitamından bir sene sonra nihayet bulacaktır...”

- 10 4 No'lu Cenevre Sözleşmesi Madde 4 “Bir ihtilâf veya işgal halinde, ihtilâfa dahil bir tarafın işgal devletinin her ne zaman ve her ne tarzda olursa olsun, eline düşen ve onların tabiyetinde olmıyan şahıslar işbu Sözleşmenin himayesi altındadır...”
- 11 4 No'lu Cenevre Sözleşmesi Madde 44 “İşbu sözleşmede derpiş olunan kontrol tedbirlerini alırken, zilyet devlet fiilen hiçbir hükümetin himayesinden istifade etmeyen mültecilere, münhasıran hukukî bakımdan bir düşman devlette bağlı oldukları esasına dayanarak, yabancı düşman muamelesi yapmıyacaktır.”
- 12 4 No'lu Cenevre Sözleşmesi Madde 70/2 “işgal edilen toprağa muhasamat başlamadan evvel iltica etmiş olan şamil devlet tebaaları, evvel işlenilmiş olup toprağı işgal edilen devletin hukuki mevzuatı sulh zamanında iadeyi muhik kılan adi cürümlerden dolayı, tevkif ve takip ve mahkûm edilebilirler veya işgal altındaki topraktan götürülebilirler.”
- 13 Ek 1 No'lu Protokol Madde 73 “Düşmanlıklar başlamadan önce ilgili Tarafların kabul ettiği konuya ilişkin uluslararası belgelerle ya da sığınılan veya ikamet edilen Devletin ulusal yasaları altında vatansız veya mülteci olarak kabul edilen kişiler Dördüncü Sözleşme'nin I. ve III. Bölümleri anlamında, her şartta ve herhangi bir aleyhte ayırım gözetilmeksizin, korunan kişi olacaktırdı.
- 14 Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Ek 1 No'lu Protokol, Madde 1 “Her gerçek ve tüzel kişinin mal ve mülk dokunulmazlığına saygı gösterilmesini isteme hakkı vardır. Bir kimse, ancak kamu yararı sebebiyle ve yasada öngörülen koşullara ve uluslararası hukukun genel ilkelerine uygun olarak mal ve mülkünden yoksun bırakılabilir...”
- 15 Bu kanuna göre kurulan ve bölgelerde şubeleri bulunan Devlet Komiteleri, ÜİYEK'ler ve mülteciler için, kayıt almakta, statü ve belge vermektedirler.
- 16 Yol Gösterici İlkeler, uluslararası insan hakları hukuku ve uluslararası insancıl hukuk ile uyumlu olup;
  - a) Görevlerini yerine getirmesinde Genel Sekreterin ülke içinde yerinden olmuş kişiler hakkındaki özel temsilcisine;
  - b) Ülke içinde yerinden olma olgusu ile karşı karşıya kaldıklarında devletlere;
  - c) Ülke içinde yerinden olmuş kişiler ile ilişki içinde olan tüm diğer yetkililere, grup ve kişilere ve
  - d) Ülke içinde yerinden olma konusuyla ilgili tüm hükümetler arası ve hükümet dışı kuruluşlara yol gösterir.
- 17 25. İlke

Kaynaklar

- @presidentaz. “Security and infrastructure issues need to be addressed first for the displaced persons’ return. Those areas require demining. We will bring in international organizations in the process.” Twitter, 11 Kasım 2020, 6:56 pm., /twitter.com/presidentaz/status/1326554355227480071.
- 1936 tarihli Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Anayasası, <https://constitutii.files.wordpress.com/2013/01/1936-en.pdf>.
- 1977 tarihli Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Anayasası, <https://www.departments.bucknell.edu/russian/const/77cons03.html#chap11>.
- “Armenian Protester demand prime minister quit over deal with Nagorno-Karabakh.” *The Guardian*, 5 December 2020, <https://www.theguardian.com/world/2020/dec/05/armenian-protesters-demand-prime-minister-quit-over-deal-with-nagorno-karabakh>.
- “Armenian Protester demand prime minister quit over deal with Nagorno-Karabakh.” *The Guardian*, 5 December 2020, <https://www.theguardian.com/world/2020/dec/05/armenian-protesters-demand-prime-minister-quit-over-deal-with-nagorno-karabakh>.
- “Armenia-Azerbaijan Nagorno-Karabakh Conflict.” <https://static.president.az/media/W1siZiIsIjIwMjAvMDkvMDIvN29jeG9qNXZial9RYXJhYmFnXzIwMjBfRU5HLnBkZiJdXQ?sha=0bd92c6276c837fa>.
- “Ceasefire Agreement.” Bishkek, <https://www.peaceagreements.org/viewmasterdocument/990>.
- “Dağlık Karabağ sorunu nedir? Azerbaycan ile Ermenistan arasında çözülemeyen mesele nasıl başladı?” *Euronews*, 28.09.2020, <https://tr.euronews.com/2020/09/27/dagl-k-karabag-sorunu-nedir-azerbaycan-ile-ermenistan-aras-ndaki-cozumsuz-mesele-nas-l-bas>.
- “Executive Summary of the ‘Report of the OSCE Minsk Group Co-Chairs’ Field Assessment Mission to the Occupied Territories of Azerbaijan Surrounding Nagorno-Karabakh.” <https://www.osce.org/files/f/documents/7/d/76209.pdf>.
- “How does IHL protect refugees and internally displaced persons.” ICRC, 22 January 2015, <https://www.icrc.org/en/document/how-does-humanitarian-law-protect-refugees-and-internally-displaced-persons-0>.
- “Internally displaced persons and refugees are returning to the territory of Nagorno-Karabakh and adjacent districts under the control of the Office of the United Nations High Commissioner for Refugees.” *UNHCR*, October 2009. <https://www.unhcr.org/4bd7edbd9.pdf>.

- “Key Considerations for Returns to Nagorno Karabakh and the Adjacent Districts.”
UNHCR, November 2020,
<https://www.refworld.org/pdfid/5fc0e1e24.pdf>.
- “Nagorno-Karabakh: New Opening, or More Peril?” *International Crisis Group*,
Report No. 239, 4 July 2016,
<https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/caucasus/azerbaijan/nagorno-karabakh-new-opening-or-more-peril>.
- “Nagorno- Karabakh conflict: Bachelet warns of possible war crimes as attacks continue in populated areas.” *Naciones Unidas Derechos Humanos*, 2 November 2020,
<https://www.ohchr.org/SP/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=26464>.
- “Military occupation of Azerbaijan by Armenia.” *Overview*, Last updated: Monday 22nd February 2021,
<https://www.rulac.org/browse/conflicts/military-occupation-of-azerbaijan-by-armenia#collapse3accord>.
- “Refugees and displaced persons protected under international humanitarian law.”
29.10.2010, <https://www.icrc.org/en/doc/war-and-law/protected-persons/refugees-displaced-persons/overview-displaced-protected.htm>.
- “Statement by the OSCE Minsk Group Co- Chair countries.” Organization for Security and Co-operation in Europe, 10 July 2009, <https://www.osce.org/mg/51152>.
- “The Bishkek Protocol.” 5 May 1994,
<https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/Bishkek%20Protocol.pdf>.
- “The War Report: Armed Conflicts in 2018.” *RULAC*, (3 June 2019),
<https://www.rulac.org/news/the-war-report-armed-conflicts-in-2018>.
- “Use of Force.” International Law Association. The Hague Conference, 2010,
https://www.rulac.org/assets/downloads/ILA_report_armed_conflict_2010.pdf
- (A/RES/62/243)
<https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N07/478/35/PDF/N0747835.pdf?OpenElement>.
- Azerbaijan: Analysis of Gaps in the Protection of Internally Displaced Persons*,
UNHCR, October 2009, <https://www.unhcr.org/4bd7edbd9.pdf>.
- Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı. “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının Baş naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidentinin Bəyanatı.” No:406/20. <https://mfa.gov.az/az/news/7026/view>, <https://mfa.gov.az/en/news/7026/view>.

- Azerbaycan Savunma Bakanlığı. "List of Servicemen who died as Shehids in the Patriotic War." 15 December 2020, <https://mod.gov.az/en/news/list-of-servicemen-who-died-as-shehids-in-the-patriotic-war-34088.html>.
- Abdullahzade, Cavid. *Hukuki Yönleriyle Dağlık Karabağ Sorunu*. Adalet Yayınevi, 2014.
- Akçay, Deniz. "Dağlık Karabağ Uyuşmazlığında Self Determinasyon Tezlerinin Göreceliği." *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, no. 65, 2020, ss.101-129.
- Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi*. https://www.echr.coe.int/documents/convention_tur.pdf.
- Ayhan, Halis. *Kendi Kaderini Tayin ve Kosova*. Legal Yayınevi, 2017
- Batur Yamaner, Melike vd. *12 Ağustos 1949 Cenevre Sözleşmeleri ve Ek Protokolleri*. Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Bellal, Annyssa. "Nagorno- Karabakh: Severe Clashes in April 2016." *The War Report, Armed Conflicts in 2016*, March 2017, ss. 41-44
<https://www.geneva-academy.ch/joomlatools-files/docman-files/The%20War%20Report%202016.pdf>.
- Ceasefire Agreement*. 1994.
<https://www.peaceagreements.org/viewmasterdocument/990>.
- Demirci, Mehmet Cem. "Azerbaycan-Ermenistan ve Rusya arasında imzalanan anlaşmanın stratejik seviyede kazananı kim?" *Euronews*, 11 Kasım 2020.
<https://tr.euronews.com/2020/11/11/azerbaycan-ermenistan-ve-rusya-arasinda-imzalanan-anlasman-n-stratejik-seviyede-kazanan-ki>.
- Deng, Francis M. "Dealing with the Displaced: A Challenge to the International Community." *Global Governance*, 1995, ss. 45-57.
- E/CN.4/1996/52/Add.2, Economic and Social Council, 5 December 1965.
<https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G95/146/89/PDF/G9514689.pdf?OpenElement>.
- Ertuğrul, Ümmühan Elçin. "Silahlı Çatışmalardan Kaçanların (Yerinden Edilenlerin) Uluslararası Hukukta Korunması." *Ankara Barosu Dergisi*, no. 75, 2017, ss.150-180.
- Gasparyan, Arsen. "Understanding the Nagorno- Karabakh conflict: domestic politics and twenty five years of fruitless negotiations 1994-2018." *Caucasus Survey*, no. 7, 2019, ss. 235-250.
- Guiding Principles on Internal Displacement. *UNHCR*, 2004, <https://www.unhcr.org/protection/idps/43ce1cf2/guiding-principles-internal-displacement.html>.
- Handbook on Procedures Criteria for Determining Refugee Status under the 1951 Convention and the 1967 Protocol relating to the Status of Refugees*, HCR/1P/4/ENG/REV. 4., 2019, <https://www.refworld.org/docid/5cb474b27.html>.
- Henckaerts, Jean-Marie, ve Louise Doswald-Beck. *Uluslararası İnsancıl Teamül (Örf-Adet) Hukuku*. Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 2005.

- Jacques, Melanie. *Armed Conflict and Displacement*. Cambridge University Press, 2012.
- Jarosiewicz, Alexandra, and Maciej Falkowski. "The four-day war in Nagorno-Karabakh." *Centre For Eastern Studies*, 06.04. 2016, <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/analyses/2016-04-06/four-day-war-nagorno-karabakh>.
- Kalin, Walter. *Ülke İçinde Yerinden Olma Konusunda Yol Gösterici İlkeler*. Çev. Kerem Altıparmak. İmaj Yayınevi, 2005.
- Nagorno- Karabakh Consultation, Security Council Report, 19 Oct. 2020, <https://www.securitycouncilreport.org/whatsinblue/2020/10/nagorno-karabakh-consultations.php>.
- Odman, M. Tefvik. *Mülteci Hukuku*. AÜSBF İnsan Hakları Merkezi Yayınları, 1995.
- Orchard, Phil. "Protection of Internally Displaced Persons: Soft Law as a Norm-generating Mechanism." *Review of International Studies*, no. 36, 2010, ss. 281-303.
- Özyılmaz, Emine Vildan. "Geçmişten Günümüze Dağılık Karabağ." *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, no.15, 2013, ss. 191-208.
- Paşayeva, Gülşen, İrada Bağirova, Kamal Makili Aliyev, ve Ferhad Mehdiyev. "SSCB'de Yarı-Özerkliğin Hukuki Durumu: Dağılık Karabağ Özerk Bölgesi Örneği." *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, no.14, 2013, ss. 69-103
- Prosecutor v. Dusco Tadic a/k/a "Dule", Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction (2 Octobre 1995), <https://www.icty.org/x/cases/tadic/acdec/en/51002.htm>.
- Sarıkaya, Yalçın. "44 Gün Savaşı:Azerbaycan'ın Karabağ Zaferi." *TASAV*, Aralık 2020, https://www.tasav.org/media/k2/attachments/TASAV-Rapor_44GunSavasi-AzerbaycaninKarabagZaferi_Aralik2020.pdf.
- S/RES/822 (1993). <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/247/71/IMG/N9324771.pdf?OpenElement>.
- S/RES/853 (1993). <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/428/34/IMG/N9342834.pdf?OpenElement>.
- S/RES/874 (1993). <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/557/41/PDF/N9355741.pdf?OpenElement>.
- S/RES/884 (1993). <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/631/20/PDF/N9363120.pdf?OpenElement>.
- Taşdemir, Fatma. "İnsan Hakları Hukuku ve İnsancıl Hukuk Açısından Türkiye'nin Ayrımcı Terör Örgütü PKK İle Mücadelesi." *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, no. XVI, vol.1, 2012, ss.107-151.
- UNHCR Global Trends in Forced Displacement-2020. <https://www.unhcr.org/statistics/unhcrstats/60b638e37/global-trends-forced-displacement-2020.html>.

The Return of Displaced Persons to Nagorno-Karabakh According to 2020 Azerbaijan-Armenia Ceasefire*

Ümmühan Elçin Ertuğrul**

Abstract

In 1988, armed conflicts started between Armenia and Azerbaijan on the Nagorno-Karabakh, and it turned into a comprehensive war between 1992-1994. The ceasefire in 1994 did not bring complete non-conflict. The armed conflict which recently started on 27th September 2020, resulted in the ceasefire agreement signed on 9th December 2020 among the Republic of Azerbaijan, Republic of Armenia and Russian Federation. According to article 7th of the agreement, “Internal displaced persons and refugees are returning to the territory of Nagorno- Karabakh and adjacent districts under the control of the Office of the United Nations High Commissioner on Refugees.” According to UNHCR, refugees will be returned to Nagorno Karabakh and adjacent regions in Azerbaijan territory are approximately 90.000 in number whereas internally displaced persons who are in the same situations are more than 640.000. Although Internally Displaced Persons and Refugees are grouped under the term of Displaced Persons, their protection under the International Law is different from each other. This study is examined the above-mentioned article of the agreement under the International Law and International Humanitarian Law which also is emphasizing legal gaps and the need for reform on the protection of especially Internal Displaced Persons.

Keywords

Internally displaced persons, refugees, returned, international humanitarian law, international law.

* Date of Arrival: 20 January 2021 – Date of Acceptance: 07 January 2022

You can refer to this article as follows:

Ertuğrul, Ümmühan Elçin. “2020 Azerbaycan- Ermenistan Ateşkesine Göre Yerinden Edilenlerin Dağlık Karabağ’a Geri Dönüşü.” *bilig*, no. 101, 2022, pp. 57-86.

** Assoc. Prof. Dr., Kırıkkale University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of International Relations – Kırıkkale / Turkey

ORCID: 0000-0003-3930-8531

ueertugrul@hotmail.com

Возвращение перемещенных лиц в Нагорный Карабах в соответствии с соглашением 2020 года о прекращении огня между Азербайджаном и Арменией*

Уммюхан Эльчин Эртугрул**

Аннотация

В 1988 году между Арменией и Азербайджаном начались вооруженные конфликты по поводу Нагорного Карабаха, переросшие в полномасштабную войну 1992-1994 годов. Прекращение огня в 1994 году не привело к полной бесконфликтности. Вооруженный конфликт, который начался 27 сентября 2020 года, привел к подписанию 9 ноября 2020 года Заявления о прекращении огня между Азербайджанской Республикой, Республикой Армения и Российской Федерацией. Согласно статье 7 соглашения, «внутренне перемещенные лица и беженцы возвращаются на территорию Нагорного Карабаха и прилегающих районов под контроль Управления Верховного комиссара ООН по делам беженцев». По данным УВКБ ООН, число беженцев, которые будут возвращены в Нагорный Карабах и прилегающие районы на территории Азербайджана, составляет около 90 000 человек, тогда как число внутренне перемещенных лиц, находящихся в той же ситуации, превышает 640 000 человек. Хотя внутренне перемещенные лица и беженцы объединены термином «перемещенные лица», их защита в соответствии с международным правом отличается друг от друга. В данном исследовании рассматривается вышеупомянутая статья соглашения по международному праву и международному гуманитарному праву, в которой также подчеркиваются правовые пробелы и необходимость реформы в отношении защиты особенно внутренних перемещенных лиц.

Ключевые слова

внутренне перемещенные лица, беженцы, возвратившиеся, международное гуманитарное право, международное право.

* Поступило в редакцию: 20 января 2021 г. – Принято в номер: 07 января 2022 г.

Ссылка на статью:

Ertuğrul, Ümmühan Elçin. “2020 Azerbaycan- Ermenistan Ateşkesine Göre Yerinden Edilenlerin Dağlık Karabağ’a Geri Dönüşü.” *bilig*, no. 101, 2022, pp. 57-86.

** Доц., д-р, Университет Кырыккале, факультет экономики и управления, кафедра международных отношений – Кырыккале / Турция

ORCID: 0000-0003-3930-8531

ueertugrul@hotmail.com

Avrupa Birliği-Rusya Enerji İlişkilerinde Azerbaycan Alternatifi*

Mehlika Özlem Ultan**

Didem Saygın***

Öz

Karşılıklı bağımlılık ilkesi çerçevesinde şekillenen siyaset ve ekonomi ilişkisi, dünyada büyük dönüşümlere yol açmaktadır. Karşılıklı bağımlılığın ortaya çıktığı alanlardan biri de enerjidir. Avrupa Birliği ülkeleri de dünyada enerji ithal etmek zorunda kalan bölgeler arasında yer almaktadır. Bu ihtiyacı en çok Rusya ve Orta Doğu ülkelerinden karşılamak zorunda kalmakla birlikte, Birliğin alternatif yollar arayışında olduğu da bilinmektedir. Bu noktada Azerbaycan'ın özellikle doğalgaz ithalatında stratejik bir önemi bulunmaktadır. Çalışma, AB'nin Rusya'ya olan bağımlılığını da açıklamakla birlikte, temelde Birliğin doğalgaz ihtiyacına odaklanmakta ve Azerbaycan'ın doğalgaz ithalatında bir alternatif olup olamayacağı konusu üzerinde durmaktadır. ABD-Rusya ekseninde enerji arz güvenliğini sağlamak ve Rusya'ya olan enerji bağımlılığını azaltmak isteyen Avrupa Birliği için Azerbaycan alternatifinin, siyasi ve ekonomik anlamda avantaj ve risklerinin değerlendirilmesi çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler:

Doğalgaz, Avrupa Birliği, Azerbaycan, enerji, karşılıklı bağımlılık.

* Geliş Tarihi: 24 Temmuz 2020 – Kabul Tarihi: 22 Şubat 2021

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Ultan, Mehlika Özlem, ve Didem Saygın. "Avrupa Birliği-Rusya Enerji İlişkilerinde Azerbaycan Alternatifi." *bilig*, no. 101, 2022, ss. 87-114.

** Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü – Kocaeli / Türkiye

ORCID: 0000-0002-0718-9083

ozlemultan@gmail.com

***Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü – Çanakkale / Türkiye

ORCID: 0000-0002-2832-351X

didemsaygin@gmail.com

Giriş

Avrupa Birliği (AB) ülkeleri enerji kaynakları açısından dünyadaki en fakir bölgeleri arasında bulunduğundan, enerji ihtiyacının büyük kısmını ithal etmek zorunda kalmaktadır. Özellikle 1970’lerde yaşanan petrol krizi sonrası yenilenebilir kaynaklara yönelmeye çalışan AB, doğalgaza önem vermeye başlamış ve yeni politikalar geliştirmiştir. Doğalgazın petrole göre daha ucuz bir enerji kaynağı oluşu ve yüksek enerji verimliliği, Avrupa’nın sanayi, ticaret, elektrik üretimi, taşımacılık gibi alanlarda doğalgazı kullanmasına imkân tanımaktadır.

AB ülkeleri kullandıkları petrolün %80’ini, doğalgazın ise %55’ini ithal etmektedir. Gelecek projeksiyonlarına göre, 2030 yılı itibariyle Birliğin doğalgazda ithalata bağımlılığı %84, petrolde ithalat bağımlılığı ise %93 düzeyinde olacaktır. Rusya 2019 yılı başı itibariyle AB’nin en büyük enerji ithalatçısı konumundadır. AB en çok doğalgazda Rusya’ya bağımlı olmakla birlikte, tükettiği doğalgazın %40’ını Rusya’dan ithal etmektedir. Petrolde ise bağımlılık daha az olmakta, ancak yine de %27 oranında petrol ithal edildiği görülmektedir (Eurostat). 2030 yılında bu oranın %85 dolaylarında olacağı öngörülmektedir. Dolayısıyla, AB’nin Rusya’ya enerji bağımlılığının azaltılabilmesi için alternatif yollara yönelmesi gerekmektedir. Enerji konusunda dışa bağımlı konumdaki AB, dünyada yaşanan siyasi krizlerin ekonomiye yansıdığı durumlardan sıklıkla etkilenmekte, bunların başında Ukrayna krizi gelmektedir. Enerji ihtiyacında Rusya tekeline ortadan kaldırmak adına yeni projeler geliştirmeye, yeni enerji rotaları çizmeye çabalamaktadır. AB’nin doğalgaz talebinin karşılanmasında Azerbaycan önemli bir alternatif olarak değerlendirilmektedir.

Bu çalışma kapsamında öncelikle AB’nin enerji politikası değerlendirilecek, Birliğin enerji ithalat yolları ortaya konacak, en büyük enerji tedarikçisi Rusya ile olan karşılıklı bağımlılığı değerlendirilecektir. Bu doğrultuda Birliğin Rusya’ya alternatif olarak değerlendirdiği Azerbaycan doğalgaz kaynaklarının önemi ve Rusya’ya karşılıklı bağımlılığın azaltılabilmesi adına uygulanan politikalar analiz edilecektir.

Avrupa Birliği Enerji Politikası

Ekonomik temelli bir örgüt olan AB, Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu’na (AKÇT) ve 1957 yılında oluşturulan Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET)

ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu'na (AAET) dayanmaktadır. Birliğin enerji politikası, ilk andan itibaren şekillenmeye başlamıştır. Bu dönemde petrol, doğalgaz ve elektrik konularının AET çerçevesinde; enerji konularının AAET çerçevesinde değerlendirilmesi kararlaştırılmıştır (Yorkan 25). Bu dönemde kömürün önemli olması, kömür ve çelik üretiminin II. Dünya Savaşı'ndan çıkmış Avrupa için uluslararası alanda kısıtlamaya gidilmesini gerekli kılmıştır. Ne AKÇT ne de AAET o dönem için uzun vadeli bir enerji politikası hedefiyle oluşturulmamış olsa da enerji kullanımı ve kısıtı konusunda ulusüstü kararların alınmasına temel oluşturmuşlardır.

AB'nin kurulduğunda enerji arz problemleriyle karşılaşılması ve petrol fiyatlarının düşük seyretmesi, ortak bir enerji politikası geliştirilmemesinin en önemli sebeplerindendir (Koçaslan 237). Başlangıçta üyelerin enerji ihtiyacının kömür ve nükleer enerjiden karşılanması hedeflenmiştir. Birliğin ihtiyacının üçte ikisini kömür karşılarken; bu dönemde ihtiyacın sadece %10'unun petrol ile karşılandığı söylenebilmektedir. Ancak sanayileşmenin etkisiyle, enerji ihtiyacının kömürle karşılanamaması söz konusu olmuş ve Birlik ülkeleri yeni enerji kaynakları arayışına girmişlerdir (Ege 7).

Özellikle 1950-1960 yılları arasında genel olarak petrol kullanımının artış göstermesi kömür ve nükleer enerji konularının önceliğini değiştirmiş (Eriş 530); 1973 yılında yaşanan petrol kriziyle Birlik ülkeleri, enerji arzının dış şoklar karşısında dalgalanmasını engelleyecek bir strateji geliştirilmesini hedeflemişlerdir. Petrol krizi sonrası Birlik, dışa bağımlılığı azaltmak, enerji ikamesi ve tasarrufu sağlamak adına yatırım yapmak ve petrol ihraç eden ülkelerle arasındaki dış ticaret dengesini iyileştirebilmek için politikalar geliştirmeye çalışmış ve bu ülkelerin ithal ettikleri malların üretimine yönelik seçilen ihracat sektörlerine yatırım yapmaya başlamıştır (Yıldız 166).

Petrol krizi etkisiyle birincil enerji kaynaklarının tükenebileceği düşüncesi ortaya çıkmış ve ülkeler kaynakların verimli kullanılmasında bilinçlenmeye gitmişlerdir. Özellikle 1973'te ortaya çıkan ilk petrol krizi sonrası Ekonomik İş birliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) kapsamında Uluslararası Enerji Ajansı kurulmuş; üyeleri arasında acil durumlarda kullanılmak üzere petrol rezervlerinin bulundurulması ve paylaşılması kararlaştırılmıştır. Ancak AB ülkelerinin bazılarının hala OECD üyesi olmaması AB enerji politikasının oluşmasına engel teşkil etmiştir (Eriş 530).

1970’li yıllarda Birliğin enerji politikası belirlemesi çalışmalarından ilki 17 Eylül 1974 tarihli Konsey kararıyla kabul edilen ‘Yeni Enerji Politikası Stratejisi’dir. Bu kararlar, enerjide tasarrufun önemi vurgulanmış, enerji arz güvenliğinin sağlanması hedeflenmiş ve çevrenin korunması amaçlanmıştır. Ayrıca Birliğin dışa bağımlılığını azaltmak adına Kuzey Denizi’ndeki petrol ve doğalgaz arama ve çıkarma çalışmalarının artırılabilmesi için yeni düzenlemeler yapılması öngörülmüştür (Council Resolution). Aynı yıl alınan bir Konsey kararıyla 1985 yılına kadar alınması gereken önlemler ve düzenlemeler belirlenmiştir. Bu karar çerçevesinde Birliğin 1974 itibarıyla %63 olan enerji bağımlılığını 1985 yılına kadar %50-40 civarına çekmeyi planladığı görülmektedir. Ancak 1979 yılında yaşanan yeni bir petrol krizi ile birlikte hedeflere ulaşılması zorlaşmış, 9 Haziran 1980 tarihli Konsey kararıyla 1990 hedeflerini açıklamıştır (Yorkan 26). AB’nin 1980’lerde yayınladığı Konsey kararlarıyla belirlediği 1990’lı yılların hedefleri ise genel olarak, üye ülkelerin petrol kullanımını ve ithalatını kısımları, enerji konusunda tasarrufta bulunmaları yönünde politikalar olarak belirlenmiştir (Çelikkpala 457).

Tüm bu düzenlemeler ve faaliyetler doğrultusunda 1973-1986 yılları arasında AB’nin enerjide dışa bağımlılığı %65’ten %45’e düşmüş, Birliğin enerji üretiminde %70’ten fazla bir artış olmuştur. Bu artış, 10 milyon tondan 150 milyon tona çıkan petrolden ve nükleer enerjiden kaynaklanmaktadır. Nükleer enerji kullanımının da 6 kat arttığı görülmektedir (Keskin 72).

1990’ların başında Sovyetler Birliği’nin dağılmasının yol açtığı yeni siyasal konjonktürde AB, kendi enerji güvenliğini garantilemeye çalışmıştır (Yorkan 27). Sürdürülebilir enerji politikalarının uygulanabilmesi ve verimin artırılabilmesi adına TACIS (Bağımsız Devletler Topluluğu’na Teknik Yardım), TRACECA (Avrupa-Kafkasya-Asya Ulaştırma Koridoru), INOGATE (Avrupa’ya Devletlerarası Petrol ve Gaz Taşımacılığı Programı) ve SEEERF (Güneydoğu Avrupa Enerji Düzenleyici Forumu) gibi çok sayıda program oluşturulmuş ve enerji kaynaklarının daha güvenilir yollarla taşınması amaçlanmıştır (Lussac 609).

Soğuk Savaş sonrasında AB, “Avrupa Enerji Şartı” girişimiyle tedarik güvenliğini sağlamak, üretim-taşıma-dağıtım ve enerji kullanımı yoluyla elde edilecek verimliliği artırmak adına politikalar geliştirmeye çalışmıştır (Official Journal of The European Communities 1994). Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla Hazar Bölgesi’nde yer alan petrol ve doğalgaz yataklarının önemi

artmıştır. Dünyada petrol ve doğalgaz rezervlerine sahip olma açısından üst sıralardaki Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın bu kaynakları nasıl işleteceği, kime hangi yollardan ihraç edeceği gibi konular Avrasya coğrafyasında izlenen politikaların şekillenmesi bağlamında önemlidir. Enerji açısından Rusya'ya bağımlı olan AB de enerji konusunda bu ülkelerle yakın iş birliğine gidilmesi düşüncesindedir (Caşın ve Kısacık 49). Çünkü bu dönemde AB ülkeleri enerji açısından dışa bağımlı olmakla birlikte, Rusya ve eski Doğu Bloğu ülkelerinin de yeni yatırımlara ve müşterilere ihtiyacı bulunmaktadır. Bu durum 1991 yılı Avrupa Enerji Şartı Bildirgesini beraberinde getirmiştir. Buna göre, enerji konusundaki iş birliği şeffaf ve rekabetçi temellerle birlikte serbest piyasa kurallarına dayanmalıdır (Çelikpala 458). 17 Aralık 1994 tarihinde 50 ülke ve AB'nin imzaladığı Enerji Şartı Antlaşması 1998 yılında yürürlüğe girmiş; bu Antlaşmayla enerjinin ticareti, enerji materyalleri, enerji yatırımları, transit ve uyumsuzlukların çözümü gibi konular düzenlenmiştir (Demir 101-103).

Körfez Savaşı ve iç enerji piyasalarında yaşanan dönüşümler, AB'nin enerji politikasında yeni adımlar atmasını gerektirmiştir. Bu adımlardan biri, 1995 yılındaki "Avrupa Birliği için Bir Enerji Politikası" adlı Beyaz Kitapla atılmıştır. Bu kitapla Birliğin; enerji güvenliğinin sağlanması, rekabetçi enerji piyasasının oluşturulması ve çevrenin korunması şeklinde öncelikleri belirlenmiştir (European Commission, *Energy Policy*). Bundan sonra birçok Beyaz ve Yeşil Kitap yayınlanmış, hepsinde enerji güvenliği ve kaynakların sürdürülebilirliğiyle ilgili düzenlemeler yapılmış, fonların sağlanması kararlaştırılmıştır (Bayraktutan ve Bıdırdı 10). Uluslararası sorunların enerji güvenliğini etkileyeceği düşüncesi, transit rotaların artırılmasını ve enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesini gerektirmektedir. Bu bağlamda AB 2000'li yıllardan itibaren yeni stratejiler geliştirmeye çalışmaktadır. Rusya ile var olan enerji ithalat sürecinin yanı sıra Kuzey Afrika, Orta Doğu, Hazar Bölgesi ve Avrupa'nın kendi içinde de Norveç temelli doğalgaz teminiyle ilgili yeni projeler geliştirilmektedir (Caşın ve Kısacık 69).

"Avrupa için Güvenli, Rekabetçi ve Sürdürülebilir Enerji Siyaseti" adıyla 2006 yılında Avrupa Komisyonu tarafından yayınlanan Yeşil Kitap'ta; doğalgaz tedarikçilerinin çeşitlendirilmesi, doğalgazın depolanması konusuna önem verilmesi, Kuzey Afrika ve Hazar Bölgesi'nden gelecek yeni boru hatları ve sıvılaştırılmış doğalgaz terminalleri gibi yeni altyapıların oluşturul-

ması, alternatif enerji kaynakları geliştirilmesi gibi hedefler açıklanmıştır (European Commission, *Enerji Alanında*). 2006 yılında yayınlanan “Sürdürülebilir, Uyumlu, Emniyetli Enerji Kaynakları İçin Avrupa Stratejisi” isimli Yeşil Kitap’la Birliğin gaz tüketimini karşılayacak yeni gaz koridorları oluşturulması gündeme gelmiş; tedarik güvenliğini sağlamak adına Enerji Topluluğu Anlaşması imzalanmıştır. Anlaşma tarafları, sınırlar arasında elektrik ve gazın serbest dolaşımı, enerji verimliliği, yenilenebilir enerji kullanımının artırılması ve ortak bir dış ticaret politikası geliştirilmeye çalışılması konularında uzlaşmaya çalışmışlardır (Caşın ve Kısacık 68-69). Yeşil Kitap, AB’nin enerji konusundaki iş birliğini hem arz hem talep yönünde ikiye ayırmış, enerji talebini karşılayabilmek için gerekli altyapıya yoğunlaşmak, arz açısından ise dışarıdan gelecek enerji kaynaklarında oluşabilecek acil durumlara hızlı cevap verebilecek bir mekanizma yaratmak hedeflenmiştir. Enerji Topluluğu Anlaşması’nda özellikle arz güvenliğine yoğunlaşmış, taraf olan ülkeler aralarında sınır-ötesi gaz ve elektriğin serbestçe dolaşımı, yenilenebilir enerji ve çevre konularında ortak bir dış ticaret politikası oluşturma olasılığında anlaşmışlardır (Eriş 539).

AB’nin gaz ve petrol ithalatına bağımlılığının azaltılması hedeflenirken, 2006 yılında Rusya-Ukrayna arasında çıkan doğalgaz krizi ve 2008 yılında Rusya’nın Gürcistan ile yaşadığı çatışma, Rusya ile önemli enerji ve ticaret ilişkisi bulunan AB’yi tedirgin etmiştir. Bu durumda 2008 yılında Komisyon tarafından İkinci Stratejik Enerji Analizi yayınlanmış ve Gaz güvenliği direktifinin yenilenmesi ve Rus enerji tedarikine bir alternatif olarak Avrupa’ya Hazar bölgesinin gazını taşıyabilecek boru hatları altyapısının güçlendirilmesi amaçlanmıştır (Eriş 540).

1 Aralık 2009 tarihinde yürürlüğe giren Lizbon Antlaşması’yla enerji politikasının oluşturulmasında AB ve üye ülkeler arasında yetkilerin paylaşılması söz konusu olmuştur. Bu dönemde piyasaların serbestleştirilmesi, sürdürülebilirlik ve kaynakların güvenliği AB’nin enerji politikasını şekillendirmektedir. 2013 yılında İklim ve Enerji Politikaları İçin 2030 Taslağı isimli Yeşil Kitap hazırlanmış, üyelerin enerji konusunda 2030 hedeflerini iletmeleri istenmiştir (Çelikpala 465).

2015 yılında Avrupa Enerji Birliği hakkında yayınlanan tebliğe göre, Birlik enerji konusunda; enerji arz güvenliği ve dayanışmanın sağlanması, tam entegre olmuş bir Avrupa enerji pazarının oluşturulması, enerji verimliliğinin

arttırılması, ekonominin karbonsuzlaştırılmış hale getirilmesi ile araştırma, yenilikçilik ve rekabetçilik şeklinde öncelikli alanları belirlemiştir. Tebliğde doğalgaz arz kaynaklarının çeşitlendirilmesinin altı çizilmiş, Türkiye stratejik bir transit ülke olarak ele alınmıştır (European Commission, *A Framework*).

Bu gelişmelere bakıldığında, AB'nin enerji politikasının oluşumunun uzun zamanda ve kademeli gerçekleştiği söylenebilmektedir. 1960'lı yıllarda alternatif enerji ihtiyacının artması, kömür ve nükleer enerjiye alternatif aranmasını gerektirmiş, 1970'lerde enerji bağımlılığı yoğun olan Avrupa'yı arayışa itmiştir. Aslında AB'nin temel hedefi enerji arz güvenliğinin oluşturulabilmesidir. Peki bu enerji alternatifleri arasında doğalgaz neden bu kadar önemlidir? Aslında AB üyelerinin toprakları kömür için elverişli olsa da kömürün başta çevre olmak üzere uzun vadede getirebileceği zararlardan ötürü, kömür alternatif olarak değerlendirilmemektedir. Nükleer enerjiye hem güvenlik hem de sağlık riski açısından mesafeli yaklaşılmaktadır. Yenilenebilir enerji alternatif olarak düşünülen bir diğer enerji kaynağıdır. Doğalgazda bağımlılık Fransa gibi Rusya ile enerji antlaşması yapan ülkelerin siyasi durumlarını etkilediği için, bağımlılığın azaltılması adına yenilenebilir enerjiye yönelik hedefler arttırılmıştır. Bu nedenle AB'nin enerji politikasının; enerji arz güvenliğini sağlamaya, olası siyasi krizler durumunda Rusya'ya olan bağımlılığın azaltılması amacıyla enerji kaynaklarını çeşitlendirmeye, yenilenebilir ve çevreye duyarlı enerji politikası izlemeye ve enerji ithalat yollarını arttırmaya yönelik şekillendiği ifade edilebilmektedir.

Avrupa Birliği-Rusya Enerji İlişkilerinde Karşılıklı Bağımlılık Olgusu

Uluslararası ilişkiler literatüründe karşılıklı bağımlılığın devletlerarası çatışma ve iş birliği süreçlerindeki etkileri farklı yaklaşımlar çerçevesinde değerlendirilebilmektedir. Realizmin güç, aktör ve uluslararası sistem hakkındaki görüşlerini eleştiren Keohane ve Nye'nin 1977'de yazdıkları *Power and Interdependence* adlı kitaplarıyla ilk kez 'Karşılıklı Bağımlılık' teorisinin kullanıldığı bilinmektedir. Keohane ve Nye'a (3) göre karşılıklı bağımlılık; bir devletin davranışlarının herhangi başka bir güç tarafından belirlendiği veya bu gücün etkisi altında şekillendiği durumun karşılıklı hâle gelmesiyle ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla devletlerin veya aktörlerin birbirlerini karşılıklı olarak etkiledikleri bir durumdur. Ulaşım ve iletişim teknolojilerdeki gelişme, küreselleşmenin etkisiyle ülkeler arasındaki bağlantıları arttırmıştır.

Özellikle ekonomik süreçler, uluslararası sistemde karşılıklı bağımlılığın sık görüldüğü alanlar olmakta; karşılıklı bağımlılığı oluşturan en önemli faktörlerden birinin aktörler arası bağın kopması hâlinde ortaya çıkacak maliyet olduğu ifade edilmektedir. Özellikle petrol konusunda Keohane ve Nye'in verdiği örneğe bakıldığında, tüketeceği petrolün tamamını başka ülkeden ithal eden bir ülkenin durumunun karşılıklı bağımlılık çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiği görülmektedir. Ayrıca karşılıklı bağımlılık çift taraflı bir etkileşim olup fiziki güçle doğru orantılı ele alınmamalıdır. Karşılıklı bağımlılık çerçevesinde daha küçük devletlerin, büyük devletlerin dış politika davranışlarında değişikliğe yol açabildiği gözlenebilmektedir (Keohane ve Nye 8-9).

Karşılıklı bağımlılık her zaman eşit derecede olmayabilir, bu durumda daha az bağımlı olan tarafın pazarlık gücünü elinde bulundurduğu görülmektedir. Bu asimetrik karşılıklı bağımlılık ilişkisinin gücü nasıl etkilediği ise hassasiyet (sensitivity) ve kırılabilirlik (vulnerability) kavramlarıyla açıklanmaktadır. Bir aktörün, bağımlılığın aksamasından doğan maliyetlerden olumsuz etkilenme derecesi hassasiyet kavramıyla açıklanırken; bu yeni durumun gerektirdiği politika değişiklikleri ise kırılabilirlik kavramıyla ele alınmaktadır (Demiryol 1439).

Avrupa Birliği'nin Enerji İhtiyacı ve İthalat Verileri

Çalışmada AB ve Rusya arasındaki karşılıklı bağımlılığın anlaşılabilmesi adına, Birliğin özellikle doğalgaz alanındaki üretim ve tüketim miktarlarıyla, Rusya'nın dünya enerji piyasasındaki yerinin açıklanması gerekmektedir.

AB ülkeleri kullandıkları enerjinin %40,8'ini petrolden, %24,7'sini doğalgazdan, %17'sini kömürden ve %6,1'ini ise yenilenebilir kaynaklardan sağlamaktadır. Birliğin kendi içerisindeki petrol ve doğalgaz rezervleri sadece Kuzey Denizi'nde bulunmaktadır. Ancak uzmanlara göre Kuzey Denizi'nde var olan kaynakların 25-30 yıl içerisinde tükeneceği düşünülmektedir. Dolayısıyla Birlik, enerji ithalatına eskisinden daha fazla bağımlı hale gelecektir (Caşın ve Kısacık 98).

Doğalgaz kullanımı ilk M.Ö. 900'lerde Çin'de başlamış, ancak boru hatları yoluyla taşınması ilk defa 1882 yılında ABD'de gerçekleşmiştir. Doğalgazın dünyada önemli bir enerji kaynağı olduğu fikri 1970'lerdeki petrol krizinden sonra ortaya çıkmıştır. Petrol krizi sonrası birçok sanayileşmiş Avrupa

ülkesi doğalgaz kullanımını artırmıştır (Bayraç 16). Doğalgazın taşınması için gereken altyapının ilk yatırım maliyetleri yüksek olmakla birlikte, marjinal maliyeti düşüktür. Birçok doğal kaynaktaki olduğu gibi, doğalgaza sahip olan ülkeler stratejik üstünlük sağlamaktadırlar. Özellikle Orta Asya ülkeleri Hazar Bölgesi ve Orta Doğu ülkeleri doğalgaz rezervlerinin yoğun olduğu bölgelerdir. Dolayısıyla bu enerji kaynağını politik bir araç olarak kullanmaktadırlar.

Dünyadaki doğalgaz rezervlerinde ilk sırada Rusya'nın yer aldığı görülmektedir. Rusya 2019 yılı itibarıyla, 38 trilyon metreküp bir rezerve sahipken, Rusya'yı 32 ile İran ve 24,7 trilyon metreküp ile Katar izlemektedir. Azerbaycan'ın doğalgaz rezervi ise 2,8 trilyon metreküptür. Dünyada toplam doğalgaz rezervi 2020 yılında 198,8 trilyon metreküpken, AB ülkelerinin toplam doğalgaz rezervi 0,7 trilyon metreküp olarak açıklanmıştır. Dolayısıyla bu rezervlerin %38'i Orta Doğu ülkelerinde, %32'si Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinde, %2'si AB ülkelerinde bulunmaktadır (BP 2020: 32). Ülkelerin yıllık doğalgaz tüketimine bakıldığında, tüketimin en fazla Almanya'da olduğu, onu İngiltere ve İtalya'nın izlediği görülmektedir (BP 36). AB, sürekli artan doğalgaz tüketimine öz kaynaklarıyla karşılık verememekte, böylece doğalgaz tüketimindeki ithalat payı gittikçe artmaktadır (BP 30).

Avrupa Birliği'nin Enerji İhtiyacında Rusya Bağımlılığı

Doğalgaz ithalatında karşılıklı bağımlılık olgusunun ön plana çıkmasının sebeplerinden biri, üretim ve tüketim bölgelerinin birbirinden farklı olmasıdır. Sadece sıvılaştırılmış doğalgaz (LNG) tankerleri veya doğalgaz boru hatları ile taşınabilen doğalgaza sahip olan devletler, stratejik üstünlüğe sahip olmaktadır. Doğalgaz boru hatlarının geçtiği ülkeler de benzer şekilde jeopolitik öneme haiz olmaktadır. Doğalgaz ithal eden ülkelerin ödeme yükümlülükleri, petrole göre indekslenen doğalgaz fiyatları ve ülkeler tarafından getirilen ihracat yasakları, doğalgazın uluslararası ticaretinde zorluklar yaşanmasına neden olmaktadır (Bayraç 17).

AB Rusya'ya bağımlı olduğu kadar Rusya da enerji ihracatında AB'ye bağımlıdır. Rusya Birliğin en büyük enerji ithalatçısı konumundayken, AB ülkeleri de Rusya'nın en büyük enerji ihracatçısı konumundadır. Dünyanın en büyük doğalgaz rezervlerine sahip olan Rusya'nın gücü sadece kaynaklara

sahip olmasından değil, bölgedeki önemli petrol ve doğalgaz boru hatlarına ve ihrac limanlarına sahip olmasından da kaynaklanmaktadır. Bu durum Rusya'ya uluslararası politikada önemli bir güç sağlamakta, Rusya da bu doğrultuda enerji politikaları izlemektedir. Rusya, aynı zamanda AB'nin de en büyük doğalgaz ithalatçısı konumundadır. Birliğin yıllık ortalama doğalgaz tüketiminin %40'ı Rusya'dan karşılanmaktadır (BP 41). Birlik içerisinde doğalgaz ithalatının %75'ten fazlasını Rusya'dan yapan ülkeler bulunmaktadır. Bulgaristan, Romanya, Çekya, Estonya, Litvanya, Slovakya, Slovenya, Macaristan, Avusturya, Polonya ve Finlandiya bağlamda değerlendirilebilmektedirler (Eurostat). Bu ülkelerin Rusya'ya olan enerji bağımlılıklarının altında yatan en önemli neden, Rusya dışında alternatif tedarikçi ülkelere coğrafi açıdan erişim imkânları olmamasından kaynaklanmaktadır (Kakişım ve Kodaman 129).

Rusya'nın enerji stratejisi, Avrupa ülkelerini Rusya enerji kaynaklarına bağımlı hâle getirmektir. Dolayısıyla Rusya, AB ülkeleriyle arasındaki boru hatlarının geçtiği ülkeleri devre dışı bırakarak istediği fiyatı belirlemeye çalışmaktadır. Rusya, Birliği'nin enerji bağımlılığını sürdürebilmek ve kontrol edebilmek adına direkt boru hatları inşa etmeye özen göstermiştir. Bu bağlamda, Baltık Denizi'nden Almanya'ya ulaşan "Kuzey Akım"; Karadeniz altından geçerek Bulgaristan'dan giriş yapan "Güney Akım" ve Belarus ve Polonya üzerinden geçen "Yamal-Avrupa" boru hattı, önemli boru hattı projeleridir. Kuzey Akım I projesiyle Doğu Avrupa'daki transit ülkelere bağlı kalmadan Almanya'ya doğrudan doğalgaz ihrac etmeyi hedeflerken; Güney Akım projesiyle de Türkiye ve Ukrayna'yı devre dışı bırakmayı amaçlamıştır (Harsem and Claes 785-786). Kuzey Akım I projesinin başarısı, Kuzey Akım 2 boru hattının inşa edilmesine imkân tanımıştır. Gazprom'un öncülüğündeki bu projeye Fransa, Almanya ve Avusturya yönetimleri destek olurken, Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri Gazprom'u Rusya'nın jeopolitik bir aracı olarak değerlendirip, karşı çıkmaktadırlar (Hamzaoğlu, *Rusya-Avrupa* 276-277).

Rusya dünyanın en büyük doğalgaz rezervlerine sahip olarak elde ettiği stratejik üstünlüğü; tüketici ülkeler açısından hem politik bir araç olarak değerlendirmekte hem de AB ülkelerine gaz ihrac ederek ekonomik gelir aracı olarak kullanmaktadır. Rusya, zengin doğal kaynakları sayesinde kendisinden enerji ithal eden ülkelerin bağımlılığını artırmaktadır. AB'nin ise alternatif

kaynaklar arayışının artacağı düşünülmektedir. Rusya'ya karşı düşünülen ilk alternatif İran olmakla birlikte, İran'ın ABD ile arasındaki sorunlar ve bazı AB ülkelerinin İran'la ilişkilerinin iyi olmaması, İran'ın ortak bir enerji politikası kapsamında alternatif olmasının önünde engel teşkil etmektedir. AB'nin İran dışındaki alternatiflerinden bir diğeri Cezayir'dir. AB'nin doğalgaz ithalatında Rusya'dan sonra gelen Cezayir ile Rusya'nın enerji arzı konusunda imzaladığı anlaşmalar, Birliğin ithalatını engellemektedir (Dursun 240). Ayrıca, Rusya kendisine alternatif olabilecek Türkmenistan, Kazakistan ve Özbekistan gibi ülkeleri ikili anlaşmalar yoluyla kendine bağlama stratejisi izlemektedir (Broache 233).

AB bu ülkeler dışında Hazar Bölgesi'ndeki doğalgaz kaynaklarına ulaşmaya çalışmaktadır. Bölgenin doğalgaz kaynakları açısından zenginliği, AB'nin bölgeye yönelik enerji politikaları oluşturmasını gerektirmektedir. Ancak, Birliğin stratejik çıkarımının bulunduğu Hazar Bölgesi, Sovyet yönetiminden kalma boru hatları ve ulaşım yolları nedeniyle, enerji kaynaklarının dış piyasalara ulaştırılmasında zorluk çekmektedir. Bu zorluğu Rusya'nın tekelindeki enerji şirketleri üzerinden enerji ihraç ederek aşmaya çalışan Orta Asya ülkeleri de Rusya ile karşılıklı bağımlılık ilişkisine girmek zorunda kalmıştır (Krickovic 4-5).

Rusya'nın uyguladığı karşılıklı bağımlılığı artırmaya yönelik enerji politikası kapsamında doğalgaz fiyatlarını artırması, Birliğin Rusya'ya alternatif yollar aramasının sebeplerinden biri olmakta; 2006, 2009 ve 2013 yıllarındaki doğalgaz kriziyle dönüşen AB-Rusya ilişkilerinin enerji güvenliğindeki etkisi, Birliği yeni yollar aramaya teşvik etmektedir. Ukrayna-Rusya krizi, karşılıklı bağımlılık olgusunun ülkelerin dış ilişkilerini etkilemesinin önemli bir örneğidir (Zheng 2-3). Ukrayna'nın petrol ve doğalgazda Rusya'ya %80 dolaylarında bağımlı olması, Ukrayna'nın Avrupa kıtasıyla ilişkilerini doğrudan etkilemektedir. Bu enerji bağımlılığı sebebiyle Ukrayna'nın Batı ile ilişkileri Rusya tarafından kontrol edilmektedir. Rusya'dan ithal edilen doğalgazın Ukrayna topraklarından geçerek Birlik topraklarına gelmesi, Rusya-Ukrayna arasındaki krizden Birliğin doğrudan etkilenmesine yol açmıştır. Rusya-Ukrayna krizinden etkilenen AB, enerji arz güvenliğiyle ilgili politikalar geliştirmeye başlamış ve Rusya'ya enerji bağımlılığını azaltması gerektiğini fark etmiştir. Sonuçta, ülkelerin yaşadığı siyasi krizlerin Birliğin enerji ithalatını mümkün olduğu kadar az etkilemesi hedeflenmiştir (Aslanlı 39).

AB, Rusya'ya olan enerji bağımlılığını azaltabilmek adına birçok proje yürütmektedir. Bunlardan biri olan Nabucco Doğalgaz Boru Hattı Projesi, 2002 yılında ABD desteği ile Avusturya, Macaristan, Romanya, Bulgaristan ve Türkiye tarafından imzalanmıştır (Wisniewski 61). AB ülkelerine doğalgaz taşımayı amaçlayan projede, Rusya ve Cezayir'den sonra önemli bir gaz ihracatçısı konumunda bulunan İran, Rusya'nın alternatifi olarak görülmüştür. Rusya, kendi enerji kaynaklarının AB ülkelerine ulaşımı konusunda denetimi elinde tutmak isterken, Hazar Bölgesindeki doğalgazın yine kendi denetimindeki yollardan Birliğe ulaşmasını hedeflemektedir. Dolayısıyla, Birliğin doğalgaz ithalatında yeni alternatifler aramasına karşı çıkmaktadır. AB ülkelerine kendinden başka enerji ihracatçısı olmasından memnun olmadığından, alternatif girişimleri engellemek adına yeni politikalar yürütmeye çalışmaktadır. 2007 yılında İtalya ile Güney Akım Boru Hattı'nı hayata geçirmeye kalkması, Orta Asya'da bulunan diğer doğalgaz tedarikçisi ülkelerle yüksek miktarlarda doğalgaz alım sözleşmeleri imzalayacağını duyurması, bu engelleme politikaları çerçevesinde yürütülen çalışmalardandır. Ayrıca, Rusya'nın Bulgaristan ve Yunanistan ile faaliyete geçirdiği Güney Akım Doğalgaz Boru Hattı projesi de Nabucco'ya alternatif olarak Rusya tarafından geliştirilen projelerden bir diğeridir (Dursun 228). Nabucco ile hemen hemen aynı rotaya sahip olan Güney Akım Projesinin en önemli amacı, doğalgazın Avrupa'ya Rusya'nın kontrolünde gidebilmesi için engelleri kaldırmaktır (Sıvış 1379). Nabucco boru hattının finansmanı ile ilgili ticari ve finansal problemler yaşanması ve tedarikçi ülkelerin boru hattına sağlayacağı doğalgaz miktarında belirsizlikler olması sebebiyle Nabucco gerçekleştirilememiş (Kakışım ve Kodaman 131-132); 28 Temmuz 2013 tarihinde proje sonlandırılmış ve Trans-Adriyatik doğalgaz boru hattına öncelik verileceği açıklanmıştır (Almammadov 47). Ayrıca Güney Akım'dan sonra uygulanan Türk Akım Projesiyle iki aşamalı bir süreç öngörülmüş; ilk hat üzerinden Türkiye'ye doğalgaz akışı planlanmış, ikinci hat yoluyla Güney Avrupa'daki ülkelere doğalgaz ihracatı yapılması mümkün olmuştur (Gazprom).

AB, enerji güvenliği kapsamında Rusya ile herhangi bir çatışma yaşamadan alternatif enerji temin yolları arayışını sürdürmektedir. Orta Asya ülkelerinin sahip olduğu enerji kaynakları da Birliğin dikkatini çekmektedir. AB ülkeleri günümüzde en büyük enerji ithalatçısı konumunda bulunan Rusya'ya olan karşılıklı bağımlılığını azaltmak adına doğalgaz kaynakları açısından

zengin olan Azerbaycan ile iş birliği yapmaya çalışmaktadır (Oktay 88). Bu durum Birliğin bağımlılığını tamamen bitirmemekle birlikte, Rusya'nın tekelini kırması açısından oldukça önemlidir. 2004-2010 yılları arası Azerbaycan'da doğalgaz üretimi 5 milyar metreküpten 26 milyar metreküpe çıkmış, 2025 yılına kadar 50 milyar metreküp seviyesine çıkacağı öngörülmüştür. AB ülkelerinin doğalgaz ihtiyacının %70'inin ancak ithal gazla karşılanacağı ve 2030 yılında bu oranın %85 dolaylarına çıkacağı tahmin edilmektedir. Günümüzde AB'nin mevcut doğalgaz ithalat verilerine bakıldığında, Azerbaycan'dan ithal edilen doğalgazın Birliğin toplamda ithal ettiği gazın yaklaşık %2'sini oluşturduğu görülmektedir (BP 41). Bu oranın önümüzdeki yıllarda artacağı düşünülmektedir.

Avrupa Birliği'nin Alternatif Çözümü: Azerbaycan

Azerbaycan ve AB ilişkilerinin enerji boyutu ele alınmadan önce ilişkilerin tarihsel perspektifinden ve özellikle tarafların karşılıklı beklentilerinden bahsedilmesi önemlidir. İlişkilerin nasıl geliştiğini anlayabilmek açısından öncelikle Azerbaycan Komşuluk Politikası kapsamında değerlendirilecek, AB için neden önemli olduğu ortaya konmaya çalışılacak ve AB'nin Azerbaycan'a yönelik tutumu irdelenecektir.

Avrupa Birliği Komşuluk Politikası Kapsamında Azerbaycan ile İlişkiler

Sovyetler Birliği'nin 1991 yılında dağılmasından sonra Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarını ilan etmesiyle, AB bu istikrarsız bölgelerle komşu olmuş, onlara güvenlik temelinde yaklaşmıştır (Dilaver 52). Bu dönemde Ortak Dış ve Güvenlik Politikası altında Azerbaycan'a yönelik bir siyasi program oluşturmuştur. Bu kapsamda, Azerbaycan ile 1996'da imzalanan, 1999 yılında yürürlüğe konulan Ortaklık ve İşbirliği Antlaşması, ikili ilişkilerin ticari açıdan genişletilmesinde önemlidir. Bunun dışında AB ile Azerbaycan arasında demokratik değerler, insan hakları, çevre, teknoloji ve doğalgaz gibi alanlarda karşılıklı iş birliğini yapılması planlanmıştır (Merdan 242).

Avrupa Komisyonu'nun 2004 yılında 10 üye ülkenin katılımından hemen sonra AB Komşuluk Politikası Stratejisi'ni yayınlaması AB-Azerbaycan ilişkilerine ivme getirmiştir. AB Komşuluk Politikası kapsamına dahil edilen 16 ülkenin büyük çoğunluğu Akdeniz ülkeleriyken 6 tanesi ise doğu komşuları olan Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan, Ukrayna, Belarus ve Moldov-

ya'dan oluşmaktadır. Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın katılımında o dönemde Kafkas ülkelerindeki lobi çalışmaları etkili olmuştur. Rusya ise AB ile daha 'eşit' bir temelde iş birliğini geliştirmeyi tercih ederek, dört 'ortak alan' (ekonomik, özgürlük, güvenlik ve adalet, dış güvenlik) geliştirmeyi tercih ederek katılımı reddetmiştir (Smith 759). Politikaya dahil olan ülkeler için finansal konuları düzenlemek adına 2007'den itibaren European Neighbourhood and Partnership Instrument (ENPI) Programı, 2014 yılından itibaren ise European Neighbourhood Instrument (ENI) Programı uygulanmıştır. 2017 yılından itibaren ise AB ile Azerbaycan, Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması'nın güncellenmesi için müzakerelere başlanmıştır (Merdan 345).

Avrupa Birliği'nin Azerbaycan Tutumu

AB'nin Azerbaycan politikasına bakıldığında, ilk başta ülkeleri coğrafi olarak gruplayarak politika geliştirme durumunun Güney Kafkasya ülkeleri için de geçerli olduğu görülmektedir. Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın oluşturduğu Güney Kafkasya, Birliğin genel olarak Güney Kafkasya politikası kapsamında değerlendirilmektedir. Güney Kafkasya'ya yönelik AB politikası ise güvenlik ve enerji konuları çerçevesinde yürütülmektedir. Enerji kaynaklarının dağılımı ve kullanımı konusunda dünyadaki adaletsiz dağılım, enerji kaynaklarının denetiminin önemini artırmaktadır. Sınırlı doğal kaynağa sahip olmakla birlikte yüksek tüketim oranlarına sahip olan AB ülkeleri Hazar Bölgesi'ni, özellikle de Azerbaycan'ı, enerji ithalatında Rusya'ya önemli bir alternatif olarak değerlendirmektedir. Bu bölgede Rusya etkisinin sınırlandırılabilmesi adına, bölgedeki ülkelerin bağımsızlığını desteklemiş, ülkelerin demokratik düzenlerini kurabilmeleri adına yardım etmiştir (ENP).

2006 yılı itibariyle Güney Kafkasya ülkeleri ile Komşuluk Politikası çerçevesinde eylem planları imzalayan AB, üç ülkeyle de benzer konular bağlamında ilişki kurulmasını ve yardım yapılmasını öngörmüştür (Sierra 645-646). Ancak, Azerbaycan'ın Avrupa Komşuluk Politikasından beklentileriyle, Ermenistan ve Gürcistan'ın beklentileri birbiriyle örtüşmemektedir. Gürcistan, Komşuluk Politikasını AB üyeliği sürecinde hazırlık dönemi olarak değerlendirirken; dış politikasında Rusya'ya bağımlı olan Ermenistan, AB ile ekonomik iş birliği konularına odaklanmaktadır. Bu iki ülkeden farklı olarak Azerbaycan'ın Avrupa Komşuluk Politikası kapsamındaki yardımlara ihtiyacı bulunmamaktadır. Diğer ülkelere nazaran önemli miktarda petrol

ve doğalgaz kaynaklarına sahip olan ve bu kaynakları Rusya'dan bağımsız bir şekilde ihraç edebilen Azerbaycan'ın, AB ile kurduğu enerji diyalogu Komşuluk Politikası dışındaki kanallar yoluyla gerçekleştirilmektedir (Oktay 89-90). Azerbaycan, enerji alanındaki stratejik konumunu bir baskı aracı olarak değerlendirmek yerine; ülke çıkarını artırma ve Dağlık Karabağ sorununun çözülmesi adına küresel ve bölgesel aktörlerle enerji alanında iş birliği yapma yolunu tercih etmiştir (Erhan ve Gürbüz 297).

Dağlık Karabağ sorunu AB-Azerbaycan ilişkilerinde önemli bir yere sahiptir. Ermeni ve Azeri Karabağlıların yaşadığı Dağlık Karabağ'da Çarlık Rusya'nın dağılması ile başlayan sorunda; Azerbaycan toprak bütünlüğünü korumaya, Ermenistan ise topraklarını genişletmeye yönelik politikalar izlemektedir. Sorun sadece olayın iki tarafını değil, Türkiye, Rusya, İnan ve AB'nin politikalarını de yakından ilgilendirmiştir (Kasım 174).

Avrupa Komisyonu Dağlık Karabağ sorununa çözüm arayışında olmuş, 2002 yılında sorunun barışçıl yönlerle çözülmesi savunulmuştur (Merdan 351). AB, 1994 yılında Dağlık Karabağ sorunu çözümü için ABD, Rusya ve Fransa'nın oluşturduğu Minsk Grubu sürecini desteklemiştir (Hamzaoğlu, *Komşuluk Politikası* 499). Ancak, 2016 yılında yaşanan çatışmalarda aktif olamamış, yapılan açıklamalarda taraflara ateşkes çağırısı yapıldığı görülmüş, AGİT Minsk Grubu'nun çalışmalarının desteklendiği ifade edilmiş ve Dağlık Karabağ sorununun güç yoluyla değil, barışçıl yöntemlerle çözülmesi gerektiği vurgulanmıştır (EEAS).

Eylül 2020'de Azerbaycan ve Dağlık Karabağ Cumhuriyeti arasında yaşanan savaş sonrası, Kasım 2020'de Dağlık Karabağ'ın şehri olan Şuşa'nın Azerbaycan kontrolüne girdikten sonra Rusya Devlet Başkanı Putin arabuluculuğunda Azerbaycan ve Ermenistan tarafından ateşkes antlaşması imzalanmıştır. Bu süreçte Birleşmiş Milletler çatışmaları kınarken AB ise Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki çatışmaların ciddi endişe kaynağı olduğunu belirterek, taraflara askeri hareketliliğin durdurulması çağrısında bulunmuştur (CNNTÜRK).

Avrupa Komşuluk Politikası kapsamındaki Azerbaycan'a yönelik yayınlanan Eylem Planlarında Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü konusuna değinildiği görülmektedir. Ancak, Ermenistan'a yönelik Eylem Planlarında ise "halkların self-determinasyon ilkesini de kapsayan uluslararası norm ve ilkeler

temelinde AGİT Minsk Grubu'nun çatışma çözüm çabalarına verilen siyasi desteği artırmak" ifadesinin kullanıldığı görülmektedir (ENP). Bu durum, Birliğin yaptığı açıklamalarda ülkelerin politikaları çerçevesinde farklı yorum yaptığını göstermektedir. Avrupa Komşuluk Politikası kapsamında Ermenistan'ı Avrupa medeniyetinin parçası olarak gören AB, Azerbaycan ile enerji alanında ticari ilişkiler içerisinde olduğu için, sorunda belli bir tarafın yanında olmayı tercih etmemiştir. Rusya'nın bölgede çıkarlarının olması, Birliğin kendi çıkarlarını garanti altına alarak sorunun çözümüne yönelik hareket etmesini engellemekte, bunun yerine sorunun insani ve sivil yönlerine odaklanmasına sebep olmaktadır (Dilaver 59). Dolayısıyla Birliğin hedefi; Ermenistan'ın self-determinasyon ilkesi ve Azerbaycan'ın da toprak bütünlüğü ilkesi çerçevesinde uzlaştırılarak, iki taraf açısından da kabul edilebilen bir politika uygulayabilmektir. Dağlık Karabağ sorununun çözülmesi sonrası Birliğin Azerbaycan ile ilişkilerinin hangi siyasal düzlemde yürütüleceği konusu ise yeni bir araştırma konusu olacaktır.

Avrupa Birliği Azerbaycan İlişkilerinde Enerji Faktörü

Küreselleşme ve karşılıklı bağımlılık olgularının dünya siyasetinde önemli bir yer kaplamaya başlamasıyla birlikte, ülkeler özellikle karşılıklı bağımlılık yüklerini azaltmanın yollarını aramaya başlamışlardır. AB ülkeleri bu doğrultuda hareket etmiş, artan enerji ihtiyacı karşısında Rusya tekeline kırmak için çalışmış ve Azerbaycan'ı alternatif olarak değerlendirmiştir (Hekimoğlu 87). Soğuk Savaş sonrası Azerbaycan'ın iç ve dış politikası, Karabağ sorunu ve enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara ulaştırılması konuları çerçevesinde gelişim göstermiştir. Dolayısıyla ülkenin dış politikasının şekillenmesinde jeopolitik faktörlerin ve sahip olduğu doğal kaynakların etkili olduğu söylenebilmektedir. Dağlık Karabağ sorunu jeopolitik faktörlerin bir sonucu olarak değerlendirilirken, Batı ile yakın ilişkilerin kurulması ve Batı'nın enerji sağlayıcılarından biri olma düşüncesi, Azerbaycan'ın sahip olduğu enerji kaynaklarının bir sonucu olarak görülmektedir (Nuriyev 156).

Azerbaycan, Hazar Bölgesi'nde bağımsızlığını kazanan diğer devletlerden farklı bir politika izleyerek, Rusya'ya olan bağımlılığını sona erdirmeyi tercih etmiştir. Sovyetler Birliği döneminde enerji transferi için merkezi sisteme bağlı olan Azerbaycan, bağımsızlığını kazandıktan sonra açık denizlere erişimi olmayan Hazar Bölgesi'nin batısında yer alması dolayısıyla jeopolitik açıdan Rusya'dan daha az etkilenmiş ve enerji politikasını Rusya'dan bağım-

sız olarak sürdürmeye çalışmıştır. Bu durum Rusya'nın Hazar Bölgesi'nde enerji kaynaklarının dağıtımındaki tekeli kırmıştır. Dolayısıyla Azerbaycan, bölgesel ve küresel anlamda alternatif bir enerji kaynağı olarak, dünya siyasetindeki stratejik konumunu güçlendirmeye başlamıştır (Memmedli 209). Hazar Bölgesi'nin zengin enerji kaynaklarının büyük bir bölümü Azerbaycan'ın kıyılarında bulunmaktadır. Ayrıca Rusya'nın dünyanın en büyük enerji ithalatçısı olmasından kaynaklanan politikaları sonucu enerji güvenliği konusunda diğer ülkelerin duyduğu endişe, Azerbaycan'ın önemli bir alternatif olmasına imkân tanımıştır (Dikkaya ve Tıgılı 103). Hazar Bölgesi'nde yer alan Azerbaycan'ın, açık denizlere erişiminin olmaması, ülkenin enerji kaynaklarının dünya pazarlarına ulaşımında zorluklar yaşanmasına sebep olmuştur. Azerbaycan bu zorlukları aşmak için alternatif ulaşım koridorları oluşturmaya çalışmış, bunun için transit ülkelerle ilişkiler geliştirmiş ve ihracat potansiyelini artırmayı hedeflemiştir (Almammadov 43).

2006 yılında Komşuluk Politikası çerçevesinde imzalanan eylem planlarının yanı sıra; 'Enerji Alanında Stratejik Ortaklığa Dair Anlaşma Memorandumu' imzalanarak enerji alanında ilişkilerin geliştirilmesi konusunda da çalışmalar başlatılmıştır (European Commission, *Enerji Alanında*). Azerbaycan yasalarının AB müktesebatı ile uyumlaştırılması, enerji arz güvenliğinin sağlanması, enerji tasarrufu ve iklim değişikliği önlemlerinin yer aldığı enerji talep yönetim politikası oluşturmak gibi hedefleri olan memorandumun, günümüz Azerbaycan-AB enerji iş birliğinin temelini oluşturduğu söylenebilmektedir (Memmedli 211-212).

AB'nin Hazar Bölgesi'ne yönelik politikası incelendiğinde, Birliğin hem ortak hem de bireysel politikalar takip ettiği görülmektedir. TACIS TRACECA, INOGATE gibi AB programları ortak politikalar kapsamında değerlendirilmektedir ancak bunlar arasında Hazar petrolü ve doğalgazının AB'ye ulaşımını sağlayacak bir boru hattı projesi bulunmamaktadır (Dursun 230). Bu bağlamda yapılan teknik, çevresel değerlendirmeler ve maliyet hesapları sonucunda, Hazar Bölgesi'ndeki enerji kaynaklarının AB'ye en ucuz ulaşım şeklinin, enerji kaynaklarının Gürcistan'a ulaştıktan sonra, Boğazlardan tankerler yoluyla deniz üzerinden Birlik ülkelerine taşınması olarak tespit edilmiştir. Ancak Boğazların güvenliği ve çevre kanunları çerçevesinde tankerlerin geçişi zaten limite ulaşmıştır. Bir diğer alternatif, Gürcistan'a gelen enerji kaynaklarının Romanya ve Bulgaristan üzerinden AB pazarına ulaşmasını

sağlamaktır. Ancak bu durumun da siyasi engelleri bulunmaktadır (Dursun 231). Dolayısıyla Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) Boru Hattı üzerinden yapılan taşımacılık en uygun yol olarak görülmektedir.

Avrupa Birliği'nin Enerji Temini Konusunda ABD Etkisi

BTC projesi de Nabucco gibi Rusya'nın karşı çıktığı projelerden biridir. Geçmiş 1989 yılına dayanan, 2006 yılında kurulumu biten BTC Boru Hattı, başından beri AB ve ABD'nin desteğini görmüştür. Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye arasında gerçekleştirilen başarılı bir ekonomik ve ticari iş birliği projesi olan BTC; sadece bu katılımcı ülkelerin yararına olmamış, Orta Asya devletlerinin bölge politikalarının şekillenmesinde rol almalarına imkân tanımış ve AB'nin enerji kaynaklarına ulaşımında önemli bir alternatif olmuştur (Hekimoğlu 78).

Rusya tarafından geliştirilen Kuzey-Güney Koridorunun alternatifi olarak ABD tarafından desteklenen Doğu-Batı Koridoru bağlamında, Azerbaycan hem kaynak ülke olarak değerlendirilmiş hem de transit ülke olarak ele alınmıştır. Orta Asya doğalgaz rezervlerinin Rusya ve İran kontrolü olmadan kullanılabilirdiği tek alternatif olan Azerbaycan; Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum Boru Hattı projeleri yoluyla jeopolitik önemini artırmış ve önemli bir enerji kaynağı alternatifi olarak ortaya çıkmıştır (Ateş 1).

ABD'nin enerji konusunda AB ülkelerini bir pazar olarak görmektedir. Birliğin gittikçe artan oranda dışa bağımlı olacağı gerçeğinden hareketle ABD, AB'ye LNG ithalatı sürecinde kendine pazarda yer bulmaya çalışmaktadır. AB'nin doğalgaz ithalatının yaklaşık %15'i LNG olarak gerçekleştirilmektedir. Trump döneminde uzun bir aradan sonra ilk defa doğalgaz ihracatı yapar konuma gelen ABD, dış ticaret açığını azaltmak adına AB ülkelerine LNG ihraç etmeyi amaçlamaktadır. Boru hatlarıyla aktarılan Rus doğalgazına göre daha pahalıya mal olan ABD'nin ürettiği LNG, Rusya ile rekabet sürecinde indirimli satılmaktadır. Ancak Güneydoğu Avrupa, Baltık coğrafyası ve Orta Avrupa'da LNG terminallerine erişim olmaması (Nesimoğlu 237-238), boru hatlarıyla gelecek doğalgazın önemini artırmakta, AB ülkelerinin doğalgazda Rusya'dan farklı alternatif arayışını sürdürmesine yol açmaktadır.

TANAP ve TAP'ın AB Enerji Politikasındaki Yeri

Doğu-Batı Koridoru kapsamında faaliyete geçen son projeler Trans-Anadolu Doğalgaz Boru Hattı Projesi (TANAP) ve Trans-Adriyatik Doğalgaz Boru Hattı Projesi (TAP) şeklinde sıralanabilmektedir.

AB 2008 yılında yayınladığı eylem planı ile Güney Gaz Koridoru (GGK) oluşturulması için çalışmalara başlamıştır. Özellikle Azerbaycan üzerinden karşılanacak enerjinin Birlik ülkelerine gelişi esnasında Türkiye gibi transit ülkelerin önemli olduğu ifade edilmiştir (Kardaş 4). Doğu-Batı Koridoru ve Güney Gaz Koridoru çalışmaları çerçevesinde ortaya çıkan TANAP projesinde Türkiye ve Azerbaycan'ın yoğun çabası vardır (Kakışım ve Kodaman 132). AB-Türkiye arasında var olan enerji iş birliği, özellikle doğalgaz bağlamında Türkiye'nin stratejik öneme sahip olduğu çeşitli boru hattı projelerinin gündeme gelmesine yol açmıştır.

Dünyanın en önemli doğalgaz yataklarından biri olan Şah Deniz'i geliştirme çalışmaları 2000'li yıllarda sonuç vermeye başlamıştır. Azerbaycan, ana tedarikçi bölgesi olan Şah Deniz I ve Şah Deniz II bölgesinden başlangıçta yıllık 16 milyar metreküplük doğalgazın 10 milyar metreküplük bölümünü TANAP ile Yunanistan, Arnavutluk, İtalya'ya taşımayı öngörmekte; TAP ile ilerleyen dönemlerde diğer Avrupa ülkelerine taşımayı hedeflemektedir. 10 milyar metreküplük kısmın daha sonra 20 milyar metreküpe çıkması da planlanmaktadır. Rusya'ya alternatif olarak başlatılan bu projelerle, Birliğin doğalgaz ihtiyacının gittikçe artan oranda karşılanması öngörülmektedir (Dikkaya ve Tıgılı 108).

TANAP, Azerbaycan'ın Şah Deniz yataklarında üretilen doğalgazı, Türkiye ve AB ülkelerine taşımak amacıyla kurulmuştur. TANAP'ın Türkiye sınırları içerisinde 2015 yılında başlayan inşaa çalışmaları 2018 yılında tamamlanmıştır. TANAP projesi için öngörülen 4 aşamanın ilki 2018'te ilk gaz akışıyla gerçekleşmiştir. 2020'de yıllık 16 milyar metreküp olması planlanan kapasitenin, 2023'te 23 milyar, 2026'da 31 milyar metreküp seviyesine ulaşması hedeflenmektedir. TANAP, Türkiye ve Avrupa için uygun fiyat ile doğalgaz alım imkânı sunarken, arz güvenliğini desteklemekte; Azerbaycan'ın sahip olduğu doğalgaz kaynaklarının yeni pazarlara ulaştırılmasına da yardımcı olmaktadır (TANAP 4). TANAP ile AB ülkeleri arasındaki bağlantının TAP projesiyle devamı planlanmaktadır. Azerbaycan, Haziran 2013'te, Şah Deniz

II yatağından çıkarılan doğalgazın Avrupa'ya gaz taşınması için Trans-Adriyatik (TAP) Doğalgaz Boru hattını seçmiştir. Türkiye-Yunanistan sınırından başlayarak İtalya'ya kadar uzanan TAP ile Hazar Bölgesi doğalgazının AB ülkelerine ulaşması amaçlanmıştır (Kakışım ve Kodaman 132-133).

Güney Kafkasya ülkelerinden biri olan Azerbaycan'ın, Hazar Denizi'ne kıyısı olması ve bölgenin doğalgaz ve petrol kaynaklarına sahip olması dolayısıyla bölgede stratejik önemi bulunmaktadır. Azerbaycan kaynaklı doğalgazın Avrupa'ya taşınması hem Türkiye'ye hem de Avrupa'ya güvenli bir enerji koridoru fırsatı sunmuştur. Bu bağlamda sadece AB değil, Türkiye de bugüne kadar Rusya ve İran'dan ithal ettiği yüksek maliyetli doğalgazın yerine daha ucuz doğalgaz erişimine kavuşacaktır. Bu durumun, Rusya ve hatta İran gibi aktörler karşısında Avrupa'nın, Azerbaycan gibi yeni bir alternatifte sahip olmasının enerji güvenliği açısından konumunu rahatlatacağı öngörülmektedir (Dikkaya ve Tıǧlı 113).

Bu veriler ışığında, Hazar Denizi'nden Avrupa ülkelerine uzanan Güney Gaz Koridorunun TANAP aracılığıyla AB ülkelerinin Rusya'ya olan bağımlılığını azaltacak bir proje niteliği taşıdığı düşünülmektedir. Azerbaycan kaynaklı Şah Deniz doğalgazının Türkiye üzerinden Avrupa'ya taşınması, Avrupa'nın Rusya karşısında elde edeceği önemli bir alternatif olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla AB Azerbaycan'ın Rusya'dan bağımsız enerji politikası izlemesini ve özellikle TANAP aracılığıyla yapacağı doğalgaz ihracatını desteklemektedir.

Son olarak Azerbaycan alternatifinin dışında son zamanlarda önem kazanan Doğu Akdeniz havzasında keşfedilen doğalgaz rezervlerine değinmek gerekmektedir. Bölgedeki keşfin siyasal, ekonomik ve hukuki tartışmalara yol açtığı görülmektedir. Özellikle deniz yetki alanları konusunda devletlerin görüş ayrılıkları uluslararası ilişkilerde ve uluslararası hukuk alanında sorunlar ortaya çıkarmıştır. Doğu Akdeniz havzasından çıkarılacak doğalgazın uluslararası piyasalara nasıl ulaştırılacağı konusu önem kazanmış ve boru hatlarının güzergahının belirlenmesi yeni anlaşmaları gündeme getirmiştir. Bilindiği üzere AB, deniz alanları ile ilgili konularda Güney Kıbrıs Rum Kesimi'ni (GKRY) desteklemekte, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni (KKTC) tanımamaktadır. Doğu Akdeniz doğalgazının İtalya ve Yunanistan üzerinden Avrupa'ya taşınması için boru hatları inşa edilmesini desteklemektedir. GKRY'nin desteği ile hareket ederken, maliyeti düşürmek için

boru hatlarının Türkiye üzerinden geçmesi konusuna sıcak bakmamaktadır. Ancak Doğu Akdeniz enerji kaynaklarının kullanılmasının Rusya'ya karşılıklı bağımlılığı azaltacağı yönünde bir fikir ileri sürmek çok mümkün değildir. Bunun en önemli sebebi, Rusya'nın doğalgaz rezervi yaklaşık 40 trilyon metreküpken, Doğu Akdeniz doğalgaz rezervinin 3 trilyon metreküp olmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla Doğu Akdeniz doğalgazının Rusya'ya olan bağımlılığı azaltması mümkün görünmemekte, ancak enerji kaynaklarını çeşitlendirme açısından önem teşkil ettiği ifade edilebilmektedir (Yalçın).

Sonuç olarak, AB'nin Azerbaycan ve Hazar kaynaklarına ihtiyacı vardır ve bölgesel aktör olmak isteyen AB, Doğu Ortaklığı programı ve politikalarına önem vermeye başlamıştır. Böylece güvenlik tehditlerine karşı tedbir alınırken, sahip olduğu değerlerin komşulara ihraç edilmesi stratejisini de uygulamaya çalışmıştır (Merdan 347). Azerbaycan açısından bakıldığında ise, sahip olduğu hammaddeyi Avrupa gibi güvenilir pazara ulaştırması açısından AB'ye ihtiyaç duymaktadır (Hamzaoğlu, *Komşuluk Politikası* 508). Bu bağlamda bakıldığında Azerbaycan-AB ilişkilerinde de karşılıklı bir bağımlıktan söz etmek mümkündür ve bu da ortak politikalarına yansımaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Günümüzde enerji güvenliği sadece enerji kaynaklarının korunmasını ifade etmemekte; emniyetli, güvenli, sürdürülebilir ve maliyetinin karşılanabileceği enerjinin temin edilmesi anlamına da geldiği bilinmektedir. Dünyada yaşanan krizlerde, Avrupa'da enerji temininde sorun yaşanması, Birliğin enerji güvenliği ile ilgili yeni stratejiler geliştirmesine ve özellikle Rusya'ya olan karşılıklı bağımlılığını azaltmaya çalışmasına yol açmıştır.

Dünyada enerji ithalatındaki en önemli konulardan biri, enerji kaynaklarının en ucuz yollardan gereken yerlere ulaşması değil; kaynakların taşındığı boru hatlarının güvenli ve müttefik olan devletlerden geçerek ulaşımın sağlanmasıdır. Bu durum tüm dünyada olduğu gibi Hazar Bölgesi'ndeki enerji kaynaklarının aktarımında da benimsenmektedir. Enerji rezervleri açısından dünyada en üst sırada bulunan Rusya ile Soğuk Savaş döneminden sonra da devam eden ABD çekişmesi enerji konusunda sürmektedir. Dünyadaki enerji güzergâhını mümkün olduğu kadar kontrol etmek isteyen bu iki ülkenin uluslararası ekonomi politikaları, bölge kaynaklarının AB

ülkelerine transferinde başta Türkiye'nin olmak üzere, Gürcistan ve Azerbaycan'ın stratejik konumunu güçlendirmiştir.

Sovyetler Birliği'nin dağılması enerji açısından dışa bağımlı olan AB ülkelerini farklı alternatiflere yöneltmiştir. Doğalgaz ve petrol konularında oluşan yeni pazarlar AB'yi iyi bir müşteri, Kafkas ülkelerini ise iyi bir pazar yapmıştır. Azerbaycan da bu ülkelerden birisidir. AB ülkelerinin Rusya ile çeşitli gaz anlaşmaları olmasına rağmen, küresel süreçte ortaya çıkan 2008 Gürcistan-Rusya Savaşı ve 2009 Ukrayna'da yaşanan sorunlarda gaz kesintisi gibi siyasi gündemler AB'yi Rusya'ya karşı alternatif geliştirme yoluna sokmuş ve enerji güvenliği hususunda tedirgin etmiştir. Ancak unutulmamalıdır ki AB ülkeleri ulusal çapta da enerji politikaları yürütmektedir. Örneğin, Avrupa'daki birçok ülkenin bazı enerji şirketlerinin Rusya'nın Gazprom firması ile anlaşmaları olduğu düşünüldüğünde AB'nin enerji güvenliği politikasının güçlenememe nedeni anlaşılmaktadır. Ülkeler bu konuda daha çok ulusal çapta politikalar uygulamışlardır.

Önümüzdeki yıllarda Azerbaycan'ın sahip olduğu doğalgaz rezervleri ve oluşturulan boru hatları aracılığıyla Birliğe ulaşan doğalgazın %7'sinin Azerbaycan kaynaklı olacağı düşünülmektedir. Ancak, ekonomik anlamda yardıma ihtiyacı olmayan ve bağımsız politikalar izleyebilen bir Azerbaycan'ın, AB'nden beklentisinin Birlik ülkeleri ile ikili ilişkiler kurmak olmadığı bilinmektedir. AB ile Azerbaycan arasında enerji güvenliği üzerinden kurulan ilişkilerin devam ettirilmesi bir anlamda Azerbaycan'ın beklentilerinin karşılanıp karşılanmamasıyla da şekillenebilecektir. Azerbaycan açısından da Dağlık Karabağ sorununun çözümünde uzlaşmacı olan bir AB söz konusudur. Özellikle siyasi ilişkilerin her noktasında bu uzlaşmacı tutum AB tarafından vurgulanmıştır. Bunun nedeni güvenliğin AB için her zaman önemli olmasıdır. Rusya'daki küresel alandaki siyasi dalgalanmalar güvenliği ön planda tutan AB için tehdit olarak değerlendirilmekte; bu bağlamda Azerbaycan rezervleri Rusya'ya bağımlılığın azaltılması konusunda daha da önem kazanmaktadır. Ayrıca Azerbaycan'ın enerji güvenliğini sağlamadaki artan önemi de göz önünde bulundurulmalıdır.

AB'nin Rusya'ya olan karşılıklı bağımlılığını azaltma stratejisi çerçevesinde uyguladığı politikalarından biri Türkiye ile yakınlaşmaktır. Hem Türkiye hem de AB öncelikle kendi enerji arz güvenliklerini sağlamak adına hareket etmektedirler. Ancak Rusya'ya bağımlılığı azaltmak için Türkiye ile yakınlaşıl-

ması, Türkiye ile ilişkilerin de karşılıklı bağımlılık çerçevesinde ele alınmasına imkân tanımaktadır. Hazar Bölgesi, Orta Doğu ve Doğu Akdeniz'deki doğalgaz kaynaklarının AB'nin enerji pazarını çeşitlendirecek alternatifler arasında değerlendirilmesi, Türkiye'nin stratejik konumunu oldukça önemli hâle getirmektedir. Dolayısıyla Birliğin Türkiye ile stratejik ortaklığını geliştirmesini gerektirmektedir. Ayrıca alternatif tedarikçi sayısını artırmak için daha farklı projeler yürütmeye de devam etmelidir. Bu bağlamda hedef ülkeler arasında Doğu Akdeniz ülkeleri de değerlendirilmeli ve ikili iş birliği anlaşmaları gündeme getirilmelidir. Bunun yanı sıra Türkiye ile ortaklaşa hareket ederek, Azerbaycan dışındaki diğer Hazar Bölgesi ülkelerinin de TANAP projesine dâhil olmaları için çaba harcanmalıdır. Ancak bu şekilde enerji güvenliği çerçevesinde yeni yollar aranabilecek ve Rusya'ya olan karşılıklı bağımlılığın tamamen olmasa da en azından belli bir ölçüde azaltılması mümkün olabilecektir.

Kaynaklar

- Almammadov, Veli. "Azerbaycan'ın Enerji Stratejisi." *Social Sciences Research Journal*, vol. 8, no. 3, 2019, ss. 40-53.
- Aslanlı, Araz. "Trans Hazar Enerji İş Birliğinin Türk Cumhuriyetleri Açısından Önemi." *Bilig*, vol. 83, 2017, ss. 27-51.
- Ateş, Zafer. "Doğu-Batı Enerji Koridoru: 2 Tamam 1 Eksik." *Dışişleri Bakanlığı Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi*, no. 23, 2006.
- Bayraç, Hüseyin Naci. "Uluslararası Doğalgaz Piyasasının Ekonomik Yapısı ve Uygulanan Politikalar." *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, vol. 13, no. 3, 2018, ss. 13-36.
- Bayraktutan, Yusuf, ve Hanife Bıdırdı. "Teknoloji Politikaları: Temel Göstergeler ve İhracata Yansımaları." *KOSBED*, vol. 30, 2015, ss. 1-30.
- British Petroleum. "BP Statistical Review of World Energy." 69th edition, 18 Ocak 2021, <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2020-full-report.pdf>.
- Broache, Michael. "Re-Examining Russian Energy Power." *Journal of International Affairs*, vol. 62, no. 2, 2010, ss. 233-245.
- Çaşın, Mesut Hakkı, ve Sina Kısacık. *Avrupa Birliği Enerji Hukuku ve Güvenlik Algulamaları*. Çağlayan Yayınları, 2018.
- CNNTÜRK. 20 Ocak 2021, <https://www.cnntrk.com/dunya/son-dakika-ermenistanin-azerbaycana-saldirisi-sonrasi-abden-cagri>.
- Council Resolution. 17 Eylül 1974, OJ 1974 C 153/1.

- Çelikkpala, Mitat. “Enerji Politikası.” *Yarım Asrın Ardından Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri Tarihçe, Teoriler, Kurumlar ve Politikalar*, ed. Belgin Akçay ve Sinem Akgül Açıkmeşe, Seçkin Yayıncılık, 2017.
- Demir, Esra. “Enerji Şartı Anlaşması.” 10 Ocak 2021, <http://www.mfa.gov.tr/enerji-sarti-anlasmasi>.
- Demiryol, Tolga. “Türkiye-Rusya İlişkilerinde Enerjinin Rolü: Asimetrik Karşılıklı Bağımlılık ve Sınırları.” *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, vol. 17, no. 4, 2018, ss. 1438-1455.
- Dikkaya, Mehmet, ve Abdulkadir Tıǧlı. “Güney Kafkasya Enerji Koridoru: Alternatif Projeler Kapsamında TANAP.” *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, vol. 10, no. 1, 2015, ss. 99-117.
- Dilaver, Tutku. “Bir Sorun Çözücü Olarak Avrupa Birliği: Dağlık Karabağ Çıkmaı.” *Avrasya Dünyası*, no. 2, 2018, ss. 52-60.
- Dursun, Suat. *Avrupa Birliği'nin Enerji Politikası ve Türkiye*. Ankara Üniversitesi Yayınları, 2011.
- EEAS. “Statement by High Representative/Vice-President Federica Mogherini on the Escalation in the Nagorno-Karabakh Conflict.” 07 Şubat 2020, https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/2921_en.
- Ege, Yavuz. “Avrupa Birliği'nin Enerji Politikası ve Türkiye'nin Uyumu.” *AB'nin Enerji Politikası ve Türkiye*, ed. Yavuz Ege vd. UPAV Yayınları, 2004.
- ENP. “European Neighbourhood Policy.” 08 Şubat 2020, http://eeas.europa.eu/enp/about-us/index_en.htm.
- EPNK. “The European Partnership for the Peaceful Settlement of the Conflict over Nagorno-Karabakh.” 07 Şubat 2020, <http://www.epnk.org/>.
- Erhan, Çağrı, ve Aysun Gürbüz. “Azerbaycan'ın Enerji Politikası.” *Kafkasya'nın Yükselen Yıldızı İlham Aliyev Döneminde Azerbaycan*, ed. Çağrı Erhan, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2013, ss. 297-352.
- Eriş, Özgür Ünal. “Enerji Politikası.” *Avrupa Birliği Tarihçe, Teoriler, Kurumlar ve Politikalar*, ed. Belgin Akçay ve İlke Göçmen, Seçkin Yayıncılık, 2012.
- European Commission. “A Framework Strategy for a Resilient Energy Union with a Forward-Looking Climate Change Policy.” 23 Aralık 2019, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2015%3A80%3AFIN>.
- European Commission. “Energy Policy for the EU.” 1995, COM(95)682.
- European Commission. “Enerji Alanında Stratejik Ortaklığa Dair Anlaşma Memorandumu.” 24 Aralık 2019, <https://www.consilium.europa.eu/media/21862/eu-azerbaijan.pdf>.
- Eurostat. “EU Imports of Energy Products.” 24 Aralık 2019, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/EU_imports_of_energy_products_-_recent_developments.

- Gazprom. “Turk Stream, Gas Exports to Turkey and Southern and Southeastern Europe.” 12 Aralık 2019, <http://www.gazprom.com/projects/turk-stream/>.
- Hamzaoğlu, Halit. “Komşuluk Politikası ve Doğu Ortaklığı Programı Çerçevesinde Azerbaycan-Avrupa Birliği İlişkileri.” *Kafkas Üniversitesi İİBF Dergisi*, vol. 11, no. 21, 2020, ss. 497-513.
- Hamzaoğlu, Halit. “Rusya-Avrupa Birliği İlişkilerinde Enerji Etkeni ve “Kuzey Akımı-2” Boru Hattı Projesinin Jeopolitik İçeriği.” *Alanya Akademik Bakış Dergisi*, vol. 5, no. 1, 2021, ss. 265-286.
- Harsem, Øistein, and Dag Harald Claes. “The Interdependence of European-Russian Energy Relations.” *Energy Policy*, no. 59, 2013, ss. 784-791.
- Hekimoğlu, Mehmet Merdan. “Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı Projesinin Hukuki Boyutları.” *Bilig*, no. 63, 2012, ss. 77-92.
- Kakışım, Cemal, ve Timuçin Kodaman. “Avrupa Birliği-Türkiye İlişkilerinde Enerji Diyalogu.” *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, vol. 34, no. 2, 2019, ss. 124-139.
- Kardaş, Şaban. “The Turkey-Azerbaijan Energy Partnership in the Context of the Southern Corridor.” *IAI Working Papers*, vol. 14, no. 4, 2014, ss. 1-12.
- Kasım, Kamer. “Türkiye-Rusya İlişkilerinde Kafkasya Faktörü.” *Siyasi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Türkiye ve Rusya*, ed. Emine İnanır vd., Berikan Yayınları, 2019.
- Keohane, Robert, and Joseph Nye. *Power and Interdependence*. Pearson, 1989.
- Keskin, Mehmet Hakan. “Genişleme ve Derinleşme Süreçlerinde Avrupa Birliği Enerji Politikaları.” *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, no. 9, 2007.
- Koçaslan, Gelengül. “Avrupa Birliği’nin Doğalgaz Politikası ve Bu Eksende Türkiye’nin Önemi.” *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, vol. 61, no. 2, 2011, ss. 235-255.
- Krickovic, Andrej. “When Interdependence Produces Conflict: EU-Russia Energy Relations as a Security Dilemma.” *Contemporary Security Policy*, no. 36, 2015, ss. 3-26.
- Lussac, Samuel James. “Ensuring European Energy Security in Russian ‘Near Abroad’: The Case of the South Caucasus.” *European Security*, vol. 19 no. 4, 2010, ss. 607-625.
- Memmedli, Elşen. “Azerbaycan-Avrupa Birliği İlişkilerinde Enerji Faktörü.” *Akademik Bakış Dergisi*, no. 61, 2017, ss. 206-215.
- Merdan, Ali Samir. “Avrupa Birliği-Azerbaycan İlişkileri.” *Yönetim ve Ekonomi*, vol. 26, no. 2, 2019, ss. 339-360.
- Nesimoğlu, Şerife Özkan. “Avrupa Birliği Enerji Politikaları.” *Avrupa Birliği Kurumlar ve Politikalar*, ed. Cengiz Dinç, Nobel Yayıncılık, 2020, ss. 213-246.

- Nuriyev, Elkhan. “Azerbaijan and the European Union: New Landmarks of Strategic Partnership in the South Caucasus–CaspianBasin.” *Southeast European and Black Sea Studies*, vol. 8, no. 2, 2008, ss. 155-167.
- Official Journal of the European Communities. 31 Aralık 1994, L380/37.
- Oktay, Emel G. “Avrupa Komşuluk Politikası ve Azerbaycan: Eleştirel Bir Değerlendirme.” *Bilig*, no. 75, 2015, ss. 75-102.
- Sıvış, Efe. “Enerji Politikalarında Denge Arayışı, ABD-Rusya ve Avrupa Birliği Üçgeni: Türk Akım Projesinin Belirleyici Faktörleri.” *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, vol. 23, no. 3, 2019, ss. 1373-1388.
- Sierra, Oscar Pardo. “A Corridor through Thorns: EU Energy Security and the Southern Energy Corridor.” *European Security*, vol. 19, no. 4, 2010, ss. 643-660.
- Smith, Karen. “The Outsiders: The European Neighbourhood Policy.” *International Affairs*, vol. 81, no.4, 2005, ss. 757-773.
- TANAP. “Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı Projesi.” 16 Ocak 2021, <https://www.tanap.com/store/file/common/81e3e4dc104e1717d6ad620de3752257.pdf>.
- Wisniewski, Jaroslaw. “EU Energy Diversification Policy and the Case of South Caucasus.” *Political Perspectives*, vol. 5, no. 2, 2011, ss. 58-79.
- Yalçın, Hasan. “Avrupa Birliği'nin Doğu Akdeniz Yaklaşımı.” 22 Aralık 2020 <https://www.setav.org/avrupa-birliginin-dogu-akdeniz-yaklasimi/>.
- Yıldız, Furkan. “Avrupa Birliği Enerji Politikaları ve Enerji Arz Güvenliği Arayışları.” *İnsan & Toplum*, vol. 3, no. 5, 2013, ss. 159-181.
- Yorkan, Arzu. “Avrupa Birliği'nin Enerji Politikası ve Türkiye'ye Etkileri.” *Bilge Strateji*, vol. 1, no. 1, 2009, ss. 24-39.
- Zheng, Huawei. “Fragile Interdependence: The Case of Russia-EU Relations.” *Cambridge Review of International Affairs*, (yayımlanacak) doi: 10.1080/09557571.2020.1839018.

Azerbaijan as an Alternative to European Union-Russian Energy Relations*

Mehlika Özlem Ultan**

Didem Saygın***

Abstract

The relationship between politics and economy, shaped within the framework of the principle of interdependence, causes major transformations in the world. One of the areas where interdependence occurs is energy. European Union countries are also ranked among the regions that have to import energy in the world. Although it has to meet this need mainly from Russia and Middle East countries, it is known that the Union is in search of alternative ways. At this point, Azerbaijan has strategic importance, especially in natural gas imports. Along with clarifying the dependence of the EU on Russia, the study mainly focuses on the natural gas needs of the Union and on whether Azerbaijan can be an alternative in natural gas imports. The main objective of this study is to evaluate the political and economic advantages and risks of the Azerbaijani alternative for the European Union, which wants to ensure energy supply security in the USA-Russia axis and to reduce energy dependence on Russia.

Keywords

Natural gas, European Union, Azerbaijan, energy, interdependence.

---

* Date of Arrival: 24 July 2020 – Date of Acceptance: 22 February 2021

You can refer to this article as follows:

Ultan, Mehlika Özlem, ve Didem Saygın. “Avrupa Birliği-Rusya Enerji İlişkilerinde Azerbaycan Alternatifi.” *bilig*, no. 101, 2022, pp. 87-114.

** Assoc. Prof., Kocaeli University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, International Relations Department – Kocaeli / Turkey

ORCID: 0000-0002-0718-9083

ozlemultan@gmail.com

*** Assist. Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart University, Biga Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Public Administration – Canakkale / Turkey

ORCID: 0000-0002-2832-351X

didemsaygin@gmail.com

Азербайджан как альтернатива в отношениях ЕС и России в сфере энергетики*

Мехлика Озлем Ултан**

Дидем Сайгын***

Аннотация

Отношения между политикой и экономикой, формирующиеся в рамках принципа взаимозависимости, вызывают большие преобразования в мире. Одной из областей, где возникает взаимозависимость, является энергетика. Страны Евросоюза входят в число регионов мира, которым приходится импортировать энергию. Хотя удовлетворять эту потребность приходится в основном за счет России и стран Ближнего Востока, известно, что Евросоюз находится в поиске альтернативных путей. На данный момент Азербайджан имеет стратегическое значение, особенно в импорте природного газа. Наряду с выяснением зависимости ЕС от России, исследование в основном сосредоточено на потребностях Союза в природном газе и на том, может ли Азербайджан стать альтернативой в импорте природного газа. Основной целью данного исследования является оценка политических и экономических преимуществ и рисков азербайджанской альтернативы для Европейского Союза, который хочет обеспечить безопасность энергоснабжения на оси США-Россия и снизить энергетическую зависимость от России.

Ключевые слова

Природный газ, Европейский Союз, Азербайджан, энергия, взаимозависимость.

* Поступило в редакцию: 24 июля 2020 г. – Принято в номер: 22 февраля 2021 г.

Ссылка на статью:

Ultan, Mehlika Özlem, ve Didem Saygın. “Avrupa Birliği-Rusya Enerji İlişkilerinde Azerbaycan Alternatifi.” bilig, no. 101, 2022, pp. 87-114.

** Доц., д-р., Университет Коджаэли, Факультет экономики и управления, кафедра международных отношений – Коджаэли / Турция

ORCID: 0000-0002-0718-9083

ozlemultan@gmail.com

*** Д-р., преподаватель, Университет Чанаккале имени 18 Марта, Бига Факультет экономики и административных наук, кафедра государственного управления – Чанаккале / Турция

ORCID: 0000-0002-2832-351X

didemsaygin@gmail.com

Manas Destanı'nda Irçı Oğul ve Görevleri*

Feyzan Göher**

Öz

Manas Destanı, Kırgız halk edebiyatının önemli bir ürünü olmasının yanı sıra, tarihi ve kültürel değeri açısından tüm Türk Dünyasının hazinesidir. Bu destanda Türklerin gelenek ve göreneklerini, geçmişle ilgili algılarını, önem verdikleri değerleri, kültürel ve sanatsal özelliklerini görmek mümkündür. Türk müzik tarihi ve Türk halk edebiyatı için büyük değer taşıyan ozanlar da Manas Destanı'nda yer alırlar. Bu ozanların başında, destanın önemli karakterlerinden olan Irçı Oğul gelir. Irçı Oğul'un bir ozan olarak yüklendiği görevleri tespit etmek, bu çalışmanın temel amacıdır. Buradan hareketle ozanların Kırgız ve tüm Türk Dünyasındaki önemini vurgulamak da amaçlanmaktadır. Betimsel karakterli bu araştırmada, Manas Destanı'nın çeşitli varyant ve neşirlerinden faydalanılmıştır.

Çalışmanın sonunda Irçı Oğul'un duyuru yapma(münadilik), habercilik, eğlendirme, cesaret verme, övgü/methiye düzme, ağıtcılık, vasiyet ırları söyleme görevleri bulunduğu ve Manas Destanı'nda bu görevlere ilişkin örneklerin zengin şekilde yer aldığı belirlenmiştir. Sonuçlar, ozanların Türk toplumu için önemini ortaya koymakta ve müziğin Türklerin hayatındaki konumunu vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler

Destan, Manas Destanı, ozan, Irçı Oğul, kopuz, tarihsel müzikoloji, kültürel müzikoloji.

* Geliş Tarihi: 10 Şubat 2015 – Kabul Tarihi: 13 Temmuz 2016

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Göher, Feyzan. "Manas Destanı'nda Irçı Oğul ve Görevleri." *bilig*, no. 101, 2022, ss. 115-134.

** Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türk Musikisi Devlet Konservatuarı, Müzikoloji Bölümü – Niğde / Türkiye

ORCID: 0000-0001-5313-0763

feyzan_goher@yahoo.com

Giriş

Uzun Türk tarihi boyunca, Türk şiirinin müzik eşliğindeki serüveni devam etmiştir. Yıldırım (505), bu gelişim süreci içinde adlarını bildiğimiz ve bilmediğimiz sayısız sanatçının sanata olan hizmetlerinin ve bu bilinmez zamanlar içinde adları unutulmuş ozanlarımızın yaratıcılık özellikleri ve toplum hayatındaki işlevlerinin, Dede Korkut kimliği ile karşımıza çıktığını ifade eder. Şüphesiz Dede Korkut, bilge ozan kimliği ile toplum içinde çok önemli bir konumda bulunmaktaydı. Biz de bu çalışmada, Manas Destanı'nda yer alan bir ozan olan Irçı Oğul'u incelemeye gayret ettik.

Ozanlar, toplum hayatında saygın bir konumda olmuş ve farklı işlevleri yerine getirmişlerdir (Yıldırım 509). Ozanların toplumdaki yerleri, destanlara yansımıştır. Örneğin Dede Korkut Kitabı'ndan anladığımıza göre, ozanlar, Oğuz aşiretleri içinde özel bir yere sahiptir ve onlar, bu toplum içinde ayrı bir zümredir. Ozanlar, toplantılarda, halkın toplu bulunduğu yerlerde düğünlerde, beylerin önünde destanlardan parçalar okuyarak (Gökyay 1106), destanların oluşumu, gelişimi ve yayılımı konusunda son derece büyük etkilere neden olmuşlardır.

Doğrudan tarihî kaynak olarak kabul edilmeseler de ait oldukları toplumun kültürel özelliklerini barındıran, bu değerleri nesilden nesile aktaran edebî eserler olan destanlar, pek çok sosyal bilim dalı için önemli birer kaynaktır. Kırgız Türklerinin ünlü destanı Manas da, asıl kahraman Manas çevresinde gelişen olayları anlatan, Türk hayatına ait önemli değerler barındıran bir eserdir.

Destanlar, tarihçiler, dilbilimciler, edebiyatçılar, halk edebiyatçıları tarafından belli amaçlarla, çeşitli açılardan incelenmişlerdir. Destanlar yukarıda sözü edilen alanlar için olduğu kadar müzik bilimi -bilhassa tarihsel ve kültürel müzikoloji- yönünden de eşsiz birer kaynaktırlar.

Destanlar, tarihî kaynakların tasnifi içinde, sözlü kaynaklar kısmında yer alırlar (Kütükoğlu 20). Bu anlamda destanların içindeki müzikle ilgili her türlü bilgi, tarih metodolojisini kullanan tarihsel müzikoloji açısından da öneme sahiptir.

Bu çalışma, Irçı Oğul özelinde şekillenen tipolojik bir araştırma olmakla birlikte; Irçı Oğul'un yerine getirdiği görevlerde müziğin önemli konumunun belirlenmesi ve gerek toplum, gerekse hükümdar tarafından bir ozana

verilen önemin saptanması açısından tarihî müzikoloji kapsamında da veriler sunmaktadır.

Yukarıda ifade edilen bilgiler doğrultusunda bu çalışmanın amacı, Manas Destanı'ndaki önemli karakterlerden olan İrçı Oğul'un görevlerini tespit etmek, İrçı Oğul özelinde ozanların başlıca görevleri ve bu görevlerde müziği kullanma durumları konusunda saptamalarda bulunmaktır.

Araştırmanın Metodu ve Kapsamı Üzerine

Betimsel karakterli bu çalışmada literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Araştırmada Manas Destanı'nın ilk ve en geniş bölümü olan “Manas” kısmı ele alınmıştır. Çalışmada faydalanılan varyantlar şöyledir:

Naskali ve Yıldız tarafından neşredilen Radloff varyantı, Türkmen ve Uraimova tarafından neşredilen Orozbakoğlu varyantı, Kırgız Milli Kütüphanesi'nce dijital ortama aktarılan Sayakbay Karala oğlu varyantı ve İnayet tarafından neşredilen Yusuf Mamay varyantı. Araştırılan konuya ilişkin bir detay atlamamak adına, Kırgız Milli Kütüphanesi'nce dijital ortama aktarılan Orozbakoğlu'ndan derlenen dört ciltlik Manas Destanı adlı eser ve Mamay'dan derlenen varyant da bir kez daha incelenmiştir.

Çalışmada ayrıca, Keneş Yusupov'un, Radloff varyantı ile Doğu Türkistan ve Afganistan'daki Manas varyantlarını inceleyerek ortaya koyduğu nesir biçimindeki Manas Destanı adlı eserden ve Çetin Pekacar'ın “Türkiye'ye Göç Eden Pamir Kırgızlarından Derlenen Manas Destanı” başlıklı çalışmalarından faydalanılmıştır. Çalışma örneklemini yukarıda sunulan temel kaynaklardan oluşmakla birlikte, Abdülkadir İnan'ın Orozbakoğlu varyantından; Fatih Korkmazlar'ın ise Radloff varyantından özetleyerek sundukları, sadeleştirilmiş eserler de incelenmiştir.

İrçı Kelimesi ve İrçı Oğul

Destan anlatıcıları için Türk Dünyasında farklı adlandırmalar mevcuttur. Cırşı, haycı, kayçı, toolçu, cırav, bağşı, sesen, akın, çiçen, aşığı, olonghoust bu adlardan bazılarıdır. Manas Destanı'nın ilk ortaya çıktığı dönemlerde destan anlatıcılarına ırçı veya *comokçu* denildiği bilinmektedir (Ergun 99; Akyüz 18).

Resim 1. “Akındar” (Ozanlar), Aytiev, Kojahmetov 1956-1957, *Manas Ensiklopediya* I, 22.

Irçı/ırcı, Kırgızlarda destan anlatıcıları için kullanılan terimlerden birisidir. *Manas Ansiklopedisi'*nde Irçı, “Şiiri hemen ezberleyen, konuştuğça üreten, durduğu yerde yaratan ozan” olarak tanımlanır (Kırbaşev 566). Burada geçen ır kelimesi, türkü, şarkı anlamlarına gelmektedir (<http://tdkterim.gov.tr/bts>). Ir, Kırgız Türkçesinde de hem şarkı hem de şiir ve şiirin bir parçası (mısra gibi) anlamlarında kullanılmakta, aynı zamanda kafiye, ritim ve müzik anlamlarını da içermektedir.

Irçı, Kırgız Türk edebiyatında “akın” gibi âşık anlamında kullanılmıştır (Çeribaş 67). Geniş bir kullanım alanına sahip olan akın kelimesinin öğretici, duacı anlamlarına gelen Farsça “ahund” kelimesiyle ilgili olduğu düşünülmektedir. Akın, Kırgızlar arasında irticalen şiir söyleyen şair anlamında da kullanılmaktadır (Çobanoğlu 63). Bu terim, çağdaş şairler için de kullanılabilir. Ayrıca Hakaslardaki haycılar ya da Altaylardaki kayçılar gibi destan anlatıcısı anlamına da gelmektedir (Ergun 25). “Akın”lık, halk ozanı ve destan anlatıcı anlamlarında “ırçı” ile bağdaşmaktadır.

Bunun dışında ırçı, şarkı, türkü söyleyen kişi manasıyla halk sanatçısı anlamına da gelmektedir (Çeribaş 67). *Manas Destanı'nın* önemli karakterlerinden olan Irçı Oğul da adını mesleğinden almaktadır.

Manas Destanı, hacmi bakımından diğer destanlardan farklı olduğu gibi, anlatıcıları açısından da ayrı bir yere sahiptir. Bu destanı anlatan ozanlara özel bir ad olan *manasçı* kelimesi yakıştırılmıştır. Manas'ı yaratanlar, büyü-tüp zenginleştirenler, onu koruyup nesilden nesile ulaştıranlar, manasçı ismi verilen edebi söz ustalarıdır (Türkmen vd. 19). Manas destanını halk arasında söyleyip, onu gündün güne geliştiren ve yüksek bir seviyeye ulaştıran manasçıların (Kıdırbayeva 21) en tanınmışları arasında Balık Bekmurat, Tı-nıbek, Togolok Moldo, Sağımbay Orozbekoğlu, Muzooke, Sayakbay Karala oğlu, Cusup Mamay sayılabilir. Ancak bir de yaşayıp yaşamadığı efsanelerle karışan manasçılar vardır ki bunların en başında Irçı Oğul gelmektedir.

Manas Destanı'nı meydana getirip yaşatan manasçılar, aynı destanda karışımıza destan kahramanı olarak da çıkabilmektedirler. Manas Destanı'nda sıkça görülen Irçı Oğul (Irçı uul), destanın önemli karakterlerinden birisidir. Destanda Irçı Oğul ile birlikte, Kırgızlarda ve tüm Türk Dünyasında ozanların ne gibi görevlerinin olduğu, toplumdaki yerleri ve değerleri hakkında önemli bilgiler edinebilmekteyiz.

Irçı Oğul, Manas Destanı'nın tüm varyantlarında kırk muhafız (“çoro”) arasında yer alır ve “İramanın Irçı Uul” lakabıyla anılır. Destanın farklı varyantlarında Irçı Oğul, “İçkırı bapik kırk muun” (uçkuru kırk boğum) olarak da isimlendirilmiştir (Kıdırbayeva 30). Asıl ismi olan Karatay'dan ise hemen hemen hiç söz edilmez. Sağımbay Orozbekoğlu'nun varyantında ilk olarak “Nesli Kazak'ın ulu yüzünden” diye tanıtılır (Kırbaşev 566). Manas'ın kahramanlıklarını türküye; çekilen acıları ağıta katan, kırk çoradan (yiğitten) birisi olan İraman'ın Irçı Oğlu'nu, ilk manasçı sayan pek çok kişi vardır (Danıyarov 80, Cumakunova 90). Cusup (Yusuf) Mamay'dan derlenen destanın Doğu Türkistan varyantının giriş kısmında da Irçı Oğul'un Manas'ın ölümünden sonra, Manas Destanı'nı söylemeye başladığı ifade edilir (Mamay 10). Irçı Oğul, halk arasındaki rivayetlere göre, Kazakların Uлуу Cuz ya da Kırgızların Teyit boyuna mensup olarak kabul edilmiş; Manas ölene kadar yanında bulunmuş ve öldükten sonra da Manas'ın yaptığı işleri, yiğitliklerini koşok (ağıt) olarak ilk söyleyen kişi olmuştur. Yine halk arasında ağıt olarak söylenen bu sözlerin, daha sonra Toktogul tarafından derlenerek ortaya konulduğu da rivayet edilir (Kırbaşev 566; Çeribaş 72-73). K. Rahmatullin bu konu ile ilgili detaylı bilgiler sunmuş, Irçı Oğul'un Manas'ın kahramanlıklarını anlatan bir ozan olduğunu vurgulamıştır (Gölgeci 66)¹. Irçı Oğul'un gerçekte yaşamış

bir ozan olup olmadığı bir yana, Manas Destanı'ndaki önemli karakterlerden birisi olduğu ve ozanlara ilişkin mühim değerler barındırdığı açıktır.

Manas Destanı İçinde Irçı Oğul ve Görevleri

Çalışmanın bu kısmında, Manas Destanı'nda Irçı Oğul ile ilgili olduğu tespit edilen kısımlar sunulmuş ve yorumlanmıştır:

Destanda Manas'ın Irçı Oğul ile karşılaşması, Orgo Han'ın yenilmesi sonrasında olur. Buna göre Orgo Han'ın hatunu Samankul Hanım, bağışlanmasını isterken yanındaki ırçıya Manas'ı öven ırlar (türküler) söyler. Asıl adı Karatay olan ırçının işe yatkın, sözü düzgün, uyanık, her şeye yeteneği olduğunu gözlemleyen Manas, onu Samankul Hanım'dan kendine muhafız olarak ister. Daha sonra ırçının Karatay ismi kaybolur ve Iraman'ın Irçı Oğul adı ile anılır (Orozbakoğlu 93; Kırbışev 566). Bir anlamda ırçılık özelliği, kendi isminden öne çıkar.

“Hatun eğer uygun görürseniz, bu oğul bizi sabah akşam eğlendirsin, dedi Manas... Iraman'ın oğlu ise bahadır, Manas'ın kırk yiğidinden biri oldu. Adı unutulup yerine Irçı oğlan diye adlandırıldı” (Yusupov 78).

Manas ve Irçı Oğul'un karşılaşması, destanda bu şekilde yer bulur. Burada, Samankul Hanım'ın Kırgız adetlerine uygun olarak bir ırçıya yani şarkı/türkü söyleyen kişiye, muhtemelen Manas'ı öven şarkılar söyletmesi, böylesine kritik bir görüşmede bile, Kırgız âdetlerinde müziğin yerini göstermektedir. Manas'ın bu şarkıcıyı beğenerek, Samankul Hanım'dan onu istemesi ve daha da önemlisi onu ünlü kırk çorasından (yiğitlerinden) biri yapması, türkü, şarkı söyleyen ozanlara nasıl bir değer verildiğini net şekilde ortaya koymaktadır. Irçı Oğul'un bu karşılaşmada, methiye düzme ve bu şekilde gergin ortamı yumuşatma vazifesi olduğunu görmekteyiz.

Destana bu noktada giriş yapan ve önemli karakterlerden birisi olan Irçı Oğul, hana sürekli yakın olan, ordusunda bulunan ve çeşitli durumlarda ırlar söyleyen ozan kimliği ile destan boyunca önemini koruyacaktır.

Ozanların Türk orduları içinde yer alması, çeşitli tarihi kaynaklarla sabittir. Köprülü (131-132), Abû-Hayyân'ın verdiği bilgilere dayanarak, Memlûk ordusunda ozanların varlığına işaret eder ve mutlaka Selçuklu ordularında da ozanların yer almış olacağını ifade eder. Irçı Oğul'un, Manas'ın ordusunda yer alması da benzeri bir durumdur.

Çeşitli varyantlarda Irçı Oğul'un kimi meziyetlerinin övüldüğünü görmekteyiz. Örneğin Karala oğlu'nun anlatımında şu dizeler yer alır:

“Эр Шууту айтып мындай кеп, Көк жалдын тийди колуна, Бирөө
Брамандын Ырчыуулу, Ычкыры түпөк кырк муунду, Тебетейи
чоктуу кул, Айтса оозу шоктуу кул” Er Şuutu söyledi şöyle bir söz, Gök-
cal'ın geçti eline, Biri Iraman'ın Irçı Oğul, Kuşağı түpök² kırk boğum, Başlığı
ateş gibi kul, Ağzında hazır sözlü uyanık kul (Karalaev 1: 15/387-392).³

Diğer yiğitlerle birlikte, Irçı Oğul'a yönelik övgü sözlerine Sagımbay Oroz-
bakoğlu'ndan derlenen Manas Destanı'nda sıkça rastlamak mümkündür:

“Ырчыуул, Бозуул ыктуусу, Эр Тазбаймат мыктуусу, Кадыр жайнак
- Шууту, Түмөн жайнак куусу” Irçı Oğul, Boz Oğul maharetlisi, Er Taz-
baymat en iyisi, Kadır heyecanlısı - Şuutu, Tümenin can alıcı kurnazı (Oroz-
bakoğlu 2: 6/1302-1305; Orozbakoğlu 4: 7/480).

Ырчыуул, Бозуул ыктуусу... Irçı Oğul, Boz Oğul maharetlisi (Orozba-
koğlu 3: 2/584; Orozbakoğlu 4: 7/517).

Yusuf Mamay'dan derlenen Manas Destanı'nın Doğu Türkistan Kırgız Var-
yantı'nda da Irçı Oğul'un övüldüğü görülür:

“Irçı-uul denen biri varmış, Iraman'ın oğlu imiş, Çok akıllı biri imiş, Söyle-
diği söz yerinde imiş” (Mamay 11/1619, 12/28⁴; İneyet 335).

Çeşitli varyantlarda akıllı ve doğru sözlü olarak nitelendirilen Irçı Oğul'un
tespit edilen davranışlarına ilişkin örnekler aşağıda sunulmuştur.

Manas'ın Şooruk Hanı yenmesi sonucunda karşı tarafın hediye ettiği genç
kızların niteliklerinin övülmesi işini Irçı Oğul yapar. Daha sonra, genç kız-
lara eşlerini seçme hakkı verilir ve Irçı Oğul bu sefer genç kızlara yönelik
olarak şu şarkıyı söyler:

“İster yaşlı, ister genç, Mutsuz kızlar gözünü aç, Sizi arzu ededuran, Kara
Kırgız halkıdır. Hangisini istersen, Tuttuğunuz erkektir” (Yusupov 116).

Burada öncelikle ozanların övgü yapma/methiye dizme; sonra da *ilan etme/*
*duyuru yapma/münadilik*⁵ görevleri dikkat çekmektedir. Çalgısı ile şarkı
söyleyerek duyuru yapan ırçılar, sadece bağırarak duyuru yapan birine göre
daha ilgi ile dinleniyor olmalıdır. Ayrıca böyle bir duyuru şeklinin kulağa
hoş geleceği de açıktır.

Manas'ın Irçı Oğul'u kırk yiğidi, yani en güvendiği adamları arasına aldığını daha önce de belirtmiştik. Destanda zaman zaman bu kırk yiğidin arasında Irçı Oğul, *Irman'ın Irçı-uul* (Naskali 43) şeklinde anılır. Bilindiği üzere kırk sayısı, Türk destanlarının vazgeçilmez motifidir. Kırk yiğit figürü de Türk mitolojisinde sıklıkla işlenir. Her kahraman ve cesur yiğidinin aralarında rütbe sırası bulunan bir maiyeti vardır. Manas destanında Almambet ve Bakay'dan sonrakiler çora/çoro unvanını kullanırlar (Karabacak 198). Irçı Oğul da bu ayrıcalıklı yiğitlerden birisi olarak kabul edilmiştir.

Sagımbay Orozbakoğlu'ndan derlenen Manas Destanı'nın dördüncü cildinde yer alan “Kahraman Almambet'in Keşife Sırgak'ı Götürmesi” bölümünde Irçı Oğul'un söz söyleme şeklinin iki kez övüldüğü görülmektedir:

“Ырамандын Ырчы уул, Ычкыры бапик кырк муун Тебетйи чоктуу кул Айтаар оозу шоктуу кул” Irman'ın Irçı Oğul, Kemerü püsküllü, Börkü püsküllü kul, Söyleyecek sözü keyifli kul (Orozbakoğlu 4: 10/27-30, 10/845-857).

Destanın ilerleyen kısımlarında Irçı Oğul'un yuğ/yoğ yani cenaze töreninde sagu/ağıt söylediği görülür. Burada ozanın *ağıtçılık* görevini üstlendiğini görürüz. İlgili kısım Kökötöy'ün ölümü üzerine işlenir:

“Kökötöy bayın çadırında, Irman'ın Irçı oğlu, halk âdetine göre kopuzunu eline alıp, Kökötöy bayın ölümüne ilk olarak sagu söyledi” (Yusupov 172).

Irçı Oğul'un söylediği ağıtın sözleri de aynı kaynakta yer bulmuştur.

Türklerin dini mahiyetli adetlerinden olan yuğlar, yani matem ayinleri, çok eski dönemlerden beri takip edilebilmektedir. Muhtelif yerlerde Türkler arasında hala devam eden “yuğ” kelimesine ve bu törenlerde yer alan yuğcu ve sığıtçılara, ilk defa Orhun Kitabeleri'nde tesadüf edilmektedir (Köprülü 95-97). Oğuz Efsaneleri'nde, Kitab-ı Dede Korkut'ta tesadüf edilen matem ayinlerinde şiirin ve şairin yeri gayet açıktır. İlk zamanlarda ruhani bir mahiyeti olan şair, ölünün gömülmesi için uygun zamanı seçip, kopuzu ile çaldığı nağmelerle matem merasimini canlandırıyor. Daha sonraki dönemlerde ise ölünün hatırasını yaşatacak şiirler, kopuz eşliğinde okunmaya başlandı (Köprülü 103). Yukarıda sunulan örnekte, Irçı Oğul'un da yuğcu yani ağıtçılık görevini üstlendiğini görmekteyiz.

Türk dünyasında at yarışları, güreşler gibi mücadeleler büyük öneme sahiptir. Yarışlar, Türk eğlencelerinin bir parçasıdır. Çin kaynakları, Türklerin dü-

zenlediği çeşitli toplantıların, büyük eğlencelere sahne olduğunu belirtmiştir. Türkler, bu toplantılarda yarışlar yapar, şarkılar söyler ve bolca kımız içerlerdi (Seyitdanlıoğlu 4). *Manas Destanı'nda* da bu yarışmaları görmek mümkündür. Yarışlarda ozanların *ilan etme/duyuru yapma* görevini icra ettiği görülür:

“Püsküllü Kalpak giyen Iraman'ın Irçı oğlu yanına tercümanı Caş Aydar'ı alıp kalabalık halka at yarışı yapılacağını duyurdu. Ezelden beri at seven Kırgızlar, ziyafet ile aşın keyfini at koşturan çıkarır diyerek gelmişlerdi...” (Yusupov 193).

Irçı Oğul'un duyuru yapma işlevi, bir başka varyantta şöyle yer bulur: “*Журтка угузуп жарларын, Ырамандын Ырчыуулу, Ырчы уулуна баитатын, Жарын угуп алганда*” Yurda yayıp duyurularını, Iraman'ın Irçı Oğlu, Irçı Oğlu'na başlatıp, Duyurusunu dinledikten sonra (Karalaev 2: 1/5578-5581).

Iraman'ın Irçı oğlunun bir münadi olma özelliği destanda birçok kez işlenmiştir. Irçılar, kimi zaman sadece kendi sesleriyle şarkılar eşliğinde, kimi zamansa kopuz ya da başka bir çalgı ile duyurular yaparlardı. Elbette tek görevleri bu değildi, ama *Manas Destanı'nda* da defalarca görüleceği üzere, ilencilik, ozanların önde gelen görevlerindedir. Burada da Irçı'nın at yarışlarını halka ilan ettiği görülmektedir. Irçı'nın diğer kişilerden farklı olarak, püsküllü bir kalpak giydiği ifade edilmiştir. Irçı'nın yanında tercümanının bulunmasının nedeni, Kırgızların kendi ülkelerinde değil, Bokmurun'un ülkesinde bulunmalarıdır. Irçı'nın Kırgızca söyledikleri, Taciklere tercüme edilmektedir.

Irçı Oğul'un münadilik görevine bir başka örnek ise mızrak yarışlarından önce görülür: “Koşu atları daha gelmemişti. Atlar gelinceye kadar halkın canı sıkılır diye Iraman'ın Irçı oğlu sıradaki mızrak yarışını ilan edip yiğitleri ortaya çağırıldı. Bokmurun mızrak yarışı için yüz savaş atı, ayrıca dokuz yüz at ödül koydu” (Yusupov 200).

Orozbakoğlu'ndan derlenen destanın üçüncü cildinde yer alan “Koşoy ile Coloy'un Güreşi” bölümünde de Irçı Oğul'un duyuru yapması yer alır:

“Көкөтөйдүнкөктуусу, Көтөрүлдү калкылдап, Ырамандын Ырчыуулу Жар чакырды баркылдап” Көкötöy'ün gök tuğu, Yükseldi dalgalanarak, Iraman oğlu Irçıuul, Duyuru yaptı bağırarak (Orozbakoğlu, 4. kitap, 9/1-4). Aynı kaynağın on birinci bölümünde ise yine aynı dizeler vardır ve ardından Irçı Oğul'un tüm Müslümanları davet ederek yaptığı duyurunun sözleri yer alır (Orozbakoğlu 4: 11/1-9).

Diğer bir kısımda ise Irçı Oğul'un kopuzu ile askerlere duyuru yaptığı görülür: "...Manas emir verdi. Iraman'ın Irçı oğlu sefer atına binerek, eline kopuz alıp, Almambet'in gaza ordusuna han olduğunu duyurdu..." Manas'ın gali-biyeti de halka Irçı Oğul ile duyurulur. Bu duyuruda taşkınlık yapılmamasına yönelik ikaz da vardır: "Ulu Manas'ın yarlığını dinleyin, millet! Kakançin hanı itaat etmiştir. Çet-Beecin'in asil hanı Manas oldu, millet. Bin güzel kıza bir yiğit çıksın halkım! Kakançin'i yendik diye taşkınlık etmeyin millet, sarhoş olup kendinizi kaybetmeyin halkım! dedi Irçı oğlu çene çalarak" Irçı Oğul güreş müsabakaları öncesinde, Kırgız yiğitlerini cesaretlendirmek amacıyla onları över: "Iraman'ın Irçı oğlu çene çalıp Kırgızların yiğitlerinin, bahadırlarının adlarını söyleyerek onları övüp göklere çıkarmış..." (Yusupov 195, 219, 246). Burada tıpkı savaş alanlarında olduğu gibi, yarışmalarda da ozanların cesaret verme amacıyla şarkılar söylemesine bir örnek yer alır.

Ozanlar, yüzlerce yıl ordularda yer almış ve cesaret dolu türküler, kahramanlık menkıbeleri okumuşlardır. Destanın ortaya çıktığı dönemlerde Türk halkının büyük çoğunluğu aynı zamanda asker kimliği taşıyordu. Ozanlar da ordularda sadece cesaret vermek için değil, gerektiğinde savaşmak için de yer almışlardır. Irçı Oğul, Manas'ın kırk yiğidinden birisi olarak aynı zamanda bir savaşçıdır: "Altun hilalli kızıl bayrağı, Yüksekçe kaldırıp, Acımadan hareket etti. Abdıl-da ile Irçı Oğul" (İnayet 310).

Irçı Oğul'un adı, savaş esnasında kırk yiğidin arasında *sık sık zikredilir*:

"Үзүктөй калпак Шууту кул, Ирамандын Ирчыуул, Кырктын башы Кыргыз чал" Keçe kalpak er Şuutu kul, Iraman'ın Irçıuul, Kırkın başı Kırgılçal... (Karalaev 2: 9/2693-2695).

Daha önce de değinildiği üzere Köprülü (130-135), Memlûklerden Anadolu Oğuzlarına kadar pek çok Türk devleti ve topluluğunda, ozanların ve ozan kelimesinin varlığına işaret eder. Ozanlar, Türk insanının yaşamında büyük bir yere sahip olduğu için hükümdarlar ve halk, onlara karşı saygı beslemiştir (Hey'et 85). Onlar, bilgi birikimleri, deneyimleri, söz dağarcıklarının zenginliği, görgüleri ve yol göstericilik yetenekleri ile buldukları toplumda birer bilge kişi işlevini üstlenmişlerdir (Yıldırım 505). Bu nedenlerle de toplum içinde saygı uyandırmışlardır. Bu durumu, Manas Destanı'nda da görmek mümkündür. Halkın Irçı Oğul'u büyük bir saygı ile dinlediği kaynaklarda yer almaktadır:

“Iraman’ın Irçı oğlu olarak ün yapmıştı, ozanlığını gösterdi. Karkıra’nın halkı kırırdamadan onu dinliyordu” (Korkmazlar 117).

“Iraman’ın Irçı oğlu münadi idi, şair olarak ün yapmıştı, kemale ermiş bülbül gibi ötmekte idi. Delikanlı ozanlığını gösterdi. Karkıra’nın yeşil sahasını ot gibi kaplayan kalabalık halk kırırdamadan onu dinliyordu” (Yusupov 193).

Bu kısımlarda Irçı oğul, *kemale ermiş bülbül gibi şarkı söyleyen* olarak nitelenmiş ve ozanın şarkı/türkü söyleme biçimi övülmüştür. Irçı Oğul, burada toplumun *sanat ihtiyacını giderme, eğlendirme* işlevlerini yerine getirmiştir.

Sayakbay Karala oğlu’nun anlatımında ise Kökötöy’ün Aşı kısmında Irçı Oğul’un şiir okuması işlenmiştir:

“Төлөмөндүнтөлгөчү, Төлгөтартып башында, Ырамандын Ырчыуулу Ырдап турат кашында” Tölmön’ün falcısı, Fal açır başında, Iraman’ın Irçı Oğul, Şiir söyler göz önünde (Karalaev 2: 1/2977-2980).

Karala oğlu’ndan derlenen, Manas Destanı’nın ikinci cildinde, Irçı Oğul bilhassa kırk yiğit içinde ismi anılarak sık sık işlenir.⁶

Orozbakoğlu’ndan derlenen destanın dördüncü cildinde ise Irçı Oğul’un söyledikleri ile itibar gördüğü, kırk yiğitten biri olduğu sıklıkla tekrar edilir.⁷

Destanda Irçı Oğul’un *habercilik* görevini üstlendiği de işlenir. Buna ilişkin bir örnek şöyledir: “Ertesi gün de Han Almambet erlerin sayısını alacağım, gidip söyleyin, eğer biri eksik olursa başını alırım, diye Iraman’ın Irçı oğlunu haberci gönderdi” (Yusupov 222).

Manas’ın en büyük dostu Almambet’in ölüm haberi de Irçı vasıtasıyla yapılır. Büyük üzüntü yaratacak olan bu haberi, Irçı Oğul gibi saygı gören, Manas tarafından sevilen bir kişinin vermesi önemlidir. Çünkü buna herkes cesaret edemez. Irçı Oğul’un Manas’ı görünce haberi anlatım biçimi dikkat çekicidir. Burada verilen haberin acısı, davranışlara yansımış; ozan haberi teatral bir şekilde sunmuştur:

“Iraman’ın Irçı oğlu Han Manas’ı görünce sol böbreğini tutup kamçısıyla yere dayanarak şiir söyledi, kırk çora yiğitlerinin öldüğünü, askerlerin kırıldığını, ezildiğini şiirle anlattı: Arslanım beyim, Han Manas, asil arslanlardan ayrıldık. İt-ölbös’ün çölünde dövüşüp çolpan gibi çoralardan ayrıldık. Bahadır Almambet’in kılıcı eğildi...” (Yusupov 263).

Bu kısımda Irçı Oğul, habercilik görevi ile Manas'ın yanına gitmiş; ancak bu haberi ağıtçılık görevi ile birleştirerek duyurmuştur. Ayrıca bu duyuruşu, sanatsal ve dramatik bir şekilde gerçekleştirmiştir.

Alamambet'in köyüne gitme görevi de yine Irçı Oğul'a verilir:

“Ырчы уул менен Боз уулга, Хан Бакай берип тапшырма: - Алып барып түшүр, - деп, Алмамбеттин айлына, - Айкөл Манас артынан” Irçı uul ile Boz uul'a, Bakay Kağan talimat verir: -Al da götür - diye, Almambet'in köyüne, - Cömert Manas ardından (Mamay 23/396-400).

Ölüm haberini, ölenin yakınlarına iletme görevi, Kazaklarda da ozanlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Ağır kaygı ve gönüldeki üzüntüyü hafifleten de, izini yok eden de müzik aletidir diye düşünen Kazak Türkleri, “estirtüv” ve “köñil aytuv” (baş sağlığı) diye adlandırılan çok sayıda eser meydana getirmişlerdir. Ölüm haberi, söz ustaları tarafından dokunaklı ezgiler yardımıyla, alıştırılarak verilmiştir (Aça 102). “Şeşen”, “akın” gibi adlarla adlandırılan söz ustaları, hayat ve ölüm hakkındaki felsefi düşüncüyü en etkili şekilde dillendirebilecek kişiler olarak kabul edildikleri için, bu görevi gerçekleştirmişlerdir (Aça 130). Manas Destanı'nda Irçı Oğul'un bu görevi üstlenmesi, aynı gelenekten kaynaklanıyor olmalıdır.

Destanın ilerleyen kısımlarında Manas'ın ordusu yenilir. Ancak halkın çok korkması istenmez ve Irçı Oğul, halka iyi haberler vermesi için yolların.

“Kurban olayım Irçı Oğul halkına, kaplan Manas Beyini Pekin'e han yaptık de. Kalmuk hanını dizgine bağladık de... Irman'ın Irçı oğlu haberi şarkı söyleyerek ulaştırdıktan sonra umut ile keder içinde bulunan zavallı milletin hepsi, çoluk çocuktan ihtiyarlarına kadar canlandı, sevindi” (Yusupov 269-270).

Destanda Irçı Oğul'un sadakati de işlenir:

“Манас калды жарадан, Бакай аны караган, Ырчы уул калды барбаган, Андан башка бул жерде” Manas'ın yarası iyileşti, Bakay ona baktı, Gitmeyen tek Irçı Oğul kaldı, Ondan başka burada (Mamay 43: 37-40).

Destanın Manas kısmının sonuna doğru öleceğini anlayan yaralı Manas'ın halkı, ailesi ve kırk yiğidi için endişelendiği görülür. Burada, içlerinde bir ozan olan Irçı'nın da yer aldığı kırk yiğidin önemi, bir kez daha vurgulanmış olur.

Manas'ın ölüm anından hemen önce Irçı Oğul yine çok önemi bir işle görevlendirilir ki bu, diğer görevlerinden daha farklıdır:

Manas'ın yaşadığı devirde bir gelenek ve görenek vardı. Ölüm bekleyen Kırgız, ölümünden sonra yapılacak törenin nasıl yapılacağını öğrenmek, bazı bölümlerinin provasını görmek isterdi. Manas Alp da ölümünden sonra yapılacak törenin hazırlıklarını öğrenmek istedi fakat ölümünün çok yaklaştığını anlayıp son vasiyetini söylemeye çalıştı: ... (Kankey'e) Dışarıda bulunan bahadırları, alpları buraya çağır. ... İraman'ın Irçı oğlu yanıma gel de ırlasana... (İnan 185-186)

Kırgızların ve tüm Türklerin manevi hayatlarına ışık tutan Manas Destanı'ndan alınan bu kısımda, cenaze törenine ilişkin geleneklerden söz edilmiştir. Ölümünden sonra düzenlenecek olan cenaze töreninin provasını izleyemeyeceğini anlayan Manas, dostlarını son kez görmek istemektedir. Bu kısmın çok uzamaması için alıntıyı kısa tutmayı tercih ettik. Özet olarak Manas, sevdiği sekiz kişinin adını saymıştır ve bunlardan birisi de İraman'ın oğlu Irçı Oğul'dur. Manas ölmeden önce ırcıdan, ır yani türkü söylemesini istemektedir.

Ölüm ile ilgili törenlerde, kişinin ölmeden önceki son anlarından, ölümün gerçekleşmesi ve bu duruma bağlı olan bütün ritüellerde icra edilen türlere kadar Kırgız halk edebiyatı oldukça zengin bir repertuara sahiptir (Temür 309). Burada anlatılan, Kırgızlardaki önemli ır (türkü) biçimlerinde olan vasiyet ırlarıdır. Bunlara, *kereez (vasiyet) ırları* denilir. Kereez ırları, öleceğini hisseden kişilerin, geride kalacak yakınlarına vasiyet mahiyetinde söyledikleri ırlardır. Bunlarda, kendinden sonra geride kalanların nasıl davranması gerektiği, mal ve mülkün nasıl idare edilmesini arzuladığı, ölü aşının nasıl verilmesini beklediği gibi temalar işlenir. Kereez ırlarının kimi zaman, kişiler tarafından, kendilerinin ölümünden sonra gelip evlerinde okunmak üzere akınlara ısmarlandığı olur (Yıldız 548). Bu kişilerin ölmeden önce kendi koşoklarını ısmarlama nedenleri, hem vasiyetlerini bildirmek hem de ölümlerinden sonra nasıl kereez ırları söyleneceğinden emin olmaktır. Vasiyetlerin ezgili şekilde okunması, oldukça dikkat çekici bir durumdur. Geleneklerde müziğin kullanımının tespiti, müzikolojik kaynaklar içinde kabul edilir. Bayramlar, dini törenler, düğünler ve cenaze törenlerinde yer alan müzikal eserler, müzikolojinin alt dallarından olan müzik sosyolojisi için önem taşır (Uslu 78-82). Ayrıca tarihsel müzikolojinin de inceleme alanına dâhildir. Bu anlamda kereez ırları, müzikoloji açısından özel bir yere sahiptir. Zira kişi kendisinden sonra olmasını istediği her şeyi bir ırcıya anlatmakta ve bu vasiyet, ırcının yaptığı müzik ile herkese duyurulmaktadır.

Kereezler, tören türkülerinin en eski türleri arasına girer. Türküyü vasiyet eden kişi öldükten sonra, halk tarafından tanınan ırçılarca *Geçmişin Vasiyeti* adı altında icra edilmektedir. Bu gelenek halk arasında oldukça yaygındır. Kereezler, manzum ve mensur olmak üzere iki türde söylenirler (Temür 309).

Aşlarda icra edilecek olan kereez (vasiyet) ırlarında, ölüm vaktinin yakın olduğunu düşünen kişinin, genellikle ırçılara isteklerini naklettikleri düşünülürken, Manas'ın da Irçı Oğul'u kendi kereezi hakkında istediklerini iletmek için çağırması muhtemeldir.

Sonuç

Manas Destanı'nın çeşitli varyantlarını içeren neşirlerin incelenmesi sonucunda, destanın önemli karakterlerinden birisi olan ozan Irçı Oğul'un aşarda belirtilen görevleri üstlendiği saptanmıştır.

Irçı Oğul, bir ozan olarak müzisyenliği ile öne çıkmaktadır. Destanda onun güzel sesi, *kemale ermiş bülbül gibi* benzetmesiyle vurgulanmıştır. Halkın Irçı Oğul'a saygı duyduğu ve onun ırlarını sessizce dinlediği belirtilmiştir. Irçı Oğul'un *toplumun sanat ihtiyacını giderme* ve onları *eğlendirme* işlevini yerine getirdiği tespit edilmiştir. Destanda Irçı Oğul'un söz söyleme sanatındaki ustalığı ve güzel sesinin yanı sıra, akıllı, doğru sözlü, sadık, vefakâr olarak da nitelendirildiği görülür.

Bilhassa at yarışı, cirit atma yarışı gibi müsabakaların duyurulması, eğlençeli toplantıların ilan edilmesi ya da savaşta askerlere duyurular yapılması, Irçı Oğul'un görevleri arasındadır. *Münadilik* olarak da adlandırılan *duyuru yapmalılan etme* görevini yerine getiren Irçı Oğul, bunu pek çok kez kopuzu ile çalıp söyleyerek gerçekleştirmiştir.

Hanı ya da başka kişileri överek yüceltme/*methiye dizme* görevi Irçı Oğul'un vazifeleri arasındadır. Gergin devlet görüşmelerinde Irçı Oğul'un kopuz çalarak hükümdarı övmesi, böylece ortamın yumuşaması, destanda ele alınan konular arasındadır. Bu davranış ile duruma göre kritik devlet görüşmelerinde ilişkileri yumuşatma ya da karşı tarafa kendi hükümdarının özelliklerini duyurma veya gurur okşama gibi amaçlar gerçekleştirilmiş olur.

Irçı Oğul'un sık sık yerine getirdiği bir diğer görevi ise *haberciliktir*. Destanda pek çok kez görüldüğü üzere ozan, olumlu ya da olumsuz haberleri ilgili kişi ya da kişilere ulaştırmakta ve bu haberleri sanatsal bir tavırla sunmaktadır.

Askerlere ve çeşitli müsabakalarda yarışmacılara *cesaret verme* görevi Irçı Oğul'a aittir. Müziğin etkileyici gücünden yararlanan ozan, cesaret verme amacıyla ırlar söylemiş, kopuz çalmıştır.

Yoğ/yug adı verilen cenaze törenlerinde sagu yani ağıt söyleyen kişiler, Türk Dünyasının tamamında görülmektedir. Ölenin yakınlarının dışında bunu iş olarak yapan ağıtçılar da vardır. Manas Destanı'nda *ağıtçılık* görevini bir ozan olan Irçı Oğul'un yaptığı görülmektedir. Irçı Oğul hem Kökötöy Han'ın hem de Almambet'in ölümü sonrasında ağıtlar söylemiştir. Bilhassa Almambet'in ölümünü Manas'a iletirken acının büyüklüğü ile teatral, dramatik davranışlar eşliğinde ağıt okumuştur.

Son kısımda ise Manas'ın Irçı Oğul'u Kırgız geleneklerine has şekilde *vasiyet ırzı* hazırlamak amacıyla çağırdığı düşünülmektedir. Kereez ırları, Kırgızlarda ölenin vasiyetini, temennilerini içeren bir türdür. Destanın incelenen Manas kısmının sonunda da Irçı Oğul'a bu görevin verildiğini söylemek mümkündür.

Yukarda sunulan bilgiler ışığında, Irçı Oğul'un ozan kimliğinin niteliğini tespit etmek için, Dursun Yıldırım'ın "Dede Korkut'tan Ozan Barış'a Dönüşüm" başlıklı makalesinde yer alan bilgilere başvurmak yerinde olacaktır. Dursun Yıldırım, söz edilen çalışmasında, Dede Korkut'un yaşadığı döneme ilişkin olarak, üç tip ozandan söz eder:

Bunların ilki, Dede Korkut'un temsil ettiği bilge ozan tipi, ikincisi ilkinin tertip etmiş olduğu boyların çalınıp söylenmesi miras bırakılan alp ozan tipi, üçüncüsü ise ilden ile, evden eve, obadan obaya, düğünden düğüne, toydan toya gezip dolaşan, buralarda çalıp söyleyen; insanların dertlerine ve sevinçlerine ortak olan; onların iyisini, kötüsünü; nekesini cömerdini; yiğidini, korkağını bilen, sözünü kimseden sakınmayan, sözlerinde ve hareketlerinde dokunulmazlığı olduğu görülen gezginci ozan tipidir. (Yıldırım 509)

Köprülü ise alp ozanlar için şu bilgileri vermektedir: "...alp ozanlar tabiri, alplar yani kahramanlar arasında da ozanlar yetiştiğini göstermektedir" (Köprülü 136).

Manas Destanı'ndaki konumu ve görevleri incelendiğinde Irçı Oğul'u, Dede Korkut gibi bilge ozan sınıfına dâhil etmek mümkün gözükmemektedir. Çünkü Dede Korkut'un her daim danışılan, sözünden çıkılmayan bir kimliği vardır:

“Korkut Ata Oğuz kavumunun müşkilini hallederdi; her ne iş olsa Korkut Ataya danışmayınca işlemezlerdi; her ne ki buyursa kabul ederlerdi, sözün tutup tamam ederlerdi” (Gökyay 19).

Irçı Oğul da saygı gösterilen, müziği ve sözleri dinlenen, güzel meziyetleri olan bir ozandır. Ancak Dede Korkut'un konumuna sahip değildir. Irçı Oğul için, Han Manas'ın yanında bulunması ve onun kırk yiğidinden birisi olması nedeniyle, alp ozan kimliğini taşımaktadır denilebilir. Bununla birlikte, haberleri taşıması, duyurular yapması, insanların sevinç ve üzüntülerine ortak olması, onun aynı zamanda gezginci ozan özelliklerini de taşıdığını göstermektedir.

Irçı Oğul, destan boyunca çeşitli görevleri ile önemini hissettirmiştir. Bir ozanın böylesi önemli bir dstandaki yeri, gerek Kırgızlarda gerekse tüm Türk Dünyasında ozanların konumunu göstermesi bakımından dikkate değerdir. Sevinçli anlarda kopuzu ile halkı eğlendiren ozan Irçı Oğul, aynı zamanda ölüm acısını dillendiren, devlet görüşmelerinde görev alan, önemli haberleri ileten, kopuzu ile duyurular yapan; bir diğer deyişle toplumun her anında yanında olarak onun dili olan bir kişi olmuştur.

Açıklamalar

- 1 Detaylı bilgi için Rahmatullin. “Manas.” Ala Too, no. 8-9, 1992.
- 2 Tüpök: At kuyruğu, at kuyruğundan (Kırgızca-Rusça Sözlük - <http://el-sozduk.kg>)
- 3 15. Kısım: Манастын Бакай... (Manasın Bakay...) Dize sıra no: 387-392 arası. Kırgız Milli Kütüphanesi'nce dijital ortamda hazırlanan Karalaev, Orzabakoğlu ve Mamay anlatılarına ilişkin alıntılar; bu çalışmada yukarıdaki gibi kaynaklandırılmıştır. Söz konusu kaynakların Türkiye Türkçesine aktarımı bu çalışma ile yapıldığı için, Kırgızcasına da yer verilmiştir.
- 4 İlgili kaynakta Irçı Oğul'un söylediği sözün doğruluğunun methedildiği ve kırk yiğitle giriştikleri savaşların zikredildiği bölüm ve dize sıraları: 9/72-74; 11/1619-1763-2240-2253-2257-2259-2333-2389-2411-2592; 12/338.
- 5 Münadi: Kamuya duyurulmak istenilen şeyleri yüksek sesle haber vermeyi iş edinmiş olan kimse.
- 6 İlgili kaynakta Irçı Oğul'un genellikle kırk yiğit içinde zikredildiği bölüm ve dize sıraları: Karalaev C.II 1/2979-3444-5579-5580-6539, 2/181-471-474, 9/1943-2694, 10/ 42.
- 7 İlgili kaynakta Irçı Oğul'un genellikle kırk yiğit içinde zikredildiği bölüm ve dize sıraları: Orozbakoğlu C.IV 2/205-939, 5/334, 7/27-480-488-517-702-709-734-750-808-820-835-854.

Kaynaklar

- Aça, Mehmet. “Kazak Destanlarında Ölüm Haberi ve Niyet İfadesinin Şifreli Anlatımı.” *Kültür Tarihimizde Gizli Diller ve Şifreler*, ed. E.G.Naskali ve E.Şahin, Picus Yayınları, 2008.
- Akyüz, Çiğdem. “Dünden Bugüne Türk Dünyası Destan Anlatıcıları.” *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, no. 6, vol. 4, 2011, ss. 15-26.
- Büyük Sözlük*, www.tdkterim.gov.tr (08.10.2014)
- Cumakunova, Gülzara. “Manasçı ve Manas Destanı Araştırmacıları.” *Türk Lehçeleri ve Araştırmaları Dergisi*, no. 3, 1995, ss. 90-93.
- Çeribaş, Mehmet. “Kırgız Halk Edebiyatı'nda Yarışma Temelli Bir Tür: “Aytış”.” *Acta Turcica*, no. 2, vol. 1, 2010, ss. 59-74.
- Çeribaş, Mehmet. “Kırgız Türklerinin Destancılık Geleneğinde Efsanevi Manasçılar ve Akınlar.” *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum - Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, no. 1, vol. 2, 2012, ss. 64-84.
- Çobanoğlu, Özkul. *Türk Dünyasında Epik Destan Geleneği*. Akçağ Yayınları, 2007.
- Daniyarov, Sanjarbek. “Manas” Destanı'nın Derlenmesinin Yayınlanmasının ve Yeniden Araştırılmasının Tarihi.” Çev. R. Abdykovlova, *Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 1995, ss. 89-97.
- Ergun, Metin. “Hakas Hayçıları ve Hayçılık Sanatı.” *Milli Folklor*, no. 3, vol. 19, 1993, ss. 19-26.
- Ergun, Metin. “Manasçılık Mektepleri.” *Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 1995, ss. 99-106.
- Gökyay, Orhan Şaik. *Dedem Korkudun Kitabı*. Kabalıcı Yayınları, 2006.
- Gölgeci, Meral. “Manas Ozanları.” *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas*, hzl. Emine Gürsoy-Naskali, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995, ss. 61-94.
- Hey'et, Cevat. *Türklerin Tarihi ve Kültürüne Bir Bakış*. Çev. ve hzl. M. Müderriszade, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.
- İnan, Abdülkadir. *Manas Destanı*. Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, 1972.
- İnayet, Alimcan. *Yusuf Mamay ve Manas Destanı - Doğu Türkistan Kırgız Varyantı*. Bilgi Kültür Sanat Yayınları, 2010.
- Karabacak, Esra. “Manas Destanı'nda Ganimet Anlayışı.” *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas*, hzl. Emine Gürsoy-Naskali, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995, ss. 197-201.
- Karalaev, Sayakbay. *Манас Эпосы I-мом.* (Manas Eposu C.1), Kırgızistan: ISBN-10(13): НН 3, 1984.

- Karalaev, Sayakbay. *Манас Эпосу 2-том.* (Manas Eposu C.2), Kırgızistan: ISBN-10(13): НН 4, 1984.
- Kıdırbayeva, Raisa. “Manas ve Eski Türklerin Destan Geleneği.” *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas*, hzl. Emine Gürsoy-Naskali, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995, ss. 21-31.
- Kırbaşev, K. “İrçiuul.” *Manas Entsiklopediya II.* 1995, s. 566.
- Korkmazlar, Fatih. *Manas Destanı.* Anonim Yayınları, 2011.
- Köprülü, M. Fuad. *Edebiyat Araştırmaları 1.* Akçağ Yayınları, 2012.
- Kütükoğlu, Mübühat S. *Tarih Araştırmalarında Usul.* Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.
- Manas Entsiklopediya I.* Bişkek: ISBN 5 – 89750–013–4, 1995.
- Manas Entsiklopediya II.* Bişkek: ISBN 5-89750-035-5, 1995.
- Mamay, Yusuf. “Манас” эпосу - Жусуп Мамайдын айтуусунда (“Manas” Destanı - Cusup Mamayın Anlatımı). Шинжиан эл басмасы (Şinjan el yazmasından), (Арабаев ат. университеттин мамлекеттик тил жана маданият иниституту) Arabev Üniversitesi, Devlet Dil ve Kültür Enstitüsü Yayınları, 2004.
- Naskali, Emine Gürsoy. *Manas Destanı.* Türksoy Yayınları, 1995.
- Orozbakoğlu, Sagımbay. *Манас Эпосу 1-чи кутен* (Manas Destanı 1. kitap). Kırgızistan: ISBN-10(13). С. Кирг.М23, 1978.
- Orozbakoğlu, Sagımbay. *Манас Эпосу 2-чи кутен* (Manas Destanı 2. kitap). Kırgızistan: ISBN-10(13): М23, 1979.
- Orozbakoğlu, Sagımbay. *Манас Эпосу 4-чи кутен* (Manas Destanı 4. kitap). Kırgızistan: ISBN-10(13): 81 КИ – 1 М 23, 1982.
- Orozbakoğlu, Sagımbay. *Манас Эпосу 3-чи кутен* (Manas Destanı 3. kitap). Kırgızistan: ISBN-10(13): 81 КИ – 1 М 23, 1984.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet. “Eski Türklerde Devlet Meclisi “Toy” Üzerine Düşünceler.” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, no. 28, vol. 45, 2009, ss. 1-11.
- Temür, Nezir. “Kırgız Folklorunda Ritüelistik Türler.” *Gazi Türkiyat Dergisi*, no. 6, 2010, ss. 297-317.
- Türkmen, Fikret, ve Ş. Uraimova. *Kırgız Destanları 6 - Manas Destanı, Sagımbay Orozbakoğlu, S.Musayev, A. Akmataliyev.* Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.
- Uslu, Recep. *Müzikoloji Kaynakları.* İTÜ Vakfı Yayınları, 2006.
- Yıldız, Naciye. *Manas Destanı (W.Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller.* Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995.
- Yıldırım, Dursun. “Dede Korkut’tan Ozan Barış’a Dönüşüm.” *Türk Dili*, 1999, ss. 505-530.
- Yusupov, Keneş. *Manas Destanı.* Türkiye Türkçesine Aktaranlar. Fikret Türkmen ve Alimcan İnayet, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2009.

Irci Ogul and His Duties in Manas Epic*

Feyzan Göher**

Abstract

Besides being an important product of Kirghiz folk literature, the Epic of Manas is the treasure of the entire Turkic World in terms of its historical and cultural value. In this epic, it is possible to see the traditions and customs of the Turks, their perceptions of the past, the values they attach importance to, and their cultural and artistic characteristics. Poets, who are of great value for Turkic music history and Turkic folk literature, are also included in the Manas Epic. The leading one among these poets is Irçı Oğul who is one of the prominent characters of the epic. Determining the duties undertaken by Irçı Oğul as a poet is the fundamental aim of this study. In this descriptive study, various variants and publications of the Epic of Manas were used.

At the end of the study, it was determined that Irçı Oğul had the duties of making an announcement (herald), journalism, entertaining, giving encouragement, praising/praising, lamenting, and saying testaments, and examples of these duties were richly included in the Manas Epic. The results reveal the importance of poets for Turkish society and emphasize the position of music in Turk's life.

Keywords

Epic, Epic of Manas, poet, Irçı Oğul, kopuz (Turkish lute), historical musicology, cultural musicology.

---

* Date of Arrival: 10 February 2015 – Date of Acceptance: 13 July 2016

You can refer to this article as follows:

Göher, Feyzan. "Manas Destanı'nda Irçı Oğul ve Görevleri." *bilig*, no. 101, 2022, pp. 115-134.

** Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir University, Turkish Music and State Conservatory, Department of Musicology – Niğde / Turkey

ORCID: 0000-0001-5313-0763

feyzan_goher@yahoo.com

Ырчы-уул как герой эпоса «Манас»*

Фейзан Гёхер**

Аннотация

Эпос «Манас», который является самым важным произведением кыргызской народной литературы, с точки зрения исторической и культурной ценности признан сокровищем всего тюркского мира. В эпосе можно увидеть обычаи и традиции тюрков, их ценности, культурные и художественные особенности народа. В эпосе «Манас» также действуют поэты, которые имеют большое значение для истории тюркской музыки и тюркской народной литературы. Во главе таких поэтов стоит Ырчы-уул - один из самых важных персонажей эпоса. Основной темой данного исследования является установление задач и обязанностей, которые исполняет Ырчы-уул в качестве поэта. Автор также ставил целью на примере Ырчы-уула подчеркнуть важность поэтов в кыргызском и во всем тюркском мире. Для целей данного исследования, которое носит описательный характер, были использованы различные варианты текста эпоса.

В результате исследования установлено что Ырчы-уул выполнял такие функции как глашатай, вестник, певец, он призывал к подвигам, составлял хвалебные стихи, плачи и завещания в форме стихов. В эпосе «Манас» имеется очень большое количество примеров этим функциям поэтов.

Ключевые слова

Эпос, Манас, поэт, Ырчы-уул, комуз, историческое музыковедение, культурное музыковедение.

* Поступило в редакцию: 10 февраля 2015 г. – Принято в номер: 13 июля 2016 г.
Ссылка на статью: Göher, Feyzan. “Manas Destanı’nda Irçı Oğul ve Görevleri.” *bilig*, no. 101, 2022, pp. 115-134.

** Проф., д-р, Университет имени Омера Халисемира в Нииде, Государственная консерватория / факультет турецкой музыки, кафедра музыкологии – Нииде / Турция
ORCID: 0000-0001-5313-0763
feyzan_goher@yahoo.com

Bir XVIII. Yüzyıl Osmanlı/Türk Musikisi Yazılı Kaynağı: Akovalızâde Hâtem Efendi Edvârî*

Gökhan Yalçın**

Öz

Akovalızâde Hâtem Efendi on sekizinci yüzyılda yaşamış divan edebiyatı şairidir. Birkaç çalışmaya göre Akovalızâde Hâtem Efendi'nin şairliğinin yanı sıra musiki yönünün de olduğu, hatta bir edvâr yazdığı anlaşılmaktadır. Fakat bu bilgilerin dışında özellikle de *Hatem Edvari*'nin içeriği hakkında hemen hemen hiçbir bilgi yoktur. Bu çalışmanın amacı da Akovalızâde Hâtem Efendi'nin Edvâr'ının genel özelliklerini Türk musikisi nazariyat tarihine en azından ikinci kaynaklardan da olsa tanıtmak olarak belirlenmiştir. Bu amaçla *Hâtem Edvârı* adının geçtiği üç eser (*Kevserî Mecmuası*, 1806 tarihli İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan "T 1856" numaralı *Edvâr-ı İlm-i Musiki* adlı yazma eser ve 1864 tarihli *Hâşim Bey Mecmuası*) incelenmiş ve *Akovalızâde Hâtem Efendi Edvârı*'na ilişkin bilgiler derlenerek edvârın genel hatları ve içeriği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Türk musikisi, edvâr, Akovalızâde Hâtem Efendi Edvârı, Kevserî mecmuası, Hâşim Bey mecmuası, Edvâr-ı İlm-i Musiki.

* Geliş Tarihi: 12 Şubat 2016 – Kabul Tarihi: 8 Kasım 2016

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Yalçın, Gökhan. "Bir XVIII. Yüzyıl Osmanlı/Türk Musikisi Yazılı Kaynağı: Akovalızâde Hâtem Efendi Edvârı." *bilig*, no. 101, 2022, ss. 135-162.

** Doç. Dr., Harran Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü – Şanlıurfa/Türkiye
ORCID: 0000-0003-2604-9745
gyalcin@harran.edu.tr

Giriş

Akovalızâde Hâtem Efendi on sekizinci yüzyıl divan edebiyatı şairidir. Asıl adı Ahmed'dir. Şiirlerinde Hâtem mahlasını kullanan Ahmed Efendi'nin doğum tarihi bilinmemektedir. Mora yakınlarındaki Akova'da doğan Hâtem Efendi'nin babası divan kâtibi Osman Şehdî Efendi'dir. Hâtem, babasının Akovalı oluşu sebebiyle Akovalızâde olarak da bilinir. Akovalızâde Hâtem Ahmed Efendi 1703'te İstanbul'a gelerek burada tahsilini tamamlamış, Mîr-âhûr Emîr Efendi gözetiminde hüsn-i hat, sülüs ve nesih yazı çalışmaları yapmıştır. On yıla yakın Mısır'da bulunmuştur. Kaynaklar şairin bu süre içinde burada uzlete çekilmiş olduğundan bahsetmektedirler. Hac için gittiği Mekke'de Nakşibendî tarikatı şeyhlerinden Ahmed Curyânî'den feyz almıştır. Râmiz¹ tezkiresinde², şairin Mekke'den sonra bir süre Keşan ve Turhal'da kaldığı, daha sonra memleketi olan Yenişehir-i Fener'e döndüğü kaydedilmiştir. Hâtem ömrünün son günlerini geçirdiği Yenişehir-i Fener'de H.1168 (M.1754) Rebi'ül-âhîr'inin yirmi yedisinde (10 Şubat 1755) vefat etmiştir. Şair, Yenişehir-i Fener'de, Kozlu Camii ile Murad Ağa Camii arasındaki kabristanda medfundur (Varışoğlu 4-6).

Hâtem'in en bilindik eseri Türkçe, Arapça ve Farsça şiirlerinden oluşan *Divanı'dır*. Hâtem'in *Divanı*'nın dışında ahlâk ilmine dair Arapça bir manzumesi ve şerhi, *Tuhfe-i Şâhidî* şerhi, Bedrî Reşîd'in *Elfâz-ı Küfr* risalesinin şerhi, hesaba dair Şerhü'l-lem'a isimli bir eseri ve *Mültekâ* şerhi vardır. Ayrıca, şairin Arapça takrîrleri, talebelerinden "İbn-i Reyhân" lâkabıyla anılan Muhammed Sa'îd Efendi tarafından *Fevâid-i Hâtem* ismiyle bir araya getirilmiştir (Varışoğlu 204).

Hâtem'in bu özelliklerinin dışında güçlü bir musiki kültürüne sahip olduğu düşünülmektedir. *Hâtem Divanı*'nda musiki usul ve makamlarına dair bir manzume bulunur. Musikiyle alâkalı terim ve deyimler içeren bu manzume bir "kâr-ı nâuk³" örneğidir. Hâtem'in bu kasidesi⁴, onun musiki kültürünün boyutlarını ortaya koyması açısından dikkat çekicidir (Varışoğlu 204-205). Kısaca, "Hâtem Efendi"nin "Akovalızâde Hâtem Efendi" olarak bilinen ve musiki konusunda derin bilgilere sahip, divan sahibi, şair olduğu söylenebilir. Varışoğlu'nun (200) Hâtem Efendi'nin *Divanı* üzerine yaptığı çalışmasında konu ile ilgili tespitleri dikkat çekicidir:

Şairin musiki usul ve makam adlarını içeren bir kasidesi, bir gazeli ve bir şarkısı, baştan sona musiki atmosferiyle doluydu ama diğer şiirleri de incelediğimizde hemen her manzumede musikiyle ilgili en az bir terimle karşılaştık. Taradığımız hiçbir kaynakta, musiki geçmişiyle alâkalı herhangi bir bilgiye rastlayamasak da şiirlerindeki yoğunluk, bizi, şairin bugüne kadar hiç ortaya konmamış bir yönüne götürdü.

Hâtem Efendi'nin musiki yönünün ve musiki geçmişinin ortaya konulması amacı ile Türk musikisi yazılı ve basılı kaynakları incelenmiş, "Akovalızâde Hâtem Efendi" isminin geçtiği üç musiki nazariyat kitabı (edvâr) olduğu belirlenmiştir. On sekizinci yüzyıl Türk musikisi yazma eserlerinden *Keşerî Mecmuası*, 1806 tarihli İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan "T 1856" numaralı *Edvâr-ı İlm-i Musiki* adlı yazma eser ve 1864 tarihli *Hâşim Bey Mecmuası*'nda *Akovalızâde Hâtem Edvârî* adı zikredilmektedir (Yalçın 2070). Bu eserlerin dışında *Akovalızâde Hâtem Efendi Edvârî* ile ilgili başka hiçbir bilgi ya da çalışmaya ulaşılamamıştır.

Kısaca, on sekizinci yüzyıl şairi olan Akovalızâde Hâtem Efendi'nin musiki yönünün, hatta bir Edvârî'nin olduğu anlaşılmaktadır. Bu edvârî bulunduğu o yüzyıl ile ilgili önemli bir kaynağa ve bilgilere ulaşılacağı ortadadır. Bu çalışmanın amacı da Akovalızâde Hâtem Efendi'nin Edvârî'nin ve genel özelliklerini Türk musikisi nazariyat tarihine en azından ikinci kaynaklardan da olsa tanıtmak olarak belirlenmiştir. Bu amaçla, araştırmada ilk olarak Akovalızâde Hâtem Efendi ile ilgili genel bilgilere ulaşılmış bu bilgiler doğrultusunda musiki yönü araştırılmıştır. *Hâtem Divanı* olarak bilinen eserinin musiki terimleri ile bezenmesinin dışında edebî eserlerinde başka bilgilere ulaşılamamıştır. *Keşerî Mecmuası*'nda *Akovalızâde Hâtem Edvârî* bilgisinden hareketle kütüphanelerde böyle bir edvâr kitabının olup olmadığı araştırılmıştır. Fakat böyle bir eserine ulaşılamamıştır⁵. İkinci olarak *Hâtem Edvârî* adı geçen üç eser (*Keşerî Mecmuası*, 1806 tarihli İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan "T 1856" numaralı *Edvâr-ı İlm-i Musiki* adlı yazma eser ve 1864 tarihli *Hâşim Bey Mecmuası*) incelenmiş ve *Akovalızâde Hâtem Efendi Edvârî*'na ilişkin bilgiler derlenerek edvârın genel hatları ve içeriği ortaya konulmaya çalışılmıştır⁶.

Hâtem Efendi Edvârî'na Dair İlk Bilgiler

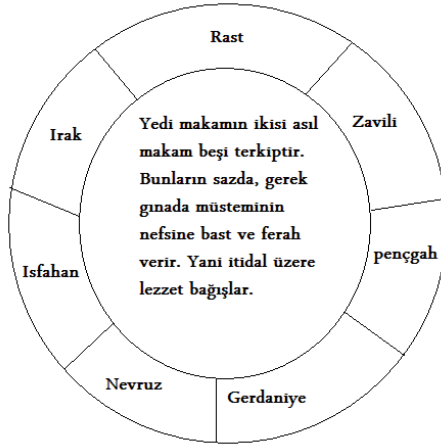
Akovalızâde Hâtem Efendi Edvârî'ndan alıntı yapıldığı belirlenen ilk ve ana kaynak eser *Keşerî Mecmuası*'dır⁷. Fakat bu eser uzun süre özel arşivde bekletilmesinden dolayı *Hatem Edvarı* ile ilgili bilgiler ortaya çıkmamıştır. Diğer eser ise İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan "T 1856" numaralı *Edvâr-ı İlm-i Musiki* adlı yazma eserdir (Bu eser *Keşerî Mecmuası*'nın istinsahıdır). Üçüncü eser ise 1864 tarihli *Hâşim Bey Mecmuası*'nın ikinci baskısıdır. Bu basılı kaynakta ve *T 1856*'da Hâtem Edvârî'nden şu bilgi alıntı yapılmıştır:

Tablo 1

Hâşim Bey Mecmuası'nda ve T 1856'da Hâtem Edvârî Alıntısı

Hâşim Bey Mecmuası (1864)	T 1856 (1806)
	

Tablo 1'de T 1856 *Edvâr-ı İlm-i Musiki* nüshasında ve *Hâşim Bey Mecmuası*'nda insanlar üzerinde tesiri olan yedi makam isminin daire olarak resmedildiği görülmektedir. Bu dairenin üzerinde ise şu açıklama vardır; "İş bu dairede terkîm kılınan makamât Hakîm Fisagoras'ın ihtirâdır. Akovalı Hâtem Efendi'nin Edvârî'ndan müstahrectir" (Hâşim 75)⁸. Alıntıda küçük farklar vardır ki, *T 1856*'da müellif adı "...Hâtem Efendi..." olarak, *Hâşim Bey Mecmuası* ve *Keşerî Mecmuası*'nda ise "...Akovalı Hâtem Efendi..." olarak yazılıdır. Alıntının içeriği ise Resim 1'de verilmiştir (Yalçın 2070);

Resim 1. Akovalı Hâtem Efendi Edvârî'ndan yapılan alıntı

Kevserî Mecmuası üzerine yapılan bazı çalışmalarda da yanlış çeviriden dolayı *Hâtem Edvârî*'nden haberdar olunamadığı anlaşılmaktadır. Popescu Judetz'in "Kevserî Mecmuası" adlı çalışması bunun bir örneğidir. Judetz, *Kevserî Mecmuası*'nı Rauf Yekta Bey'in özel koleksiyonundan özel izinle (İ. Baha Sürelnan'ın izniyle) inceleme fırsatı bulmuş ve bu hızlı incelemeden ortaya çıkan çalışmasını da kitapçık olarak Bülent Aksoy 1998 yılında yayınlamıştır. *Akovalızâde Hâtem Efendi Edvârî* ile ilgili alıntı olan bölüm başlığı Resim 2'de verilmiştir.

ادوار خاتمك بقية سيدار

Resim 2. *Kevserî Mecmuası*'nda Hâtem Edvârî alıntısı

Yukarıda verilen bilgi Judetz tarafından "Edvâr-ı kadîm bakıyyesidir" (Judetz 20) olarak çevrilmiştir. Hâlbuki yukarıda verilen eski harflerle yazılı cümlede "Edvâr-ı Hâtem'in Bakıyyesidir" yazılıdır. Görülmektedir ki bu yanlış okuma neticesinde *Hâtem Edvârî*'nin adı, varlığı belki istemeden de olsa bir müddet daha göz ardı edilmiş oldu. Fakat araştırmacılar tarafından *Kevserî Mecmuası*'nın bir mikro filmine ulaşılması sonucunda ilk çalışmalarla en azından *Akovalızâde Hâtem Edvârî* ismi duyurulmuş oldu (Ekinci 205, Yalçın 2069).

Bilindiği gibi on sekizinci yüzyıl ve on dokuzuncu yüzyıl Türk musikisi yazılı kaynaklarında alıntının nereden yapıldığı bilgisine genellikle rastlanılmaz. *Keuserî Mecmuası*'nda ve T 1856'da, hatta *Hâşim Bey Mecmuası*'nda da alıntılarının nereden yapıldığı yazılmamıştır. Bu şartlarda Tablo 1'de verilen alıntının dışında *Hâtem Edvârî* alıntısının *Keuserî Mecmuası*'nda, T 1856'da ve *Hâşim Bey Mecmuası*'nda hangi bölümde, kısımda ya da sayfada olduğunu tespit etmek imkânsız gibidir. Tablo 1'de yapılan alıntı ise sadece bir daireden ibarettir. Fakat sadece *Keuserî Mecmuası*'nda yer alan Resim 2'de verilen bilgi (bir anlamda bölüm başlığı) *Hâtem Edvârî* isim bilgisini vermesinin yanı sıra *Hâtem Edvârî* alıntısının mecmuanın hangi kısımda yer aldığı bilgisini de vermektedir. Çünkü "Edvâr-ı Hâtem'in Bakıyyesidir" başlığı aslında *Hâtem Edvârî* başlığı verilmeden yapılan alıntının kime ait olduğu ve hangi kısım olduğunu bize işaret eder. İşte bu "bakıyye-kalan" kısım *Keuserî Mecmuası*'nda *Hâtem Edvârî*'nin nerede başlayıp ve nerede bittiğinin ana hatlarını da çizmektedir. Bu *bakıyye* bölümü varak 198âda yer almaktadır. İşaret ettiği *Hâtem Edvârî* ise varak 216âda başlamaktadır. Kısaca isim verilmeden alıntı yapılan bölüm ya unutulmuş ya da başka bir nedenden dolayı tamamlanamamış ve kalan bilgiler önceki sayfalardan bir boşluğa üzeri çizilerek, sonradan eklenmiştir. *Bakıyye* bölümü ile eksik bölümde aynı bilgiler vardır. Başka bir ifade ile *Keuserî Mecmuası*'nda 198âda verilen bilgiler 222âda tekrar edilmektedir. Eğer bu kalan kısım olmasaydı *Hâtem Edvârî* alıntısını anlamak hemen hemen imkânsız olurdu diyebiliriz. Bu sayede *Akoyalızâde Hâtem Efendi Edvârî* alıntılarını incelemek mümkün olmaktadır. *Keuserî Mecmuası* dışında *Hâtem Edvârî* bölümüne işaret eden başka bir nüsha yoktur.

Bu bilgiler ışığında *Akoyalızâde Hâtem Efendi Edvârî*, *Keuserî Mecmuası*'nda 216a-224a varaklarında, *Keuserî Mecmuası*'nın birkaç bölüm dışında istisnası olan T 1856'da eksik olarak 63a-65a varaklarında ve yine *Keuserî Mecmuası*'ndan alıntılar içeren *Hâşim Bey Mecmuası*'nda ise 46-49. sayfalarda yer aldığı tespit edilmiştir. Bu varak ve sayfalarda elde edilen bilgiler çalışmanın "Hâtem Edvârî'nin İncelenmesi" bölümünde daha detaylı olarak ele alınacaktır.

Hâtem Edvârî'nin İncelenmesi

Akoyalızâde Hâtem Efendi Edvârî olduğunu belirlediğimiz kısım *Keuserî Mecmuası*'nda *Hâtem Divanı*'ndan bir gazel alıntısı ile başlamaktadır (G

86). Altı beyitlik bu gazel *Hâtem Edvârî*'nin bir nevi kapağı şeklindedir (Kevserî vr. 216a).

Hâtem Edvârî'nda Birinci Bölüm ve Açıklaması

Hâtem Edvârî'nin ilk bölümü “Der-Beyân-ı Esrâr-ı Nây-ı Şerîf Menâkıb-ı Mevlânâ” başlığı ile başlamaktadır (Kevserî vr. 216b-217a). Bu başlıktan da anlaşılacağı üzere bu bölüm “ney’in esrarı” üzerinedir ve Hz. Mevlânâ'nın da bu konuda nükteler (ince anlamlar) buyurduğundan bahsetmektedir. Bu bölümde Hz. Mevlana'nın anlattığı belirtilen Hz. Ali, kuyu ve ney hakkında olan eski bir rivayete yer verilmiştir:

Böyle nakl olunur ki Hz. Mevlânâ bir gün nâyın esrarını keşf idüp *Nun ve'l-kalem i vemâ yesturûn*⁹ ayet-i kerime işaretiyle *ve evvelu mâ halake'l-kalem*¹⁰ hadîs-i şerîfi ibâresiyle bî-nihâye nükteler buyurdu. Âhir bu hikâyeyi bast eyledi. Bir gün risâlet-penâh Hazret-i Habîbu'llâh aleyhi's-selâm Aliyyü'l-Murtazâ'ya tenhâca ihvân-ı safâlar esrârından bir nesne buyurdu. Ve hem vasiyyet eyledi ki nâ-mahreme bu esrârı keşf eyleme. Hz. Alî kırk gün tahammül edüp hıfz eyledi. Ziyâdeye mâlik olmayıp, bî-hod olup bir sahrâya yüz tutup giderdi. Bir kuyu gördü. Kimse haberdâr olmasın deyüp mübârek başını ol kuyunun içine eyüp söyledi. Ba'dehu sükût idüp gittiler. Bir nice günden sonra ol kuyuda bir dâne kamış bitti. Bir çoban ol kamışı kesüp düdük düzdü. Ve koyunları yanında çalardı. Bir mer-tebe olurlardı ki ol sahrâda olan develer ve sâ'ir vuhûş etrâfına cem olup halka olurlardı. Ve raks ve hareket ederlerdi. Bu sebeple diyâr-ı ba'idden görmeye gelüp zevk u hâlet hâsil ederlerdi. Çünkü bu haber peygâberimize yetişti. Emreyledi çobanı getirdiler. Ve işaret buyurup ol nâyı çalıp peygâbere ve ashâba makbûl geldi. Kesb-i safâ eylediler. Ba'dehu Hazret-i Habîbu'llah buyurdular ki “bunun âvâzı ben Hazret-i Âlî'ye haber verdiğim esrârın şerhini beyân eyler diyü keşf eyledi. Böyle nakl olunur ki Hz. Mevlânâ buyurdular: Hak teâlâ Miraç gecesi Hazret-i Risâlet-penâha aleyhi's-selâm doksan bin ke-limât ve esrâr söyledi ve emreyledi ki “otuz binin haberini vermekte muhtarsın ve otuz binin dahi ümmetin ahhârına söyle ve otuz binin dahi senin hazîne-i hâtırında kalsın. Mestûr olsun. Zira ol âlemde söylenecek sözler deyildir” deyüp işaret eyledü. Sultan-ı Enbiyâ miracı tamam idüp geldikte otuz binini ifşa eyledi. Ve otuz binini dahi

ihbârı ümmete söyledi. Ve on binini Haydar-ı Kerrâr'a haber verdi. Ve birkaç dahi ashâbın kibârına söyledi. Bâkîsi gencîne-i hâtır-ı âtur sürür enbiyâda mestûr kaldı. Tâ bir gün ashâb-ı safâ ve ihvân bâ safânın oldukları makama varıp ol gizli kalan esrârı onlardan işidüp suâl eyledi ki size bunu kim haber verdi ve neden muttali oldunuz diyecek.

Hız. Mevlânâ ashâb-ı safâsından buyurur. Beyt:

Ma [Men] nihânî zi Cebrâil-i Emin
Cebrâil ...[diğer Emîn]¹¹ dârem¹²

Li'llâhî'l-hamd ol esrâra ki İhvân-ı Safâ ona muttali olmak hissetinden hayran iken bizden dirîğ eylemediler diyüp keşf eyledi:

Hamüş kün âher demî dustûr budî goftî

Sirrî ki ne goftend est kes derggûş-ı İhvân-ı Safâ¹³ (Kevserî vr. 216b-217a)

Görüldüğü üzere Hız. Mevlânâ, neyin esrarını “kalem” konulu ayet-i kerime ve hadis-i şerife dayandırarak anlatmaktadır. Bilindiği üzere Hız. Mevlânâ'nın *Mesnevî'sinin* ilk beyitleri ney üzerinedir, kalem bu beyitlerde yer almaz. Fakat Hız. Mevlânâ'nın kalem ve ney ilişkisi *Mesnevî'si* üzerine yapılan şerhlerde daha da açıkça görülür. Hoca Neş'et'e ait “*Tercüme-i Şerh-i Dü Beyt (Nây-Nâme)*” adlı Mevlânâ'nın *Mesnevî'sinin* ilk iki beytinin Molla Camî (16) tarafından yapılmış manzum Farsça şerhinin tercümesini yaptığı eserinde ney, kalem ve insan-ı kâmil (olgun insan) ilişkisine yer verilmiştir. Hoca Neş'et'e göre kalemin ney ile benzerliği vardır ve ney, neyzenin elinde ne ise kalem de kâtibin elinde aynı özelliğe sahiptir. Ney neyzenin, kalem kâtibin elinde bir kamış parçasıdır ve olgun insana ney de kalem de dense münasip olur (Molla Camî 16).

Neyin sırrı üzerine birçok kaynakta yer verilen ve Hız. Ali'ye dolayısıyla Hız. Muhammet dönemine kadar götürülen bu rivayete Charles Fonton'a göre (80) Feridüddin Attar'ın *Mantku't-tayr*¹⁴ adlı eserinde de yer verilmiştir. Fakat *Mantku't-tayr* (Feridüddin Attar 35) incelendiğinde rivayete şu şekilde yer verildiği görülür:

Mustafa bir gün, bir yerde konakladı... Askere, “Kuyudan su getirin” dedi. Birisi gitti, fakat derhal koşu koşu geri döndü ve “Kuyu kan

içinde... suyu da yok” dedi. Peygamber dedi ki: “Neden öyle kanlı, biliyor musun? Murtaza, sırlarını o kuyuya söylemişti, ondan!”

Görüldüğü gibi Charles Fonton’un atıf yaptığı bu eserde ney ile ilgili olarak bir rivayet kaydedilmemiştir. *Hâtem Efendi Edvârî*’nda da bu rivayet yukarıda verildiği gibidir. *Hâtem Edvârî*’nda “Mukaddeme mezkûr olan kıssa dahi Şeyh Attar dahi beyan eyledi” ibaresiyle *Mantıku’t-tayr* adlı esere atıf yapılarak bu rivayete itibar edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır:

Çünkü emirü’l-mü’minî Ali r.a. ol esrarını bî-karâr olup yüzünü sahrâya idüp ol kuyuya başını eyüp söylediği âlemden nây peyda olup bu kadar râz keşf oldu. Hatta Şeyh Attar «*Mantıku’t-tayr*»’ında buyurur:

Mustafâ câyi frud âmed be-râh
Goft âb ârîd leşker-i râz câh
Reft merdî bâz âmed beşitâb
Goft berhonist çâh nîst âb
Goft bendârî zi der kâr-ı hod
Murtezâ der câh goft esrâr-ı hod
Cov ne ki hâhem ki zi gamet âhî konem
Can Âli sırr râ furû çâhî konem

Mukaddemâ mezkûr olan kıssa dahi Şeyh Attar dahi beyan eyledi. Velhasıl Hazret-i Mevlânâ kendi tarikinde nây-nevâzlık ihtiyar olunup semâ ve raks eylemesini hâlî kıyas eylemeyüb Sultan-ı Enbiyâ aleyhisselam ol çobana eshâb-ı bâ-safâ ile cem olub otururken icazet verib cümlesini makbûl idünüp hatta tuyûr ve vuhûş ve deveçikler raks eylemesini beyan idüb tahrir-i murad-ı hâlâ olan semâ ve safâyı hâlî görmeyüb ve sâ’ir bu sözü bî-ma’nâ ve bî-asl bilmeyeler. Belki *el-ihlâsu sırrun min esrârî istevdâtuhu men abatumî abdi*¹⁵ hadis-i kudsinin mâ-sadak fehm olunub ona göre Hz. Sultana el fukaranın ayin ve erkanını ve nâyı semânda *ve in min şey’in illâ yusebbihu bi hamdihî*¹⁶ remzini murad eylediklerini hafi ve bu şeyde bilinmeyüp itikad-ı pakdan eylemeyeler. Hilafını itikat edenler esrar-ı ilm-i ledünni hata ve zelil ad idüb alem-i müşahede ehlu’llâha inkar edenlerden olmayalar. Zira merdân-ı İlahide olan ilm-i ledünninin safasından mahrum olup hakayık-ı âlem-i gaybdan bî-nasîp eyledikleri mertebeyi iyatda

olmak kasdıyla mukteza-ı iradet ve muhabbet ne dairededir. Esraru'llâhî keşfine sebep olduğunu garaz ve maksûd edinmek lazımdır, vesselâm... (Kevserî vr. 217a-217b)

Rivayet kısaca şu şekildedir; Hz. Muhammed (s.a.v) Miraç günü Allah'tan aldığı bazı sırlarını Hz. Ali'ye söyler ve bu sırları kimseye ifşa etmemesini öğütler. Fakat Hz. Ali bu sırların ağırlığını daha fazla taşıyamayıp bir çölde, boş bir kuyuya bu sırları fısıldar. Bu kuyu su ile taşar ve etrafında kamışlar büyür. Bir çoban bu kamışlardan ney yapar ve üflemeye başlar. Bütün hayvanlar hatta kuşlar bu sesin ve taşıdığı esrarın etkisi ile etrafında toplanır. Bu sesler ve güzelliği Hz. Muhammed'e kadar ulaşır. Hz. Muhammed söylediği sırları neden ifşa ettiğini Hz. Ali'ye sorar. Hz. Ali de halktan hiç kimseye söylemediğini daha fazla tahammül edemediği için çölde boş bir kuyuya fısıldadığını söyler. Hz. Muhammed (s.a.v) ise: "İşte bu ney bu sırları kıyamete kadar söyler" buyururlar¹⁷.

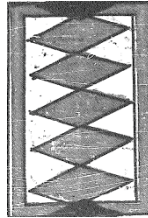
Hâtem Edvârî'nda Hz. Mevlânâ'dan menkıbelere ve ney'in sırrına yer verildiği bölümden sonra "Târîf-i Usbu'" yani parmağın tarifi adlı bölüme geçilmektedir (Kevserî vr. 218a-218b; T 1856 vr. 63a).

Hâtem Edvârında İkinci Bölüm ve Açıklaması

Târîf-i Usbu'

Tarif-i usbu' deyu yed-i insanda olan başparmak¹⁸ tırnağı ucundan parmak boğumunun mafsalda olan evvel hattına değin tesmiye iderler. Ol dahi insanın kebîr ve sagîr âzâsına göre kimi insanda büyük kiminde küçük olur. Usbu'nun dahi zabıtası altı vasat şâir ard arda birbirine muttasıl olsa bir parmak i'tibâr olunur.

Suret-i Usbu'

Bir usbu bir mukarrer kol mesahiyun bir zira'a¹⁹ yirmi dört usbu' tabir iderler. Tali-i menazil-i kamere taksim eylediğimiz usbu'lar

mi'mârîyye kavlince bir zirâ [yirmi]²⁰ dört parmaktır. Velâkin yirmi sekiz usbu beşer şâirden yüz kırk şâir eder. Ve her şâirler on üçer noktaya darb olunca bin sekiz yüz yirmi nokta eder. Şah Mansur'un aslı hesabı yirmi altı hanedir. Nısfı on üç haneye taksim olunmuştur. Zira menazil-i kamerin tulû'u bir menzilden bir menazile on üç günde bir tulû eder. Bu esrar-ı acibeye göre Şah Mansur'un nısfı tulû'u menazil-i kamer hükmünce on üç haneye taksim olunmuştur. Her hanesi bir usbu' ve beş noktaya taksim olmuştur. Ve perdeleri kevkebi-i seb'a-i seyyareye mensubdur. Mesela, kevkebi-i Zuhâl perde-i aşırana nâzırdır. Ve kevkebi-i Müşteri perde-i nevaya nâzırdır. Ve kevkebi-i Mirrîh perde-i sabaya ve uzzale nâzırdır. Ve kevkebi-i Şems perde-i çargâha nâzırdır. Ve kevkebi-i Zühre perde-i segâha nâzırdır. Ve kevkebi-i Utarid perde-i nihavende nâzırdır. Ve kevkebi-i Kamer perde-i düğâha nâzırdır. Ve menazil-i kamerden gafere menazilinde ve kevkebi-i zuhâl beytinde yani makam-ı aşıranda ve esrar-ı huruf-tan harf-i sin ve adedini zuhur eyledi ve ismini bihisabil ebced altmış adet olub ve harf-i sin dahi altmış adet olmağla sure-i Yâsînde olan «sin» den murad «ya Muhammed» demekdir diyü erbab-ı tetkik tahkik ettikleri üzre nâydan murad Hazret-i Muhammed aleyhisselâmın ismi-i şeriflerine işaret olduğu gibi «Âdem ile Havva» bi-hasebi'l-ebced altmış adet olmağla bu muhafakat üzre nâydan murad Âdem ile Havva'dır. Hafî olmaya ki mucid-i âlem Âdem'e kendi cennetinden bir eşi ve mâhrem-i icadına mahz-ı keremi taalluk etmekle çeşm-i Âdem'e Havva'yı verip dil'-ı yusrundan bir duhter-i melek-manzara icad itdü. Ve cüz-i haydan halk itmekle Havva diyü tesmiye buyurdu. Ve Âdem ile Havva'nın cân u dillerini silsile-i muaşakaya bend idüb vahşet-i Âdem zail ve miyânlarında kemâl-i ülfet ü muhabbet hasıl olundu. (Kevserî vr. 218a-218b-219a; T 1856 vr. 63a)

Bu alıntıda parmak hesabı, arşın hesabı ve bir arşının kaç usbu' (parmak) olduğu gibi bilgiler verildiği görülmektedir. Burada amaçlanan ise ölçü birimini ortaya koyarak “Şah Mansur” neyinin ölçülerini anlatabilmektir. Ney çeşitlerinden özellikle Şah Mansur'un ele alınarak ölçülerinin verilmesi dikkat çekicidir. Akovalızâde Hâtem Efendi'nin *Divanı*'ndan alıntı yapılan şu beyitte de özellikle Şah Mansur seçilmiştir; “Girift-i pençe-i kânûniyam bir Şâh Mansûrun” (Varışoğlu 131). Erguner (118), *Ney Metodu* adlı çalışmasında T 1856/*Edvâr-ı İlm-i Musiki* adlı eseri incelemiş ve Şah Mansur olarak

adı geçen ney ile kastedilenin neylerin şahının mansur neyi olduğunu ya da mabeyn yani mansur ile şah ney arasında bir ney olabileceğini belirtmektedir. *Hâtem Divanı*'ndan alınan yukarıda belirtilen beyit dikkate alındığında Şah Mansur ile “neylerin şahı mansur” kastedildiği fikrine yaklaşıyor.

Şah Mansur neyinin ölçüleri verildikten sonra “kamer” ile ilişkisi anlatılmaktadır. *Hatem Edvar*'ında Ay'ın yörüngesi üzerinde yirmi altı nokta bulunduğu ve bu noktalar ile Şah Mansur neyinin ölçülerinin de yirmi altı olduğu benzerliği kaydedilmiştir. Bilindiği üzere bütün neylerin uzunluğu yirmi altı birimdir. Ayrıca, Şah Mansur neyinin perde sesleri ile “kevakibi seb'a-i seyyare (yedi gezegen)” arasında ilişki olduğu ve gök cisimlerinin (Satürn, Jüpiter, Merih (Mars), Güneş, Venüs, Merkür, Kamer) bu perde sesleri ile münasebeti olduğu belirtilmektedir.

Ney isminin harfleri ile (nun ve ye) Yasin suresinin harflerinin ebced hesabına göre aynı olduğu (nun:50+ye:10=60); sin (60 adet) harfinden maksadın Hz. Muhammed (s.a.v) demek olduğu, aynı şekilde de ney'den maksadın Hz. Muhammed (s.a.v) olduğu ifade edilmiştir. Aynı şekilde Âdem ile Havva'nın [Âdem=adet (elif 1+ dal=4+mim=40)=45 ve Havva=adet (ha=8+vav=6+elif=1)=15] ebced hesabıyla 60 adet olması ve neyden maksadın da Âdem ile Havva olduğu ifade edilmiştir (Erguner 118).

Akovalızâde Hâtem Efendi Edvârî'nda diğer bir bölüm resim olarak kaydedilmiştir. Bu resimde bir önceki bölümde yer verilen ney ve gezegenler arasındaki ilişki resmedilmiştir (Tablo 2). *Keşerî Mecmuası* varak 219b-220a'da ve T 1856/*Edvâr-ı İlm-i Musiki* varak 54b'de ney resmi üzerinde neyin yirmi altı birim ölçüsü ile Allah'ın yirmi altı adı (esmaü'l-hüsna) arasında ilişki ebced harf karşılıkları ile resmedilmiştir. Gök cisimleri (ya da gezegenler), günler, melekler ve esmaü'l-hüsna ile neyin perde sesleri arasındaki ilişki Tablo 2'de görülmektedir.

Tablo 2

Hâtem Efendi Edvârında Ney'in Perde İsimleri ve Gezegen Karşılıkları

Suret-i Nay (Taksimü'l-huruf-ı Esmâü'l-Hüsna) (T 1856 vr. 64b)	Hâtem Efendi Edvârı		
	Perde	Seb'a-i Seyyare (Yedi Gezegen)	Melekler günler
	Aşiran	Zuhal	Kesfe-yâil Şenbe (Cumartesi)
	Neva	Müşteri	Sarneyâil Pencşembe (Perşembe)
	Saba	Merih	Nemsemâil Şeşenbe (Salı)
	Çargâh	Şems	Rukyâil Yekşenbe (Pazar)
	Segâh	Zühre	Ayneyâil Cuma
	Nihavend	Utarit	Mikâil Çarşenbe (Çarşamba)
	Dügâh	Kamer	Cebraîl Düşenbe (Pazartesi)

Türk musikisi yazılı kaynaklarında genellikle makam ya da perde sesleri ile gezegenler ve burçlar ilişkisine yer verilmektedir. Bu gelenek *Hâtem Edvârî*'nde de devam etmektedir.

Hâtem Edvârî'nda Üçüncü Bölüm ve Açıklaması

İkinci bölümde verilen Şah Mansur ile ilgili tasavvufi bilgilerden sonra bu bölümde Şah Mansur neyinin yapımı (ney açmak) üzerine belirli ölçülerde teknik bilgiler verilmektedir.

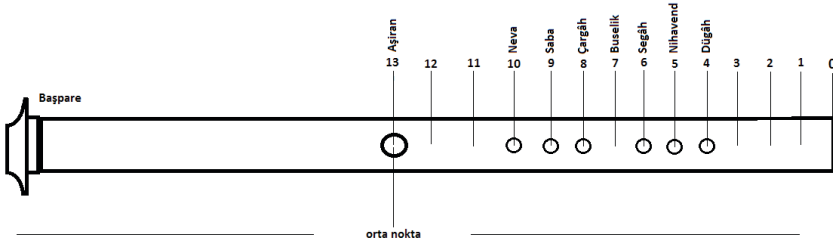
Kadd-ı Şah Mansur²¹

Usbu' a nisbet yirmisekiz usbu' olub sırr-ı huruf ve tabayi' menazil-i kamer ve tabayi-i kevakib seba-i seyyareye ve buruc-i isna aşariyye ile mebtuiye [?] ve sırrı esmaya mazhariyete ve feyz-i akdesten nefha kabiliyete mümkün bir vücud olub üstad-ı kamil ve mükemmel evvela ol vücudun cevf-günde olan süded nefhi himmetin meşk-bil-küşada ve tathirden sonra ol pak ve mutahhar vücuddan yedi esmanın makamını ismi zatı hüviyyetten iraeete yedi ayine-i sakbiye imkanına şu vecihle himmeti tedbir eyleye ki... (Kevserî vr. 220b)

Hâtem Efendi ney üflemeğe geçmeden ve ney açmadan evvel, kişinin bazı özelliklere sahip olması gerektiğine dikkat çekiyor. Bu bilgiler detaylı olarak birinci bölümde ele alınmıştı. Bu özellikler, kısaca, şu şekilde sıralanmaktadır; ay yörüngesinde bulunan izafi noktalar ile neyin birim noktaları arasındaki harflerin sırrına erişmiş, yedi gezegen, on iki burca (on iki burç on iki imam ile ilişkilendirilmiştir) ve Allah'ın isimlerinin sırrlarına erişmiş olmalıdır. En kutsal feyiz nefesi kabiliyetine erişmiş bir vücuda sahip olmalıdır. Üfleme zorluklarından arınmış olmalıdır. Hâtem Efendi, ney deliklerinin Allah'ın yedi ismine mazhar olduğunu ve (deliklerden çıkan seslerin) o isimleri ayna gibi yansıttığını belirtmekte, ney açmak isteyenler için verdiği bilgilerin dikkatle uygulanması gerektiğini vurgulamaktadır.

...ol pak ve mutahhar kamışı paşpare hissesiyle maan iki taksim idüb tamam nısfı bir nokta vaz oluna. Aşağı canibinde nihayete değin tulû'u menâzil-i kamer süratınca on üç haneye taksim ve ol nısfı vaz olunan noktayı aşiran açub ondan aşağı üçüncü hanenin nihayeti olan dördüncü noktayı merkez ittihaziyla neva ve beşinci noktayı merkez ittihaziyla saba ve altıncı noktayı merkez ittihaziyla çargâh ve yedinci nokta ki puselik perdesidir. İstimali serçe parmak ile olmalıdır. Zahmetli olmakla puselik perdesi mestur kalub çargâh perdesinin nısfı ile icra olunur. Ve sekizinci noktayı merkez ittihaziyla segâh ve dokuzuncu noktayı merkez ittihaziyla nihavend ve onuncu noktayı merkez ittihaziyla düğâh olur. Mesela: bir beldede kamış açmalık murâd olundukta usbu' ile mizan eyleyüb yirmi altı haneye hesab idüb ba'dehu nısfını on üç haneye taksim idüb elbette ol kamışın âvâzı ve perdeleri sahîh ve sâlim olur. Erbabına malumdur. (Kevserî vr. 220b-221a)

Bu alıntıda Hâtem Efendi kamışın nasıl açılacağını anlatmaktadır. Hâtem Efendi'ye göre temizlenmiş kamış başpareyi de katarak tam ortasından işaretleir. Orta noktadan aşağı uca değin on üç eşit nokta işaretlenir. Ney'in daha önce belirlenen orta noktasına aşiran deliği açılır. Aşiran noktasından aşağıya doğru dördüncü nokta neva, beşinci nokta saba, altıncı nokta çargâh ve yedinci nokta buselik perdesini oluşturur. Bu perde serçe parmak ile kullanılır. Buselik perdesini kullanmak çok zor olduğundan bu perde neyde açılmaz. Onun yerine çargâh perdesi yarım açılarak bu ses elde edilir (icra esnasında). Nihayetinde sekizinci nokta segâh perdesi, dokuzuncu nokta nihavent ve onuncu nokta düğâh olur.

Resim 3. *Hâtem Edvârî'nda şah mansur neyi ve ses deliği ölçüleri*

Hâtem Efendi ayrıca herhangi bir yerde ney açmak icap ederse parmak hesabı ile bu ney'i açmanın mümkün olduğunu, bu işi bilenlerin malumu olduğunu belirtmektedir. Hâtem Efendi ney açımının tarifini tamamladıktan sonra daha önce detaylandırmadığı burçlar ve insan uzuvları arasındaki ilişkiyi anlatmaktadır:

Ve bunun cümlesi eğer zahirde ve eğer batında olan âlemiyanın sebeb-i kuvvetleri olup cümlesi felekü'l-buruc ile kevakib-i sevabite müt'e'allik oldu. Ve Hak Subhanehu ve teâlâ on iki burucun her birinde bir hasse ve havass-ı mezbureyi kıyam-ı keyfiyyet-i vücüd ve buruc-ı mezbureden herbirini vücud-u insaniyede olan bir uzva müt'e'allik ve mütешâbih eyledi. (Kevserî vr. 221a)

Hâtem Efendi'ye göre tüm insanların, kudretlerinin tamamı gök cisimleri, gök burçları ile ilgilidir ve Yüce Allah, on iki burcu insanın bir uzvu ile ilişkilendirmiştir. Alıntının devamında ise hangi burcun hangi uzva karşılık geldiği anlatılmaktadır:

Evvela hamel vücûd-ı insaniyyede olan re'se müşabih ve dahil-i re's olan her şeye müteallik oldu. Sevr gerden cevza yüdüne ve hıfzı malumat etmekte sineye seretan ve mehbit-i şems-i hakikat olan kalb esed kassam ahlât olan ciğer sünbüle ve mide ve em'â mizan ve sebeb-i nesl olan alet-i tenasül akreb ve sebeb-i kıyam ve kuûd olan fahzeyn kavse ve sebeb-i hareket olan rekbeteyn cedy ve sâkayn delv ve sebeb-i amed ü şüd olan kabeyn ve keff ve pâ ve kezalik Hazret-i Kadir-i mutlak cevârî-i usbu'un dahi her birinde nice havass buyurup her bir kevkebin hâssası vücud-ı insanide bir kuvvete müteallik oldu. (Kevserî vr. 221a)

Hâtem Efendi'ye göre burçlar ve insan vücudu üzerinde karşılık gelen uzuvları aşağıdaki tablolarda verilmiştir;

Tablo 3

Hâtem Edvârında burçlar ve insan uzuvları karşılıkları 1

Hamel (Koç)	Sevr (Boğa)	Cevzâ (İkizler)	Seretân (Yengeç)	Esed (Arslan)	Sünbüle (Başak)
Baş	Boyun	Eller	Göğüs	Kalp	Ciğer

Tablo 4

Hâtem Edvârında burçlar ve insan uzuvları karşılıkları 2

Mizân (Terazi)	Akreb (Akrep)	Kavs (Yay)	Cedy (Oğlak)	Delv (Kova)	Hut (Balık)
Mide ve Bağırsaklar	Üreme organları	Bacaklar	Diz	Baldır kemiği	?

Hâtem Efendi Edvârî'nda yıldızların gücünün insan vücudunda hangi kudrete sahip olduğunu örneklerle anlatmaktadır.

Mesela zuhal insanda olan ulum ve ma'arif ve keşif ve ma'âni ve kuvvet-i maseketeyi zahiren ve batınen hıfz idüb nutfeyi dahi rahimde ve gıdayı bedende hıfz etmekle her biri kendi haddine ba'de'l-vusul bakiyye-i fazalatı fevti rafi ile ihraç eder ve müşteriden kuvvet-i iradi vererek meani zuhura gelür ve merihten hareket ve kudret-i şecâat vücuda gelir. Ve şemsten hayat-ı hayya ve tahkim-ü şevket ve zühreden kuvvet-i zaika ve lezzat-ı şehvaniye ve utarid'den ilm-i sanayi ve zuhurat-ı idrak ve kamerden tekellüm ve harekette sürrat ve cism-i

cismaniyyat ve bu cümleye kâbiliyyet-ı ukûs envarı marifetullahtan tebadür eder. (Kevserî vr. 221a-221b)

Hâtem Edvârında gezegenler ile insanlar arasındaki ilişkiye dair şu örnekler verilmektedir: Zuhâl [Satürn] insanlarda bulunan bilim ve müspet ilimler gibi görünen ve görünmeyen özellikleri, kudretleri saklar, insanda üremenin gerçekleşmesini ve gıdaların öğütülmesi ile bu kudret ve özellikleri kullanır, fazlalıkları ise atar. Bu alıntı ile ilgili olarak Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın 1780 tarihli *Mârifetnâme* adlı eserinin üçüncü bölüm altıncı maddesinde "...bu yıldız [Zuhâl], rahimlere düşen nutfeye şans olsa; bunun tabiatı ve vasıfları, o nutfeye Allah'ın izniyle sirayet edip olan çocukta, bu vasıfların ortaya çıkması tecrübe olunmuştur" denilmektedir (Erzurumlu İbrahim Hakkı 152).

Müşteri [Jüpiter] insana irade kuvveti verir. Merih'ten hareket ve güçlü bir yürek meydana gelir. Şemsten [Güneş] namuslu bir hayat ve büyüklüğü sağlamlaştırır, Zühre [Venüs] tat alma duygusunu ve cinsel gücü artırır. Utarit [Merkür] sanat ilmini, anlama yeteneğini artırır, Kamer [Ay] konuşma ve harekete hız kazandırır. Bu marifetler, özellikler Allah tarafından insan vücudunun tamamına nur olarak zuhur eder. Bu bölümde ele alınan bilgiler on sekizinci yüzyıl eserlerinden olan Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya ait olan *Mârifetnâme* adlı eserinde de görülsede *Hâtem Efendi Edvârî*'nde ney ile ilişkilendirilmektedir. Örneğin, *Mârifetnâme*'de Zühre'nin cinsel gücü artırdığı ve bu yıldızın cuma gününe hâkim olduğu belirtilmiştir. *Hâtem Edvârî*'de da bu bilgilerin yanı sıra Zühre'nin neyde segâh perdesine karşılık geldiği bilgisi de verilmiştir (Tablo 2).

Hâtem Edvârî alıntısında burçlar, gezegenler ve insan vücudu uzuvları arasındaki ilişkiye dair verilen bilgilerin hemen ardından "fasıl" başlıklı kısma geçilmektedir. Bu kısma dair *Hâtem Edvârî*'nden yapılan alıntı aşağıda verilmiştir:

Fasıl: ve bu fününun sâ'ir fünün arasında ehli uşşaka lazım olması ne cihettedir beyan oluna ve bununla terakki dahi oluna. Malum oluna ki; halk bu fenne tahsîn-i savt fi'l-Kur'an-ı Kerim emir resul aleyhisselamdır, anda muhtaç olurlar. Zira bu ilimden gayrı tahsin-i savt müfid değildir. Kale'n nebiyyü Sallallahu aleyhi ve sellem *zeyyinu'l-Kur'ane bi esvatikum fe inne savte'l-hüsni yezidu fi'l-Kur'an i*

*hüsne*²² ve kâle aleyhisselam *li külli şey'in hilyetün ve hilyetül'- Kur'an es-savtül-hüsni*²³ ve kâle aleyhisselam *ikrau'l-Kur'an bi luhuni'l-arabi*²⁴ ve kâle'n-nebiyyi a.s. *i'lenu haze'n-nikahi ve caluhufi'l-mescidi ve dri-bu aleyhi bi'd-dufufi*²⁵ revahu et-Tirmizi en Ayişe (r.a.). Bu fenni telif etmeden garazları ol idi kim ervah ve nüfus alem-i kuds-i me'nus kılalar idi mücerred lühud harb degil idi. Zira nefse, nagamat-i mülayeme istima etmekten bast hasıl olur. Ve dahi musâhabet-i nüfus-i aliye ve mücaveret-i alem-i ulviyyeyi tezkir ider. Onun içindür kim nefsi kendü kalıbını ol halde harekete götürür ve raks ettirir lakin tenin sıkleti hasebiyle urûc edemez. Az olur ki yerinden müfârekat ider. Nitekim Eflatundan rivayet “hareke fi semi'al-gınâ Bi-kemâli edabe mate tûba”. (Kevserî vr. 221b)

Yukarıda verilen alıntıda Hâtem Efendi ilimler arasında Allah âşıklarına musiki ilminin neden gerekli olduğunu anlatmaktadır. Hâtem Efendi'ye göre *Kur'an-ı Kerim* güzel sesle okunmalıdır ki bu Hz. Muhammed'in emridir. Bu fikri de çeşitli hadislerden alıntılar yaparak güçlendirmektedir. Yukarıda verilen alıntının Eflatun'dan bir rivayeti de içine alan kısmı “bakiyye” bölümünde *Kevserî Mecmuası*'nda tekrar yazılmıştır.

Hâtem Edvârında Dördüncü Bölüm ve Açıklaması

Geleneksel edvâr kitaplarında musikinın şerefli bir ilim olduğunun ispatı için Safiyüddin Urmevî'ye atfedilen deve hikâyesi anlatılmaktadır. *Hâtem Edvârı*'nın dördüncü bölümünde ise musikinın dinî açıdan uygun olduğunun ispatı için hadislere ve din büyüklerinden rivayetlere yer verilmektedir.

Ençeş

Bir abd-i siyah olub hacc-ı veda senesi harem-i humayun develerini, faid ve sayık olmak üzere ana tefvîz buyurulmuşdu. Hoş elhan olmağla develeri teşvik için hûrî- h'ân ve nağmekar olurdu. Üstürân dahi onun istimâ'ıyla ser-keşân olub hareket-i zaile onlarda hasıl olurdu. Bir gün develer ziyadece harekete geldiklerinde Hazret-i Serdar-ı Kevneyn aleyhisselatu vesselam²⁶ develer üzere mihaffe²⁷ olan zenan belki zahmet ve sıklet çeküb bir yerleri ağrıyub veya havf ideler deyu *ruveyden ya Ençeş ve rıfkan bil-kavarire*²⁸ buyurdular. Yani şişeleri kırarsın yap yap nağmekar ol ki develer dahi pek harekete gelmeyeler ki züccâceye müşâbih olan zu'afâ-yı nisvân belki

bir kederle tekeddür ideler deyu buyurdu ve bir rivayette *ya Enceşe ruveyden sevkak bil-kavarîr* ve rivâyet-i uhrâda diyecek *ya ebhaşa ruveyden sevkak bil-kavanir*²⁹ buyurmuşlardır ki meâlları birdir. Evvela nisvânda Ümmü Süleym dahi beraber idi deyu istîâbda musarrahtır. (Kevserî vr. 222a, Hâşim 48)

Hatem Edvarî'nda yer verilen yukarıdaki “Enceşe” başlıklı alıntı günümüz Türkçesine şu şekilde aktarılabilir: Siyahî köle Enceşe Harem-i Hümayun'un develerine bakmak ile görevlendirilmiştir. Develeri yönlendirmek için kısık ve boğuk bir sesle nağmeler okurdu. Develer de bu nağmelerden dolayı itaatsiz olurlardı. Bir gün develer daha da fazla hareket etmeye başlayınca Hz. Muhammed (s.a.v.) develerin üzerinde bulunan kadınlar zahmet, sıkıntı çeker bir yerleri ağrır veya korkarlar diye: “Oldukça yavaş ol. Ya Enceşe şişe taşırımışçasına yumuşak ol” buyurdular. Yani şişeleri kırarsın, hoş nağmeler okumaya devam et ki şişe misali zayıf kadınlar belki bir kederle kederlenirler. Başka bir rivayette de “ya Enceşe şişe taşırımış gibi yavaş ve yumuşak ol” buyurmuşlardır. Bu kadınlar arasında Ümmü Süleym bile vardı. Bu rivayet tamamen açıktır.

Alıntıdan anlaşılacağı üzere “Enceşe” başlıklı bu alıntıda amaçlanan musikinin İslami açıdan uygunluğunun ortaya konulmasıdır. *Hâtem Edvârî*'ndan alıntı yapan Hâşim Bey ise *Mecmuâ*'sına “Enceşe” alıntısını özet olarak almıştır (Hâşim 48). Hâşim Bey'e göre bu hadis peygamberimize ait değildir. *Mecmuâ*'da hadis şu şekilde verilmiştir: Veda Haccı senesi peygamberimiz tarafından Enceşe hazretlerine değerli bir konuşma buyrulmuştur. Peygamberimiz, şarkı söyleyip develeri fazlaca etkileyip harekete geçirmemesi ve Harem-i Hümayunlarını rahatsız etmemesi konusunda Enceşe'yi uyarmıştır (Hâşim 48). *Hâşim Bey Mecmuası* ile *Kevserî Mecmuası* alıntıları arasındaki anlam farklılıkları dikkat çekicidir.

İmam-ı Malik

Ve hukiye Ebu'l-ferec el-İsfahânî *Kitab-ı Eganîye* ennel imam-ı Malik İbni Enes r.a. Semia mentaganna şeyen alagayrı sevabil Eganî nam kitabında Ebu'l-ferec el-İsfahânî der ki sahib-i mezheb olan İmam-ı Malik Hazretlerinin bir mahalde bir kimse teganni ederken mesmû'ı olub tertib-i nağme-kârîde hatası olduğuna muttali oldukça *fe ahrece re'sev min kuvvetin ve reddehu ilese-sevabi* pencereden başını

uzadıb ol hanendeye hatasını ifade ve talim eyledi. Ve dürüstünü söyledi. *fesseluhu zalike eşşahsu li yuidehu* ol kimse dahi bir kerre ihlam ile ahzı mümkün olmayub bir kerre dahi talim buyurun deyu recamend oldu. *fe kalle hatta takulu ehaste min Malik bin Enes* İmam dahi dedi ki “sana talim ederim. Lakin benden ahzını söyleyüb vesair ilim gibi benden rivayet eylediğini isterim” deyüb ol kimseye lüzumu kadar tekrar ile talim ve tefhim eyledi. (Kevserî vr. 222b-223a, Hâşim 46-47)

Hatem Edvari'nda, Şerif Ebu'l-ferec el-İsfahânî'ye ait *Kitab-ı Egâni* adlı eserinde bulunduğu belirtilen İmam-ı Malik alıntısı günümüz Türkçesine şu şekilde aktarılabilir: İmam Mâlik bin Enes (Allah ondan razı olsun) hazretleri bir gün bir şarkıcıyı işitti. Şarkıyı yanlış bir makamla söylediğini işittiğinde pencereden başlarını uzatıp o şarkıcıya hatasını söyleyip, doğrusunu meşk ettirdiler. O kişi de, bir defa meşk ile kavramak mümkün olmadığından bir defa daha meşk ettirmelerini rica ettiğinde Mâlik bin Enes İmam buyurdular ki; “Seni çalıştırırım, fakat benden meşk eylediğini söyleyip diğer ilimler gibi benden nakledildiğini söylemeni istiyorum.” dedi ve o kişiye yeterince tekrar ile meşk edip anlattı.

İmam-ı Azam

Ve hukiye İbni Kuteybe ve gayrihi an-Ebû Hanife r.a. Abdullah bin Kuteybe ve gayrıları dahi İmam-ı Azam ve Hemmam akdem sahibi mezhebini bin-Sabit r.a. dan nakil ve hikâyet eyledi ki *İnnehû kâne lehû cârûn ve kâne fi külli leyletin yuganni ve yegûlü*. Hazreti İmam'ın bir komşusu vardı. Beher gece teganni idüb bu beyitle nağmekar olur idi. Beyt: *Edâûni ve ey feten edâûni li yevmin kerihetin ve sidâdi sugr*. Ol hemsaye-i imam olan kimseye Ebu Hammad dirlerdi. Süpründi cem idüb fûrûht ederek onunla teayyüş iderdi. Gecelerde vakt-i neşât ve inbisatda Ubeydullah İrci'nin şiirinden bu beyti kail ve nağmekarlığa mail olurdu. Mail beyt; beni zâyî' edenler, beni zâyî' eylemedi. Belki cenk ve bir serhaddi kapamak için hıfz olunmağa layık biriketi zayi eylediler ki vaktinde bir askere bedel veya bir serhadde burc gibi sedd olurdu demek olur. *Ve kâne yestemiu ileybi*. Hazreti İmam saadethanesinden onu dinlerdi. *Ve innehû fegide savtehbû feseele anhû fegile lehû*. Hazreti İmam bir iki gece ol şahsın savtını istima idemeyüb sebebinden sual buyurmalayla, dediler ki: *innehû vücide*

billeyli ve süccine fi sicni İsa'l-emîrû. Ol hemsayenizi gece aseslerhanesinde haricinde bulub Emir İsanın zindanında mahpustur deyu haber virmeleriyle: *Felebise Ebû Hanife radiyallahü anhü amametü ve teveccebe ilelemiri fe abrecebu.* Ol şahsı emir İsa'nın zindanından çıkarub götürdü. (Kevserî vr. 223a-223b, Hâşim 47-48)

İmam-ı Azam alıntısı *Kevserî Mecmuası*'nda varak 223a ve 223b'de ve Hâşim Bey *Mecmuası*'nda 47. ve 48. sayfalarda yer almaktadır. Bu alıntı günümüz Türkçesine şu şekilde aktarılabilir: İbni Kuteybe ve diğerleri İmam-ı Azam Ebu Hanife (Allah ondan razı olsun) hazretlerine hikâye edip dediler ki: Hazreti İmam'ın bir komşusu vardı. Her gece şarkı söyleyip şu beyitle nağmekar olur idi. Beyt: *Edauni ve ey feten edauni li yevmin kerihetin ve sidadi sugr.* O imam komşusuna Ebu Hammad derlerdi. Çöp toplayıp satarak onunla hayatını idame ederdi. Geceleri eğlence ve ferahlık vaktinde Übeydullah İrci'nin şiirinden bu beyit ile nağmekârlığa istekli olurdu. Mail beyit: “Beni yok edenler, beni yok etmedi. Belki cenk ve bir sınırı kapamak için korunmaya layık briketi yok eylediler ki vaktinde bir askere bedel veya bir sınır burcu gibi set olurdu.” anlamına gelmektedir. Hazreti İmam saadethanesinden onu dinlerdi. Hazreti İmam bir iki gece o kişinin sesini duyamadıklarında sebebini sorduklarında, dediler ki: “O komşunuzu gece bekçileri dışarıda bulup Emir İsa'nın zindanında hapsedilmiştir” diye haber vermeleriyle, O şahsı Emir İsa'nın zindanından çıkarıp götürdü.

Hâtem Edvârında Bakıyye Bölümü

Bakıyye bölümü daha önce de bahsedildiği gibi *Kevserî Mecmuası*'nın müellifi tarafından önceki sayfalardan yarım kalmış bir sayfaya üstü çizilerek yazılmış, eksik kalmış bir bölümün kalanı diyebiliriz. Bu durumu Kevserî “Hâtem Edvarı'nın Kalanıdır” şeklinde başlık olarak belirtmiştir.

Edvar-ı Hatem'in Bakıyyesidir

Eflakdan mahbûb nağmeler işidirdim dir idi ondan sonra hükema bu ihtiraat-ı elhan eylediler. Ve dahi bilmek gerektir kim anların bu fennini telif itmeden garazları ola idi kim ervah ve nüfus âlem-i kudsi menus kalalar idi, mücerred lühud tarab degil idi. Zira nefse, nagamat-ı mülayime istima' itmekden bast hasıl olur. Ve dahi musâhabat nüfus-u aliye ve mücaveret-i alem-i ulviyyeyi tezkir ider. Onun içündür kim nefsi kendü kalıbın ol halde harekete getirür ve raks

itdürür lakin tenin sıkleti hasebiyle urûc idemez. Az olur ki yerinden müferekât ider. Nitekim, Eflatun'dan rivayet *hareke-i fi semi'al-gınâ bikemali edabe mate tûba* ve dahi bilmek gerekdir kim fenne musiki dedikleri niçündür malum oluna; zira “musi” lügat-i Yunanca nağmeler demek olur. Ve “ki” demek mevzun demek olur. Pes bu fenni dahi nagamat-ı müstenidenin keyfiyeti telif idigünden ötürü musiki derler. Nukile min kitab. (Kevserî vr. 198a)

Yukarıda verilen alıntı günümüz Türkçesine şu şekilde aktarılabilir: Bilgeler göklerden sevilen nağmeler iştirdim derdi ve bunun üzerine şarkıları buldular. Bilinmelidir ki, kim bu bilimi yazmaya maksatları olsaydı, ruhlar ve insanlar tanrı âleminde alışkın kalırlardı. Yalnız kabir mutluluk değildir. Zira nefse uygun nağmeler dinleyerek Allah'ın lütfûna ulaşılır. Bu nağmeler ruhlar ile sohbeti ve ruhlar âlemi ile komşuluğu da hatırlatır. Onun içindir ki, kimin nefsi bedenini harekete geçirir ve dans ederse bedeninin ağırlığı nedeniyle yükselemez. Nadiren yerinden ayrılır. Eflatun'dan şu bilgi rivayet edilmiştir: “Bir kimse bir musiki eserini tam anlamıyla dinlediğinde onun verdiği güzel manevi duygulardan dolayı coşar, harekete geçer.” Bilinmelidir ki bu bilime neden musiki denilmiştir: “musi” Yunancada “nağmeler” demektir. “ki” ise vezinle yazılmış demektir. Bu bilime, nağmeler anlamına dayandırılarak ve bir usule bağlı olmaksızın musiki denilmiştir. Kitaptan (*Akovalızade Hatem Efendi Edvarî*'ndan) nakledilmiştir.

Sonuç

Akovalızâde Hâtem Efendi'nin Türk musikisi tarihi için çok önemli olduğu düşünülen bir Edvârî'nin olduğu görülmüş ve bu edvâr'dan alıntı yapıldığı tespit edilen üç kaynaktan yararlanılarak içeriği anlatılmaya çalışılmıştır.

Neyin tasavvufi yönünü, mükemmeliyetini ortaya koymak için birçok nazariyat kitabı gibi *Akovalızâde Hâtem Efendi Edvârî*'nda da ney, rivayetlere ve ebced hesabı kullanarak gezegenlere, günlere, meleklerle ve Esmâü'l-Hüsna ile hatta Hz. Âdem ve Hz. Havva ile ilişkilendirilmiştir. Diğer edvâr kitapları göz önüne alındığında, çok istisnai belki de tek örnek olarak ney yapımını parmak hesabı kullanarak çok anlaşılır bir dil ve yöntem ile izah etmiştir. Ayrıca, *Hâtem Edvârî*'nda musikinin dini açıdan uygunluğu, çeşitli hadis ve mezhep imamlarına dair çeşitli kaynaklardan yapılan alıntılara dayandırılarak anlatılmaya çalışıldığı görülmüştür. *Hâtem Edvârî*'nin tamamının bu

alıntılar olmadığı söylenebilir. *Hâtem Edvârî*'nda bulunduğu tahmin edilen ve daireler ile anlatılan birçok (bir alıntı dışında) konuya ne *Keveserî Mecmuası*'nda, ne *T 1856*'da ve ne de *Hâşim Bey Mecmuası*'nda yer verilmemiştir. Bu çalışma sonrasında *Hâtem Efendi Edvârî*'nin müellif nüshası ya da en azından istinsahının ortaya çıkması ümit edilmektedir.

Açıklamalar

- 1 Ramiz, (1735-1788) Tarih ve tezkire yazarı, şair. Râmiz Efendi, bilhassa biyografi alanında verdiği eserlerle XVIII. yüzyılın önemli simaları arasında yer almıştır (Erdem 451).
- 2 Bazı meslek sahibi kimseler için yazılan biyografi (Devellioğlu 1289).
- 3 Din dışı Türk musikisinin en büyük birleşik sözlü formlarından biri. Kar-ı natıkların güftesinin her mısraı bir ilişki kurularak ayrı bir makam veya usulden söz eder. Her mısra, içinde geçen makam ve usulde bestelenir. Besteciler bu eserler ile hem ustalıklarını göstermek hem de eğitim amaçlı kullanmak için yapmışlardır (Özkan 104-105).
- 4 Kasidenin tam metni için bkz. Varışoğlu 204-205.
- 5 Hâtem divanlarına iliştirilmiş bir edvâr olabilir düşüncesi ile araştırma genişletilmişse de tüm nüshalarına ulaşmak mümkün olmamıştır.
- 6 *Keveserî Mecmuası* üzerine iki çalışma yapılmıştır. İlk çalışma mecmuanın başlıklarını ele alan bir kitapçuktur, çeviri ya da sadeleştirilmiş metin içermez (Bkz. Popescu-Judet, Eugenia (1998). *XVIII. Yüzyıl Musiki Yazmalarından Keveserî Mecmuası Üstüne Karşılaştırmalı Bir inceleme*). İkinci çalışma da yine eserin genel özelliklerinin anlatıldığı bir makale çalışmasıdır, çeviri ya da sadeleştirilmiş metin içermez. *T 1856* ve *Hâşim Bey Mecmuası* üzerine çalışmalar yapılmışsa da *Hatem Edvârî*'nin içeriğine dair bilgiler eksiktir, var olan bilgiler ise araştırmacılar tarafından fark edilememiştir.
- 7 *Keveserî Mecmuası* müellifinin Nayi Mustafa Keveserî Efendi olduğu bilgisi dışındada hemen hemen hiçbir bilgi yoktur. Yaptığımız araştırmaya göre Nayi Mustafa Keveserî 1808'de vefat eden Yenikapı Mevlevihanesi neyzenbaşısı «Mücellid Mustafa İstanbullu» olabileceği şimdilik ihtiyati bir kayıt olarak düşünülebilir.
- 8 *Hâşim Bey Mecmuası* üzerine yapılan bazı çalışmalarda bu alıntı, basımdan kaynaklanan zorluk nedeniyle olsa gerek, yanlış okunmuş ve “Akovalı Hanım Efendi” olarak kaydedilmiştir (Tırışkan 62).
- 9 “ن وَالْقَلَمُ وَمَا يَسْطُرُونَ” (Ey Muhammed) Andolsun kaleme ve satır satır yazdıklarına ki... *Kur'an-ı Kerim*, Kalem 68/1.
- 10 Allah'ın ilk yarattığı şey kalemdir. Müslim, 2653.

- 11 *Keuserî Mecmuası*'nda bu beyit tam olarak okunamamaktadır. *Divan-ı Kebir*'den alıntı olduğu belirlenen bu beyitte farklılıklar da vardır. Eksik kelimeler ve farklılıklar *Divan-ı Kebir*'e göre tamamlanmıştır. *Divan-ı Kebir*'de beyit şu şekilde yazılmıştır: “من نهانی ز جبرئیل امین/ جبرئیل دگر امین دارم”
- 12 Benim gizlide Cebrâil-i Emîn'den başka bir Cebrâilim var. Mevlânâ, *Divan-ı Kebir*, 1755/5.
- 13 Sus, bir an artık; izin olsaydı, İhvân-ı Safâ'nın kulağına kimsenin söylemediği sırrı söyledim. Mevlânâ, *Divân-ı Kebîr*, 11/11.
- 14 Kuşların Dili
- 15 Gazali, 1986: İhyâu Ulûmî'd-din, IV, 322. (İhlas sırlarımdan bir sırdır, onu kul-larımdan sevdiğime veririm).
- 16 “وإن منَّ اللَّيْلُ بِحَمْدِهِ” Her şey O'nu hamd ile tespih eder, *Kur'ân-ı Kerîm*, İsra 17/44.
- 17 Hz. Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinde Feridüddin Attar'ın bazı sözleri yorumlanmışsa da aynı alıntı olmamakla birlikte Hz. Ali'nin kuyuya sırlarını fısıldaması ile ilgili olarak bazı hikâyeler de mevcuttur. Vatan ve zeki balık konulu hikâyede: “Haydi! Danışma zamanı değil, yol tut. Sen, Ali gibi kuyuya ah edip söyle. O ahın sırdaşı çok nadirdir (Mevlânâ 536). Başka bir hikâyede ise “senin sırrından bir ah etmek istesem başımı Ali gibi kuyuya sokarım” (Mevlânâ 803) gibi hikâyelerde aynı rivayete atıf yapıldığı görülse de ney ile ilişkisi yoktur. Dede Ömer Ruşeni'nin *Nây-nâme*'sinde (XV. YY), Şeyh Galib'in gazellerinde (XVIII. yy) Hz. Ali, kuyu ve ney ile ilgili rivayet açıkça görülür. Dede Ömer Ruşeni'nin *Ney-nâme*'si *Keuserî Mecmuası*'nda son bölümde “Hazret-i Ruşeni'nin Nây Nâmesi-Esrâr-ı Nây Nâme” başlığı altında verilmiştir (Kevserî vr. 233b-234a).
- 18 T 1856'da “beş parmak” yazılıdır.
- 19 Dirsekten orta parmak ucuna kadar olan uzunluk, arşın.
- 20 T 1856'da sonradan “yirmi” yazısı eklenmiştir. *Keuserî Mecmuası*'nda yoktur. Yirmi dört eklenmesi gerekir.
- 21 Şah Mansur'un boyu
- 22 Buhari, *Tevhid*, 52. (Kuran'ı seslerinizle güzelleştiriniz; çünkü güzel ses Kuran'ın güzelliğini daha da arttırır).
- 23 Abdürrezzak, *Salat*, 4173. (Her şeyin bir süsü vardır Kuran'ın süsü de güzel sestir).
- 24 Beyhâkî, *Şuabü'l-İman*. (Kuran'ı Arap nağmeleriyle okuyunuz).
- 25 Buharî, *Nikâh*, 63; Tirmizî, *Nikâh*, 6. (Nikâhı ilan ediniz, onu mescitlerde yapın, üzerine de def vurun).
- 26 Hz. Muhammed (s.a.v.).
- 27 Devenin üstüne konulan bir nevi sepet.
- 28 Oldukça yavaş ya Ebahşe şişe taşırmışçasına yavaş ol.
- 29 Ya Ebahşe şişe taşırmış gibi yavaş ve yumuşak ol.

Kaynaklar

- Attar, Feridüddin. *Mantık al-Tayr*. Çev. Abdülbaki Gölpınarlı, İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Beyhâkî, Ebûbekr Ahmed b. Hasen (458/1092). *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 1346.
- Buhârî, Ebû Abdillâh ve Muhammed b. İsmail. *Sahibu'l-Buhârî*, Daru İbn Kesir, 1497-1987.
- Celâleddin Abdurrahman cs-Suyûtî. *el-Câmiu's-Sağîr fi Ehâdisi'l-Beşîri'n-Nezîr*, vol. II, 1954.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Aydın Kitap Evi Yayınları, 2012.
- Ekinci, Mehmet Uğur. "The Kevserî Mecmûası Unveiled: Exploring an Eighteenth-Century Collection of Ottoman Music." *Journal of the Royal Asiatic Society*, 2012, ss. 199-225.
- Erdem, Sadık (2015). "Râmiz." *Türk İslam Ansiklopedisi* (İSAM), 02 Şubat 2016, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=340451>
- Erguner, Süleyman. *Ney Metodu*. Erguner Müzik Yayınları, 2007.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı. *Marifetnâme*. Sad. Durali Yılmaz ve Hüsnü Kılıç, Çelik Yayınevi, 2015.
- Fonton, Charles. *18. Yüzyılda Türk Müziği*. Çev. Cem Behar, Pan Yayıncılık, 1987.
- Hâşim, Hacı Mehmed. *Mecmûa-i Kârâ ve Nakışhâ ve Şarkıyât*. Kayolızâde Yahyâ Harîrî Matbaası, 1864.
- İmam Gazalî. Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed. *İhyâu Ulûmî'd-dîn*. Çev. Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yayınevi, 1986.
- Kevserî, Mustafa. *Kevserî Mecmuası*. Milli Kütüphane. No. Mf 1994 A 4941.
- Mevlânâ. *Mesnevi*. Çev. Adnan Karaismailoğlu, Akçağ Yayınları, 2013.
- Mevlânâ Celâleddîn Muhammed. *Divân-i Kebîr: Külliyyât-ı Şems yâ Divân-i Kebîr*. Nşr. B. Furûzânfer, ilk baskı I-X, 1336-1345 hş./1957-1966.
- Molla Câmî. *Ney'in Feryadı/Nay-Name*. Çev. Üzeyir Aslan, Sufi Kitap, 2007.
- Özkan, İsmail Hakkı. *Türk Musikisi Nazariyatı ve Usûlleri Kudüm Velveleleri*. Ötüken Yayınları, 2014.
- Popescu-Judetz, Eugenia. *XVIII. Yüzyıl Musiki Yazmalarından Kevserî Mecmuası Üstüne Karşılaştırmalı Bir İnceleme*. Çev. Bülent Aksoy, Pan Yayıncılık, 1998.
- T 1856, *Edvâr-ı İlm-i Musiki*. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi. No. T1856. vr. 63a-65a.
- Tırışkan, Ahmet Gürsel. *Hâşim Bey'in Edvârı*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Teknik Üniversitesi, 2000.
- Varişoğlu, M. Celal. *Hâtem Hayatı, Edebi Şahsiyeti, Divanının Tenkitli metni ve incelemesi*. Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi, 1997.

- Varışoğlu, M. Celal. “Türk-İslâm Sanatlarının Felsefesi Bağlamında Müzik-Şiir Yakınlaşması ve Hâtem Divanı’nda Musiki.” *TÜBAR*, no. XIV, 2003.
- Yalçın, Gökhan. “Hâşim Bey Mecmuası Edvâr Bölümünün Kaynakları.” *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, no. 9, vol. 5, 2014, ss. 2053-2074.
- Yıldırım, Ali, ve Hasan Şimşek. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Teknikleri*. Seçkin Yayıncılık, 2008.

A Manuscript of Ottoman/Turkish Music of Eighteenth-Century: Akovalızâde Hâtem Efendi Edvârı*

Gökhan Yalçın**

Abstract

Akovalızâde Hâtem Efendi is a divan literature poet who lived in the eighteenth century. According to several studies it is understood that Akovalızâde Hâtem Efendi has aspects of music as well as poetry, even he wrote an edvâr. But apart from this, there is almost no information, especially about the content of Hâtem Edvârı. The aim of the study is to introduce the edvâr of Akovalızâde Hâtem Efendi and its general features to the history of Turkish music theory at least from second sources. For this purpose, three works (*Kevserî Mecmuası*, the manuscript named *Edvâr-ı İlm-i Musiki* dated 1806 and numbered “T-1856” exist in the Istanbul University Library and *Hasım Bey Mecmuası* dated 1864) are examined which are mentioned *Hâtem Edvârı* and the information about *Akovalızâde Hâtem Efendi Edvârı* are compiled and it has tried to reveal the outline and content of the edvâr.

Keywords

Turkish music, edvâr, Akovalızâde Hâtem Efendi Edvârı, Kevserî mecmuası, Hâşim Bey mecmuası, Edvâr-ı İlm-i Musiki.

* Date of Arrival: 12 February 2016 – Date of Acceptance: 8 November 2016

You can refer to this article as follows:

Yalçın, Gökhan. “Bir XVIII. Yüzyıl Osmanlı/Türk Musikisi Yazılı Kaynağı: Akovalızâde Hâtem Efendi Edvârı.” *bilig*, no. 101, 2022, pp. 135-162.

** Assoc. Prof., Harran University Faculty of Education, Department of Fine Arts Education, Division of Music Education – Sanliurfa / Turkey

ORCID: 0000-0003-2604-9745

gyalcin@harran.edu.tr

Сочинение по османско-турецкой музыке XVIII века: «Эдвар» (Edvâr) Аковалызаде Хатема Эфенди*

Гёкхан Ялчын**

Аннотация

Аковалызаде Хатем Эфенди — османский поэт и ученый XVIII века, представитель классической литературы (диван). Согласно исследованиям, Аковалызаде Хатем Эфенди писал стихи, занимался музыкой, он оставил сочинения о поэзии, а также по теории музыки (эдвар). Однако, помимо этих сведений, информация о нем недостаточна, практически неизвестно о содержании упомянутого сочинения по теории музыки – эдвара. Целью исследования является введение эдвара Аковалызаде Хатема Эфенди, в его общих чертах, в историю теории турецкой музыки, опираясь, по крайней мере, на сведения из вторичных источников. С этой целью исследуются три произведения, в которых упоминается «Хатем Эдвары» (Hâtem Edvârî) – это Кевсери Меджмуасы; рукопись под названием «Эдвар-и Ильм-и Мусики», 1806 года за номером Т-1856 (библиотека Стамбульского университета) и датированная 1864 годом Хашим-бей Меджмуасы. На базе этих сочинений, а также сведений об Аковалызаде Хатеме Эфенди сделана попытка дать характеристику его сочинения по теории музыки и раскрыть его содержание.

Ключевые слова

Турецкая музыка, эдвар, Аковалызаде Хатем Эфенди, Кевсери Меджмуасы, Хашим Бей Меджмуасы, Эдвар-и Ильм-и Мусики.

* Поступило в редакцию: 12 февраля 2016 г. – Принято в номер: 8 ноября 2016 г.
Ссылка на статью:

Yalçın, Gökhan. "Bir XVIII. Yüzyıl Osmanlı/Türk Musikisi Yazılı Kaynağı: Akovalızâde Hâtem Efendi Edvârî." *bilig*, no. 101, 2022, pp. 135-162.

** Доц., д-р, университет Харрана, педагогический факультет, отделение изящных искусств, кафедра музыкального образования – Шанлыурфа / Турция
ORCID: 0000-0003-2604-9745
gyalcin@harran.edu.tr

Enerji Güvenliği ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türk Dünyası Ülke Panelinden Kanıtlar*

Gökhan Kartal**

Öz

Modern dünya ekonomisinin en stratejik girdisi konumunda olan enerji, uluslararası politik rekabetin de önemli bir unsurudur. Ampirik literatürde enerjinin ekonomik büyümedeki rolüne yönelik birçok çalışma bulunmasına rağmen, enerji güvenliği konusunda çok az sayıda çalışma mevcuttur. Bu bağlamda, Türk Dünyası ülkeleri arasında yer alan Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan'dan oluşan panel veri setiyle 1992-2016 yılları arasında enerji güvenliği ve büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen bu çalışmayla literatüre önemli bir katkı yapılması hedeflenmiştir. Çalışmada kullanılan veri setinde yatay kesit bağımlılığı tespit edilmiş olup, bu duruma uygun ekonometrik yöntemlerden CIPS testi ile değişkenlerin farkında durağan olduğu; Panel Durbin-Hausman Eşbütünleşme testi ile değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir. AMG tahmincisinden elde edilen sonuçlara göre, enerji güvenliği risk seviyesinde %1 artış Türk Dünyası ülkelerinde ekonomik büyümeyi yaklaşık %0,95 azaltmaktadır. Elde edilen bu sonuçlar, enerji güvenliği konusunun Türk Dünyası ülkeleri için önemli bir politika meselesi olduğunu göstermekte, bu yönde uygulanacak politikaların önemini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler

Enerji Güvenliği, Enerji Ekonomisi, Enerji Jeopolitiği, Türk Dünyası, Büyüme, Durbin-Hausman Eşbütünleşme, Augmented Mean Group Estimator.

* Geliş Tarihi: 1 Kasım 2019 – Kabul Tarihi: 21 Ocak 2021

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Kartal, Gökhan. "Enerji Güvenliği ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türk Dünyası Ülke Panelinden Kanıtlar." *bilig*, no. 101, 2022, ss. 163-192.

** Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi– Niğde/Türkiye
ORCID: 0000-0002-2006-6272
gokhankartal.gk@gmail.com

Giriş

Enerjinin var olan önemi, enerjiye erişilememe durumunu modern dünya ekonomisinin en büyük kâbusu haline getirerek, enerji güvenliği kavramını ortaya çıkarmıştır. Enerji güvenliği, kesintisiz bir enerji arzının bir ekonominin işleyişi için kritik olduğu fikrine dayanmakta, geleneksel olarak, petrol kaynaklarına erişimin korunması ve yaklaşmakta olan fosil yakıt tükenmesi ile ilişkilendirilmektedir (Kruyt vd. 2167). Yeterli miktarda enerji kaynağına ulaşabilme yeteneği, makul fiyatlarla enerji alımı, ulaşılabilirlik ve maliyet unsurlarının yakın ve orta vadeli gelecekte öngörülebilir olması, enerji alımıyla ilgili risklerin minimize edilmesi, geçiş ülkelerinin istikrarı, kullanılan enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi ve özellikle yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelmek, bağımlılığı azaltmak adına ithalat yapılan ülkelerin çeşitlendirilmesi, ülke içinde enerji verimliliğinin yükseltilmesi, enerji alanındaki yatırımların teşvik edilmesi ve son olarak enerji güvenliği ile çevre güvenliğinin beraber düşülmesi enerji güvenliği tanımını şekillendiren ana unsurlardır (Karabulut 34). IEA'ya (International Energy Agency: Uluslararası Enerji Ajansı) göre enerji güvenliği, uygun fiyatta kesintisiz enerji kaynakları bulunabilirliğidir. Bu doğrultuda enerji güvenliği, “çevreye ve sosyal refaha uygun bir şekilde enerjiye kesintisiz ve uygun fiyatta erişim” olarak da tanımlanabilir.

Özellikle sanayi devrimi sonrasında yaşanan gelişmeler sonrasında enerji kaynakları uluslararası politik rekabetin de en önemli unsuru haline gelmiştir. Birinci ve İkinci Dünya Savaşının nedenleri arasında sayılmasının yanı sıra Fransa ve Almaya arasında yaşanan ve iki ülke arasındaki daha birçok sorunun da nedeni olan zengin kömür yataklarına sahip Alsas-Loren Bölgesi bu duruma önemli bir örnektir. Yine Orta Doğu'daki istikrarsızlar, bölgedeki petrol ve doğalgaz kaynaklarına hâkim olmak isteyen güçlerin bir ürünüdür. Birinci Körfez Savaşı, Afganistan'a müdahale ve Irak'ın işgali ABD'nin sınırlı enerji kaynaklarının kontrolüne yönelik hamleleri olup, bu kural tanımaz girişimlerin bir amacı da Çin, Hindistan ve AB gibi gelecekteki olası rakiplerinin bu kaynaklara erişimini kendi kontrolüne alabilmektir (Pamir 65-66). Bu “Büyük Oyun”daki temel strateji dönemin stratejik enerji kaynağı olan petrol ve diğer enerji kaynaklarının paylaşımıdır. Büyük Oyun içindeki stratejik noktalar Orta Doğu, Kafkaslar ve bu çalışmada incelenen Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ın

yer aldığı Hazar Bölgesidir. Küresel güç merkezlerinin önem verdiği nokta, enerji kaynaklarının bulunduğu yerlerin ve stratejik ticari geçiş noktalarının kontrolüdür. Dünya petrol tüketiminin hızla artması ve petrol taşımacılığının büyük bölümünün deniz yoluyla gerçekleşmesi nedeniyle petrol taşıma güzergâhlarındaki boğazların ve bu boğazlara hükmeden ülkelerin önemini bir kat daha artırmaktadır (Sevim 4387). Bu bağlamda enerji güvenliği ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin incelendiği bu çalışmada konu edilen Türk Dünyası ülkeleri hem önemli geçiş noktalarına sahip olması (inceleme konusu ülkelerin tamamında mevcut olan önemli boru hatları ve geçiş güzergâhların yanı sıra Türkiye'deki boğazlar), hem de zengin petrol ve doğalgaz kaynaklarına sahip (Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan) ya da bu bölgelere yakın noktalarda yer alması (Türkiye'nin hem Orta Doğu'ya hem de Hazar Bölgesine yakın olması) açısından önemli bir konumda olup, bu çalışmanın önemini artırmaktadır. Ayrıca bu çalışma ile enerji güvenliği ve büyüme arasındaki ilişkiyi ampirik olarak inceleyen çok az sayıda çalışma olmasından dolayı, enerji güvenliği ve büyüme ilişkisine yönelik öncü bir çalışma oluşturarak literatüre önemli bir katkı sağlanması amaçlanmıştır. Bunun yanı sıra Türk Dünyası ülkeleri üzerine konuyla ilgili ilk ampirik çalışmayı ortaya çıkararak enerji güvenliği sorununun Türk Dünyası ülkelerindeki ekonomik etkisine dikkat çekmek; enerji güvenliğini etkileyen çeşitli değişkenler yerine çok sayıda değişkendenden oluşan bir endeks kullanarak çok az sayıda çalışma arasında daha bütüncül bir analiz sağlamak; zengin enerji kaynaklarına sahip olmanın enerji güvenliğini sağlamak için yeterli olup olmadığını göstermek bu çalışmanın diğer motivasyonlarıdır.

Türk Dünyası Ülkelerinde Enerji Güvenliği

Türk Dünyası ülkelerinin enerji güvenliği açısından durumunu değerlendirmek için bu bölümde öncelikle bölgeye ilişkin bazı istatistikî verilere yer verilmiştir. Bu kapsamda bölge ülkelerinde enerji kaynaklarının üretim/tüketim verileri enerji güvenliğinin en önemli unsuru olan bölge ülkelerinin enerjide dışa bağımlılığı hakkında önemli bilgiler vereceğinden, öncelikle bu verilere yer verilmiştir. Günümüz enerji üretim/tüketim yapısında birincil enerji kaynakları olarak ifade edilen fosil (hidrokarbon) yakıtlar, fosil yakıtlar içinde ise petrol en önemli enerji kaynağıdır. Bu anlamda Türk Dünyası ülkelerinde petrole ilişkin Tablo 1'de verilen veriler incelendiğinde; Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın petrolde kendi kendine yeter

konumdayken, Türkiye ve Türkiye'ye nazaran bu farkın çok az olduğu Özbekistan'da tersi bir durum söz konusudur. Bu durumda Türkiye önemli bir petrol ithalatçısıyken (önemli bir enerji güvenliği riski); Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan ihracatçı ülke konumundadır. Bunun yanında en düşük üretim Türkiye'de olmasına rağmen rafineri verilerinde hem kapasite hem de üretim açısından Türkiye açık ara ilk sıradadır. Azerbaycan rafineri kapasitesinin %58'ini kullanırken, Özbekistan'da bu oran %22'dir.

Tablo 1
Türk Dünyası Ülkeleri Enerji Kaynakları (Petrol)

Ülke	Rezerv (%D)	Üretim (%D)	Tüketim (%D)	Fark (Ü-T)	Rafineri Kapasitesi	Rafineri Çıktı	Fark (K-Ç)
Azerbaycan	7,00	41,43	4,52	36,91	205	120,16	84,84
	(0,41)	(0,95)	(0,10)		(0,21)	(0,15)	(58,62)
Kazakistan	30,00	78,59	13,75	64,84	350	338,84	11,16
	(1,77)	(1,80)	(0,31)		(0,36)	(0,42)	(96,81)
Türkiye	0,00	0,00	46,68	-46,68	596	531,49	64,51
	(0,00)	(0,00)	(1,06)		(0,61)	(0,66)	(89,18)
Türkmenistan	0,60	12,30	6,83	5,46	271,11	117,97	153,14
	(0,04)	(0,28)	(0,16)		(0,28)	(0,15)	(43,51)
Özbekistan	0,59	2,64	3,13	-0,49	232	51,07	180,93
	(0,04)	(0,06)	(0,07)		(0,24)	(0,06)	(22,01)
Türk Dünyası	38,22	134,98	74,93	60,06	1.655,57	1.159,54	496,03
	(2,25)	(3,08)	(1,70)		(1,70)	(1,44)	(70,04)
Dünya	1.697,08	4.377,07	4.408,59	-	97.562,29	80.299,27	-

Not 1: Rezerv: Bin milyon varil; Üretim ve Tüketim: Milyon ton; Rafineri: Günlük bin varil.

2: Ü: Üretim; T: Tüketim; K: Kapasite; Ç: Çıktı; D: Dünya; TD: Türk Dünyası

Kaynak: BP.

Petrolde sonra en çok kullanılan fosil yakıt türü olan doğalgaz kaynaklarına ilişkin Tablo 2'deki veriler incelendiğinde, Türkiye dışındaki ülkeler önemli derecede üretim fazlasına sahipken, Türkiye'de tam tersi bir durum geçerlidir. Bu durum önemli derecede Türkiye'yi ithalatçı, diğer ülkeleri ise ihracatçı ülke konumuna getirmektedir. Bu açıdan Türkiye'de enerjide itha-

lata bağımlılık, diğer ülkelerde ise ekonomilerinin doğalgaz gelirlerine bağımlılık ile enerji kaynaklarının fiziki güvenliği ve pazarlanması aşamalarında yaşanan/yaşanması muhtemel sıkıntılar önemli derecede enerji güvenliği riski oluşturmaktadır.

Tablo 2

Türk Dünyası Ülkeleri Enerji Kaynakları (Doğalgaz)

Ülke	Rezerv (%Dünya)	Üretim (%Dünya)	Tüketim (%Dünya)	Fark (Üretim-Tüketim)
Azerbaycan	1,32 (1,03)	18,28 (0,51)	10,93 (0,31)	7,35
Kazakistan	1,09 (0,85)	22,95 (0,65)	15,81 (0,44)	7,14
Türkiye	0,00 (0,00)	0,00 (0,00)	44,42 (1,24)	-44,42
Türkmenistan	19,49 (15,21)	66,94 (1,89)	30,85 (0,86)	36,09
Özbekistan	1,21 (0,95)	53,12 (1,50)	41,63 (1,16)	11,49
Türk Dünyası	23,28 (18,18)	161,33 (4,54)	143,68 (4,02)	17,65
Dünya	128,08	3.549,82	3.574,18	-

Not: Rezerv: Trilyon metreküp; Üretim ve Tüketim: Milyar metreküp

Kaynak: BP.

Enerji güvenliği ilk dönemlerde yaklaşmakta olan fosil yakıt tükenmesi ile ilişkilendirilirken modern enerji güvenliği algısı çevresel riskleri de içerecek şekilde genişletilmiştir. Bu bağlamda enerjide yenilenebilir kaynaklardan yararlanma hem çevresel riskleri azaltması hem de enerjide kaynak çeşitliliği sağlaması açısından oldukça önemli bir husustur. Bu doğrultuda Tablo 3 incelendiğinde, tüm ülkeler için birincil yakıt tüketimin yenilenebilir kaynaklı tüketimden kıyaslanamayacak derecede fazla olduğu görülmektedir. Enerjide kaynak çeşitlendirmesinin büyük oranda fosil yakıtlarla sınırlı olduğunu gösteren bu durum, çevresel riskleri artırmasının yanı sıra tüke-

timde fosil yakıtlara bağımlılığa neden olmasından dolayı, önemli derecede enerji güvenliği riski oluşturmaktadır.

Tablo 3

Türk Dünyası Ülkeleri Enerji Kaynakları (Yenilenebilir Enerji Kaynakları)

	Birincil Enerji Tüketimi	Yenilenebilir Enerji (Toplam)	Güneş	Rüzgâr	Diğer	ESRI	CO ₂ Salınımı
Azerbaycan	14,58	0,033	0,008	0,005	0,020	1.249	33,30
	(0,11)	(0,008)	(0,01)	(0,00)	(0,02)	(25/3)	(0,10)
Kazakistan	64,52	0,083	0,020	0,062	0,000	1.001	207,74
	(0,49)	(0,02)	(0,03)	(0,03)	(0,00)	(57/5)	(0,63)
Türkiye	144,39	5,374	0,236	3,511	1,627	1.198	365,57
	(1,09)	(1,288)	(0,32)	(1,62)	(1,29)	(29/4)	(1,11)
Türkmenistan	33,66	0,002	0,002	0,000	0,000	2.452	83,58
	(0,25)	(0,00)	(0,00)	(0,00)	(0,00)	(1/1)	(0,25)
Özbekistan	42,77	0,001	0,001	0,000	0,000	1.678	94,49
	(0,32)	(0,00)	(0,00)	(0,00)	(0,00)	(7/2)	(0,29)
Türk Dünyası	299,92	5,492	0,266	3,579	1,647	1.516	784,67
	(2,26)	(1,316)	(0,36)	(1,65)	(1,31)	(75/5)	(2,38)
Dünya	13.258,50	417.395	74.260	217.104	126.032	1.216	33.017,62

Notlar 1: CO₂ emisyon milyon ton karbondioksit; diğer veriler milyon ton petrol eşdeğeri.

2: ESRI (Energy Security Risk Index) sütunundaki parantez içindeki ilk değer ülkenin enerji risk değerinin dünya sıralamasını, parantez içindeki ikinci değer ülkenin Türk Dünyası ülke grubundaki sıralamasını ifade etmekte olup, sıralama en riskli ülkeden en az riskli ülkeye doğru yapılmıştır.

3: ESRI dışında diğer parantez içindeki veriler, söz konusu ülkenin sahip olduğu veri değerinin dünyadaki yüzde oranı ifade etmektedir.

Kaynak: BP; Global Energy Institute.

Enerji kaynaklarının üretim ve tüketim verilerinin yanı sıra bu kaynaklara ilişkin ihracat ve ithalat rakamları da önemli bir enerji güvenliği göstergesidir. İthalatta bu kaynakların görece payının yüksek olması o ülkenin enerjide dışa bağımlılığını, buna karşın ihracatta enerji kaynaklı gelirlerin görece

payının yüksek olması ekonominin enerji gelirlerine bağımlılığını göstereceğinden her iki hususta önemli derecede enerji güvenliği risk unsurudur. Bu bağlamda Türk Dünyası ülkelerinin toplam ihracatta yakıtların payının verildiği Tablo 4 incelendiğinde; Azerbaycan (%92), Kazakistan (%61), Türkmenistan (%85) ve Özbekistan (%16)'da yakıtların toplam ihracattaki paylarının oldukça yüksek (ayrıca ülkelerin üretim/tüketim dengesi için bknz. Tablo 1 ve Tablo 2) olduğu görülmektedir. Bu durum bu ülkelerin dış ticarete enerji gelirlerine bağımlılığını göstermektedir. Ayrıca bu ülkelerden Azerbaycan toplam enerji ihracatının %34'ünü İtalya'ya, %8'ini Türkiye'ye %8'ini Tayvan'a, %5'ini İsrail'e, %5'ini Fransa'ya, %5'ini Almanya'ya (AB ülkelerinin toplam payı %61) yapmaktadır. Bu altı ülke Azerbaycan toplam enerji ihracatının %66'sını oluşturmaktadır. Kazakistan toplam enerji ihracatında %33 ile İtalya, %13 ile Hollanda, %12 İsviçre, %7 ile Fransa, %5 ile Çin yer alırken (AB ülkelerinin toplam payı %72, Türkiye'nin payı ise sadece %0,2'dir.) bu beş ülkenin toplam payı %70'tir. Türkmenistan ise toplam enerji ihracatının %81'ini Çin'e, %6'sını İtalya'ya, %4'ünü Afganistan'a (AB ülkelerinin toplam payı %10, Türkiye'nin payı ise sadece %0,2'dir.) yapmakta olup, bu üç ülkenin toplam payı %90'dır. Son olarak Özbekistan toplam enerji ihracatının %36'sını Çin'e, %29'unu Rusya'ya, %22'sini Kazakistan'a, %11'ini Afganistan'a yapmakta olup, bu dört ülkenin toplam payı %98'dir. Bu veriler Türkiye haricinde diğer Türk Dünyası ülkelerinde yakıtların toplam ihracattaki paylarının oldukça yüksek, ülke çeşitlendirmesinin ise birkaç ülke ile sınırlı olduğunu göstermektedir. Ülke çeşitlendirmesinin sınırlı olması, ihraç edilen ülkeyle sorunlarda veya fiziki nedenlerle enerji ihracatının bu ülkelerle kesilmesi gibi olumsuz durumlarda, enerji gelirlerinde dalgalanmalara neden olacağından (aynı zamanda enerji fiyatındaki dalgalanmalar) enerji güvenliği konusunu bu ülkeler için çok daha önemli bir hale getirmektedir.

Tablo 4

Türk Dünyası Ülkelerinde Toplam İhracatta Yakıtların Payı

	İhracat (Toplam)	İhracat (Yakıtlar)	% Dünya	Toplam İhracattaki Payı
Azerbaycan	13.380.819	12.270.160	0,83	91,70
Kazakistan	36.775.323	22.334.961	1,51	60,73
Türkiye	142.529.584	3.211.455	0,22	2,25
Türkmenistan	7.973.629	6.789.555	0,46	85,15
Özbekistan	10.079.471	1.607.636	0,11	15,95
Türk Dünyası	210.738.826	46.213.767	3,12	21,93
Dünya	15.881.855.749	1.480.291.774	100,00	9,32

Not: İhracat verileri bin dolar olup, yakıtlar ihracatı HS-2 kısımda yer alan 27 kod numaralı ürünleri kapsamaktadır. Özbekistan'a ait veriler 2017 iken diğer ülke verileri 2016 yılına aittir.
Kaynak: Trade Map.

Benzer şekilde toplam ithalatta yakıtların payının verildiği Tablo 5 incelendiğinde, Türkiye (%14), Kazakistan (%6) ve Özbekistan (%6)'da yakıtların toplam ithalattaki payları –özellikle Türkiye için- yüksek (ayrıca ülkelerin üretim/tüketim dengesi için bkz. Tablo 1 ve Tablo 2) seviyedir. Enerjide dışa bağımlılığı oldukça yüksek olan Türkiye'de enerji ithalatında Rusya %31, İran %13 ve Azerbaycan %4 yer kaplamakta, geri kalan ithalatın çoğunluğu ise diğer Orta Doğu ülkelerinden yapılmaktadır. Söz konusu bu üç ülke Türkiye'nin enerji ithalatının %48'ini oluşturmaktadır. Enerji ithalatının toplam ithalatta payının %6 olduğu Özbekistan'da bu ithalatın %36'sı Çin'den, %29'u Rusya'dan, %22'si Kazakistan'dan ve %11'i Afganistan'dan (bu üç ülkenin payı %98); Kazakistan'da ise %70'i Rusya'dan, %13'ü Türkmenistan'dan, %7'si Özbekistan'dan ve %3'ü Kırgızistan'dan (bu dört ülkenin payı %93) yapılmaktadır. Bu veriler söz konusu ülkelerde enerji ithalatında ülke çeşitlendirmesinin sınırlı olduğunu, dolayısıyla ithalatçı ülkelere bağımlılığı göstermektedir. Bu durum söz konusu ülkelerde önemli bir enerji güvenliği riski oluşturmasının yanı sıra dış ticaret dengesini de olumsuz etkilemektedir. Bu nedenlerle enerjide kaynak çeşitlendirmesi (fosil yakıtların yanında yenilenebilir enerjiden faydalanmak) ve ithalatta ülke çeşitlendirmesi (daha fazla ülkeden ithalat yapmak) enerji güvenliği açısından oldukça önemlidir. Kazakistan'ın petrol ve doğalgazda, Özbekistan'ın ise doğalgazda üretim/tüketim dengesi pozitifken ithalatta yakıtların payının %6 olması ise oldukça düşündürücüdür.

Tablo 5

Türk Dünyası Ülkelerinde Toplam İthalatta Yakıtların Payı

	İthalat (Toplam)	İthalat (Yakıtlar)	% Dünya	Toplam İthalattaki Payı
Azerbaycan	8.472.500	284.169	0,02	3,35
Kazakistan	25.174.779	1.516.830	0,10	6,03
Türkiye	198.618.235	27.169.080	1,75	13,68
Türkmenistan	5.605.370	102.281	0,01	1,82
Özbekistan	12.034.948	742.065	0,05	6,17
Türk Dünyası	249.905.832	29.814.425	1,92	11,93
Dünya	16.041.432.143	1.550.872.277	100,00	9,67

Not: İthalat verileri bin dolar olup, yakıtlar ihracatı HS-2 kısımda yer alan 27 kod numaralı ürünleri kapsamaktadır. Özbekistan'a ait veriler 2017 iken diğer ülke verileri 2016 yılına aittir.

Kaynak: Trade Map.

Bu istatistiki verilerin haricinde bölgeye has bazı unsurların da değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu kapsamda Orta Asya enerji sistemi (CAES) değerlendirilmesi gereken unsurlardan bir tanesidir. Karmaşık doğalgaz boru hatları ve elektrik şebekeleri ağının yanı sıra enerji üretim tesislerini de içeren CAES, siyasi/idari sınırların ve egemenlik konusunun ulusal enerji sektörlerinin paralel işleyişine engel teşkil etmediği Sovyet döneminde tasarlanmış ve inşa edilmiştir. Sistem rasyonel bir enerji kullanımına dayanmakta, her devlet CAES'in enerji tüketim dengesine farklı kaynaklar katmaktadır. Bu sisteme Kırgızistan ve Tacikistan hidro gücüyle katkıda bulunurken Kazakistan petrol ve kömür, Türkmenistan doğalgaz ve Özbekistan petrol ve doğalgaz tedarik ederek katkı sağlamaktadır. CAES'in güvenliği dahilinde enerji sektörlerinin bir araya gelmesi, tüm Orta Asya ülkelerinin hem hane tüketimi hem de endüstriyel ihtiyaçlar için enerji kaynaklarının yeterliliğinden ve sürdürülebilirliğinden yararlandığı komple bir sistem meydana getirmiştir. CAES'in kaynak paylaşım mekanizması hem nüfusun hem de ekonominin taleplerini karşılamak için güvenilir ve istikrarlı enerji kaynakları sağlamıştır. Fakat bölgenin sulama için su ihtiyacı ile elektrik üretmek için su kullanımı arasındaki temel gerilimler ve fosil yakıtların fiyatına ilişkin anlaşmazlıklar Orta Asya ülkeleri arasında fikir ayrılıklarına ve sonuç olarak Orta Asya içi enerji ticaretinin dağılmasına yol açmıştır. Böylece, Orta Asya enerji sistemi (CAES) içindeki enerji kaynak-

larının yeterliliğini ve güvenilirliğini sağlayan kaynak paylaşım mekanizması, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından kısa bir süre sonra çökmüştür (Aminjonov, *Limitations of the Central Asian 1*; Aminjonov, *Central Asian 54*).

Enerji güvenliğinin sağlanması, kendi kendini idame ettiren ulusal enerji sistemlerinin kurulması, bağımsız enerji taşıma altyapısının inşası ve enerji üretim kapasitesinin artırılması ve yenilenebilir enerji kaynaklarının tüketim dengesindeki payının artırılması gibi karmaşık önlemler gerekmektedir. CAES'in kaynak paylaşım mekanizmasının çökmesiyle Orta Asya hükümetlerinin yeterli enerji sistemleri kurmadan kendine güvenen ve kendi kendini kontrol etmeyi vurgulayan ayrı ayrı enerji politikaları üretmeye başlamaları bu ülkelerin enerji güvenliği riskini artırmıştır (Aminjonov, *Limitations of the Central Asian 1*).

SSCB'nin dağılması bölgenin enerji güvenliği algısını şekillendiren bir diğer önemli husustur. SSCB döneminde bu coğrafyada Ruslar hem üretim hem de dağıtım kanallarını kontrol etmekteydi. SSCB'nin dağılmasıyla Rusya Hazar Bölgesi'ndeki petrol ve doğalgaz üretim sahalarını kaybederken, bağımsızlıklarını kazanarak ortaya çıkan yeni devletler alternatif dağıtım kanallarına sahip olmadığı için SSCB'den kalma dağıtım kanallarını kullanmaya devam etmek zorundaydı. Mevcut altyapısının eski ve yetersiz olmasının yanı sıra Rusya'ya bağımlılığı devam ettirmesi bölge devletlerinin bağımsız enerji politikaları izlemelerini engelliyordu. Bu nedenle, üretilen enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara sunulmasında Rusya'ya bağımlılığı azaltmak için güzergâh çeşitlendirmesi gerekmektedir. Bu altyapının inşasının oldukça maliyetli olmasına karşın bölge ülkelerinin bunu finanse edecek ekonomik güce sahip olmamaları nedeniyle yabancı yatırımlara ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu yüzden bölge ülkeleri uluslararası şirketlerle (BP, TPAO gibi) iş birliğine giderek alternatif dağıtım kanalları oluşturmaya çalışmıştır. Özellikle ABD, AB ülkeleri ve Türkiye'nin desteğiyle uluslararası önemi olan projelere girişilmiştir. Burada uluslararası dengelerin iyi okunması gerektiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Zira bu projelerin gerçekleşmesi bir dizi çıkar çatışmaları sayesinde olmuştur.

Hazar bölgesi enerji jeopolitiğinde Rusya, ABD, AB ülkeleri, Çin, İran ve Türkiye göz önünde bulundurulması gereken önemli aktörlerdir. Bu devletlerden Rusya, SSCB dönemindeki gücünü tekrar kazanmak, enerji dağıtım kanallarını elinde bulundurarak bölge ülkeleri üzerindeki etkinliğini sürdürmek istemekte, bu yüzden kendisinin saf dışı bırakılarak oluşturulacak al-

ternatif enerji güzergâhlarına karşı çıkmaktadır. Bu amaçlarla Rusya “Yakın Çevre” (Blijniye Sarubiyeje) politikası olarak da bilinen bir dizi politika izlemektedir. Bir diğer aktör ABD ise Rusya’nın yeniden güç kazanmamasını ve önemli enerji geçiş noktalarını kontrol ederek bölge üzerinde etkin rol oynamayı istemektedir. Bu amaçla alternatif güzergâhlı petrol ve doğalgaz boru hatlarının inşasına destek vermiştir. Bu projelerden Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı Projesinin (BTC) gerçekleşmesine verdiği destekle ilk kez Rusya saf dışı bırakılarak bölge ülkelerinin petrolü batı pazarına açılmıştır. Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Hattı Projesi (BTE) bu amaca yönelik gerçekleşen bir diğer projedir. Görüldüğü gibi ABD’nin bu projeleri destekleme sebebi aynı zamanda Rusya’nın bu projelere karşı çıkma sebebidir. Ayrıca ABD için bölge Orta Doğudaki petrol ve doğalgazın yanında önemli bir arz çeşitlendirmesi sağlaması açısından kendi enerji güvenliğini de doğrudan etkilemektedir. AB ülkeleri ise hem Rusya’dan çıkan doğalgaza bağımlı olmasından hem de Hazar Bölgesinden çıkarılan kaynaklarının dağıtım kanallarının çoğunun Rusya üzerinden geçmesinden dolayı Rusya’ya enerji açısından bağımlılığı oldukça yüksektir. Bu durum, yakın geçmişte yaşanan Ukrayna krizinde olduğu gibi, AB ülkelerinin enerji güvenliğini tehdit etmektedir. Bu yüzden Hazar Bölgesi kaynaklarına alternatif güzergâhlardan erişilebilmesi AB ülkeleri için hem ithalat hem de güzergâh çeşitliliği sağlayacaktır. NABUCCO, Trans-Adriyatik (TAP), Trans-Anadolu (TANAP) ve Trans-Hazar Doğalgaz Boru Hattı Projeleri bu amaçlarla uygulamaya konmuştur. Bu projelerden NABUCCO’nun maliyetli olması, Trans-Hazar projesinin ise Hazar Denizinin statüsündeki anlaşmazlıklardan dolayı gerçekleşmesi zor gözükmektedir. Türkiye’nin bölgedeki rolü ise büyük oranda enerji koridoru olma potansiyelinden gelmektedir. ABD’nin İran’a ve Azerbaycan’ın Ermenistan’a karşı olumsuz tavırları ile ABD-Rusya güç savaşı ve AB’nin Rusya’ya doğalgazda hem kaynak hem de güzergâh açısından bağımlılığını azaltmak istemesi Türkiye’nin bölgedeki enerji jeopolitiğinde önemini artırmaktadır. Ayrıca, Türkiye ile bölge ülkeleri arasındaki tarihsel ve kültürel nedenli güçlü bağlar bu duruma katkı sağlamaktadır. Bu durum ise büyük oranda enerjide dışa bağımlı olan Türkiye için hem arz çeşitliliği sağlaması hem de enerji koridoru olması halinde bölgedeki rolünün artması açısından oldukça önemlidir. Bu iş birliği, Türkiye’nin enerji güvenliğine doğrudan ve dolaylı şekilde katkı sağlamasının yanı sıra diğer Türk Dünyası ülkelerine ihracatta önemli bir güzergâh çeşitlendirmesine imkân vereceğinden, bütün paydaşların yararına olacaktır.

Türk Dünyası ülkelerinde enerji güvenliği konusunda değerlendirilmesi gereken bir diğer önemli husus ise Hazar Denizinin statüsü olup, bölge devletleri arasındaki yaşanan anlaşmazlıkların en önemli sebeplerinden birisidir. Bu sorunun temel nedeni ise buradaki rezervlerin paylaşımıdır. Bunun yanı sıra inşa edilen/edilecek boru hatlarının yüksek maliyeti nedeniyle yabancı yatırımlara duyulan ihtiyaç beraberinde enerji şirketlerinin çoğunluğunun yabancı menşeli olmasına yol açmaktadır. Bu şirketlerin kaynak ülke yasalarına bağlı olmalarından dolayı, söz konusu şirketler önemli oranda ülke çıkarları doğrultusunda yönlendirilememektedir. Son olarak, boru hatlarının geçtiği/geçeceği bölgelerdeki güvenlik sorunları da bir başka enerji güvenliği riski oluşturmaktadır.

Literatür Özeti

Enerjinin ekonomik değişkenlere etkileri üzerine oldukça geniş bir ampirik literatür olmasına rağmen çok az sayıda ampirik çalışma enerjiye uygun fiyatta ve kesintisiz erişilebilirliğini ifade eden enerji güvenliğine odaklanmaktadır. Enerji güvenliği ile ilgili çalışmaların çoğu ise seçilen enerji güvenliği göstergeleri veya oluşturulan endeksler yardımıyla enerji güvenliğinin boyutlarına, enerji güvenliğini etkileyen faktörlere veya ülkelerin enerji güvenliği açısından mevcut durumunun analizine odaklanmaktadır. Buna karşın, birkaç ampirik çalışma ise enerji tüketimi, enerji ithalatına bağımlılık, enerji fiyat şokları ve enerji arzı gibi enerji güvenliğinin belirli bir bölümünü temsil eden birkaç değişken yardımıyla enerji güvenliğinin ekonomik etkilerine odaklanmaktadır. Bununla birlikte, bir bütün olarak -çok boyutlu bir kavram olan enerji güvenliğinin 4A'sını kapsayacak şekilde- enerji güvenliğinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini inceleyen az sayıda ampirik çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalardan ilki Kartal tarafından 1996-2014 yılları arasında Orta Doğu'daki 15 ülke için politik istikrarsızlık, enerji güvenliği ve büyüme ilişkisinin incelendiği çalışmadır. Bu çalışmada değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiş, akabinde yapılan FMOLS sonuçlarına göre enerji güvenliği risk seviyesinde %1 artış kişi başı GSYH'yi %0,41 düşürürken, politik istikrardaki %1 artış kişi başı GSYH'yi %0,25 artırdığı sonucuna varılmıştır. Çalışmada yapılan Panel Granger Nedensellik analizine göre; enerji güvenliği ile kişi başı GSYH arasında çift yönlü, enerji güvenliğinden politik istikrara ve kişi başı GSYH'den politik istikrara olmak üzere tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Kartal, *The Effects of 223-239* tarafından gerçekleştirilen bir diğer çalışmada ise 1980-2018 yılları arasında Türkiye’de enerji güvenliği ve büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi Hatemi-J Asimetrik Nedensellik Testi kullanılarak incelenmiştir. Bu çalışmada yapılan klasik Granger nedensellik testi sonuçları değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin olmadığı yönündeyken, asimetrik nedensellik testi sonuçları enerji güvenliği risk seviyesindeki artıştan (yani pozitif şoklardan) GSYİH’da azalışa doğru (yani negatif şoka) tek yönlü bir nedenselliğin varlığı yönündedir. Sonuçlara dayanarak yazar, Türkiye’de enerji güvenliğine yönelik öncelikli politikaların ekonomik büyümeyi artırmaktan ziyade ekonomik büyümenin zarar görmesini önlemeyi amaçlaması gerektiğini savunmaktadır.

Enerji güvenliği ve büyüme ilişkisinin incelendiği bir diğer çalışma Le ve Nguyen tarafından yapılan çalışmadır. Bu çalışmada 2002-2013 arasındaki dönemde 74 ülkeyi kapsayan bir veri seti ile enerji güvenliğinin ekonomik büyümeye etkisi incelenmektedir. Yazarlara göre elde edilen sonuçlar enerji güvenliğinin hem tüm örnek ülke hem de alt örneklemeler için ekonomik büyümeyi arttırdığını göstermektedir. Ayrıca yazarlara göre enerji yoğunluğu ve karbon yoğunluğu değişkenleriyle ölçülen enerji güvensizliği ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemektedir. Bulgular küresel düzeyde ekonomik gelişme, enerji güvenliği ve iklim değişikliğinin azaltılmasında bu üç unsurun birbiriyle bağlantılı olduğunu, bu yüzden bütünlük politikaların takip edilmesi gerektiğini göstermektedir.

Stavytskyy vd. tarafından enerji güvenliğini 1997-2016 arasındaki dönemde 29 Avrupa ülkesi için oluşturulan “New Energy Security Index” (NSI) yardımıyla incelenen çalışmada üç panel modeli kurulmuştur. Çalışmada kurulan üç modelden CPI’nın bağımlı değişken olduğu modelde enerji güvenliğindeki artışların enflasyonu düşürdüğu, GSYH’nin bağımlı olduğu modelde enerji güvenliğindeki artışın GSYH’yi de artırdığı sonucu elde edilmiştir.

Veri ve Metodoloji

Bu çalışmada Türk Dünyasında yer alan 5 ülke için 1992-2016 yılları arasında enerji güvenliği ile büyüme arasındaki ilişkinin incelenmesi amaçlanmış, bu doğrultuda (1) nolu eşitlik kurulmuştur.

$$\ln \text{pergdp}_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 \ln \text{nesri}_{i,t} + \varepsilon_{i,t} \quad (1)$$

$i = 1,2,\dots,5$ ve $t = 1,2,\dots,25$

Ekonomik büyümeyi temsilen kişi başı GSYH (2010 yılı sabit ABD doları) değişkeninin logaritması ($\ln$ pergdp) kullanılmış olup, bu veriler Dünya Bankası veri tabanından elde edilmiştir. Enerji güvenliğinin ölçütü olarak ise Global Energy Institute'den elde edilen Uluslararası Enerji Güvenliği Risk Endeksi (International Energy Security Risk Index) değişkeninin logaritması ($\ln$ esri) kullanılmıştır. Enerji güvenliğinin birçok boyutuna ilişkin verilerin bir araya getirilerek oluşturulan bu endekste kullanılan değişkenler ve endeks ağırlıkları Tablo 6'da verilmiştir. 8 genel tema altında 29 alt ölçütün yer aldığı bu endeksin enerji güvenliğinin ekonomik, sosyal ve çevresel tüm boyutlarına ilişkin unsurları içerdiği görülmekte olup, bu bağlamda enerji güvenliğinin ekonomik büyüme performansına etkisini göstermesi bakımından oldukça yeterli bilgi içerdiği söylenebilir.

Tablo 6

Enerji Güvenliği Risk Endeksinin Bileşenleri ve Bileşen Ağırlıkları

Genel Ölçütler	Endeks Ağırlığı	Ölçüt Tanımı	Endekste Kullanılan Alt Ölçütler (% ağırlık)
1. Küresel Yakıtlar	14	Küresel rezervlerin ve petrol, doğalgaz ve kömür arzlarının güvenilirliğini ve çeşitliliği. Daha yüksek güvenilirlik ve çeşitlilik, enerji güvenliği için daha düşük bir risk anlamına gelir.	Dünya petrol rezervlerinin güvenliği (2) Dünya petrol üretiminin güvenliği (3) Dünya doğalgaz rezervlerinin güvenliği (2) Dünya doğalgaz üretiminin güvenliği (3) Dünya kömür rezervlerinin güvenliği (2) Dünya kömür üretiminin güvenliği (2)
2. Yakıt İthalatı	17	Ulusal ekonomilerin güvenilir ve yoğun petrol ve doğalgaz ve kömür arzlarına maruz kalması. Daha yüksek tedarik güvenilirliği ve çeşitliliği ve daha düşük ithalat seviyeleri, enerji güvenliği için daha düşük bir risk anlamına gelir.	Petrol İthalatına Maruz Kalma (3) Doğalgaz İthalatına Maruz Kalma (3) Kömür İthalatına Maruz Kalma (2) Toplam enerji ithalatına maruz kalma (4) GSYH'ye göre fosil yakıt ithalat harcamaları (5)

Genel Ölçütler	Endeks Ağırlığı	Ölçüt Tanımı	Endekste Kullanılan Alt Ölçütler (% ağırlık)
3. Enerji Harcamaları	20	Enerji maliyetlerinin ulusal ekonomilere büyüklüğü ve tüketicilerin fiyat şoklarına maruz kalmaları. Düşük maliyet ve maruz kalma, enerji güvenliği için daha düşük bir risk anlamına gelir.	Enerji harcama yoğunluğu (4) Kişi başına enerji harcamaları (3) Perakende elektrik fiyatları (6) Ham petrol fiyatları (7)
4. Fiyat ve Piyasa Volatilitesi	15	Ulusal ekonomilerin enerji fiyatlarındaki büyük dalgalanmalara karşı duyarlılığı. Düşük uçuculuk, enerji güvenliği için daha düşük bir risk anlamına gelir.	Ham petrol fiyat volatilitesi (5) Enerji harcama volatilitesi (4) Dünya petrol rafineri kullanımı (2) Kişi başına GSYİH (4)
5. Enerji Kullanım Yoğunluğu	14	Nüfus ve ekonomik verim ile ilgili enerji kullanımı. Endüstri tarafından mal ve hizmet üretmek için daha az enerji kullanımı, enerji güvenliği için daha düşük bir risk anlamına gelir.	Kişi başına enerji tüketimi (4) Enerji yoğunluğu (7) Petrol yoğunluğu (3)
6. Elektrik Enerjisi Sektörü	7	Dolaylı olarak elektrik üretim kapasitesinin güvenilirliği. Daha fazla çeşitlilik, enerji güvenliği için daha düşük bir risk anlamına gelir.	Elektrik Çeşitliliği (5) Elektrik üretiminde CO ₂ yaymayan üretimin payı (2)
7. Ulaştırma Sektörü	7	Ulaştırma sektöründe enerji kullanımının GSYİH birimi ve nüfus başına birim etkinliği. Daha fazla verimlilik, enerji güvenliği için daha düşük bir risk anlamına gelir.	Ulaştırmada kişi başına enerji kullanımı (3) Ulaştırmada enerji yoğunluğu (4)
8. Çevresel	6	Ulusal ekonomilerin ulusal ve uluslararası sera gazı emisyonu ile karşı karşıya kalması. En düşük karbon dioksit emisyonu daha düşük bir risk anlamına geliyor.	CO ₂ emisyonunun trendi (2) Kişi başı karbon dioksit emisyonları (2) Karbon dioksit emisyon yoğunluğu (2)

Kaynak: Global Energy Institute, *International Index of* (71-75).

Panel veri analizinde, zaman serilerinde görülen birim kökün yanı sıra birden fazla ülke verilerinin bir araya getirilmesi bakımından yatay kesitteki –ülkelerdeki- değişimlerin birbirini etkilemesi durumunu olan yatay kesit bağımlılığının da kontrol edilmesi gerekmektedir. Yatay kesit bağımlılığı başta birim kök ve eşbütünleşme analizi olmak üzere uygulanacak ekonometrik yöntemleri de etkilemektedir. Bu çalışmada yatay kesit bağımlılığı sınamasında LM (Breusch ve Pagan), CD_{lm} (Pesaran, *General Diagnostic*), CD (Pesaran, *General Diagnostic*), LM_{adj} (Pesaran vd.) testlerinden yararlanılmıştır.

$$y_{it} = \alpha_i + \beta_i' X_{it} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

$i = 1, 2, \dots, N$ ve $t = 1, 2, \dots, T$ olmak üzere

N sabitken $T \rightarrow \infty$ iken $T > N$ olduğu durumda kullanılan Berusch-Pagan LM testi (3) nolu eşitlikte verilen test istatistiğine dayanmaktadır:

$$LM_{BP} = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{p}_{ij}^2 \quad (3)$$

Pesaran LM testinde kullanılan kareler yerine çift yönlü korelasyon katsayılarına dayanan hem $T > N$ hem de $N > T$ olduğu durumlarda da kullanılabilen, (4) nolu eşitlikte verilen test istatistiğini önermektedir:

$$CD_{LM} = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{p}_{ij} \right) \quad (4)$$

Pesaran CD_{LM} testinde N büyüdükçe sapmalar ortaya çıkması nedeniyle $N > T$ durumunda kullanılabilen ve (5) nolu eşitlikle gösterilen test istatistiğini önermiştir:

$$CD = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \sqrt{T_{ij}} \hat{p}_{ij} \right) \quad (5)$$

Pesaran CD_{LM} testi bazı durumlarda hatalı sonuçlar verdiği tespit edilmiştir. Gerçekte anakütle korelasyon katsayısı 0 iken farklı çıkmakta, bu durum ise Tip-2 hataya neden olmaktadır. Pesaran vd. CD_{lm} testindeki bu durumu çözmek için (6) nolu eşitlikteki sapması düzeltilmiş alternatif test istatistiğini önermektedir.

$$LM_{adj} = \sqrt{\frac{2}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \frac{(T-k)\hat{p}_{ij}^2 - \mu_{Tij}}{v_{Tij}} \quad (6)$$

Yatay kesit bağımlılığı testlerinin hipotezi aşağıdaki şekildedir:

$$H_0 : Cov(\varepsilon_{it}, \varepsilon_{jt}) = 0, i \neq j \quad \rightarrow \text{Yatay kesit bağımlılığı yoktur.}$$

$$H_1 : Cov(\varepsilon_{it}, \varepsilon_{jt}) \neq 0, i \neq j \quad \rightarrow \text{Yatay kesit bağımlılığı vardır.}$$

Bu çalışmada birim kök/durağanlık sınaması için yatay kesit bağımlılığını da dikkate alan, hem $T > N$ hem de $N > T$ iken kullanılabilen Pesaran (*A Simple Unit Root*) tarafından önerilen Cross Sectionally IPS (CIPS) testi ile birinci nesil durağanlık analizlerinden biri olan Hadri tarafından önerilen durağanlık analizinin yatay kesit bağımlılığı durumunda da kullanılabilen bootstrap versiyonu kullanılmıştır.

CIPS istatistiği her kesit için hesaplanan CADF istatistiğinin ortalaması alınarak panel için birim kök sonucunu vermektedir. CADF regresyonu (7) nolu eşitlikte verilmiştir.

$$\Delta y_{it} = \alpha_i + b_i y_{i,t-1} + c_i \bar{y}_{i-1} + d_i \Delta \bar{y}_i + e_{it} \quad (7)$$

CIPS testi (8) ve (9)'da gösterilen eşitlik üzerine kuruludur.

$$CIPS(N, T) = t - bar = N^{-1} \sum_{i=1}^N t_i(N, T) \quad (8)$$

$$t_i(N, T) = CADF_i \text{ iken,}$$

$$CIPS(N, T) = N^{-1} \sum_{i=1}^N CADF_i \quad (9)$$

$$H_0 : \beta_i = 0 \text{ tüm } i \text{ 'ler için} \quad \rightarrow \text{Seri durağan değildir.}$$

$$H_1 : \beta_i < 0, i = 1, 2, \dots, N_1, \quad \rightarrow \text{Seri durağandır.}$$

$$\beta_i = 0, i = N_1 + 1, N_2 + 1, \dots, N$$

Bootstrap Hadri birim kök testi ise yatay kesit bağımlılığını bootstrap prosedürü uygulayarak dikkate alan bir durağanlık analizidir. Bu testin H_0 hipotezi serinin durağan olduğu hipotezini sınarken alternatif hipotezi ise serinin birim kök içerdiği hipotezini test etmektedir.

Uygun eşbütünleşme testinin tespiti için ayrıca eğim katsayısının homojen olup olmadığını yani eş bütünleşme denkleminde, β_i eğim katsayılarının yatay kesitler arasında farklı olup olmadığını da sınanması gerekmektedir. Bu amaçla Pesaran ve Yamagata tarafından önerilen Delta Testlerinden yararlanılmış olup, bu testler (10) nolu denklemde verilen Swamy'nin $\hat{S}$ testinden türetilmiştir.

$$\hat{S} = \chi^2_{k(N-1)} = \sum_{i=1}^N (\hat{\beta}_i - \bar{\beta}^*)' \hat{V}^{-1} (\hat{\beta}_i - \bar{\beta}^*) \quad (10)$$

(10) nolu eşitlikten yola çıkarak büyük örneklem için kullanılan $\tilde{\Delta}$ testi (11) nolu; küçük örneklem için kullanılan $\tilde{\Delta}_{adj}$ testi (12) nolu eşitlik ile hesaplanır:

$$\tilde{\Delta} = \sqrt{N} \left(\frac{N^1 \tilde{S} - k}{\sqrt{2k}} \right) \quad (11)$$

$$\tilde{\Delta}_{adj} = \sqrt{N} \left(\frac{N^1 \tilde{S} - E(\tilde{z}_{IT})}{\sqrt{Var(\tilde{z}_{IT})}} \right) \quad (12)$$

$E(\tilde{z}_{IT}) = k$, $Var(\tilde{z}_{IT}) = \frac{2k(T-k-1)}{T+1}$ olmak üzere, denklemde N yatay kesit sayısını, $\tilde{S}$ Swamy istatistiğini, k açıklayıcı değişken sayısını ifade etmektedir. Delta test istatistiklerinin hipotezleri aşağıdaki gibidir:

$$H_0 : \beta_i = \beta \quad \rightarrow \text{Eğim katsayıları homojendir.}$$

$$H_1 : \beta_i \neq \beta \quad \rightarrow \text{Eğim katsayıları heterojendir.}$$

Bu çalışmada eşbütünleşme analizi için kullanılan ve Westerlund tarafından önerilen Panel Durbin-Hausman eşbütünleşme testinde yatay kesit bağımlılığına neden olan ortak faktör sorunu Temel Bileşenler Analizi (Principal Component Analysis: PCA) kullanılarak aşılmakta, böylece yatay kesit bağımlılığı durumunda da eşbütünleşme analizi yapılabilir. Bu testin en önemli avantajı bağımlı değişkenin I(1) olması şartıyla bağımsız değişkenin I(1) veya I(0) olması durumunda da kullanılabilir olmasıdır. Heterojen paneller için Durbin-Hausman test istatistiği (13) nolu; homojen panellerde kullanılan Durbin-Hausman test istatistiği (14) nolu eşitlik yardımıyla elde edilir.

$$DH_g = \sum_{i=1}^n \tilde{S}_i (\tilde{\phi}_i - \hat{\phi})^2 \sum_{t=2}^T \hat{\epsilon}_{it-1}^2 \quad (13)$$

$$DH_p = \hat{S}_n (\tilde{\phi}_i - \hat{\phi})^2 \sum_{i=1}^n \sum_{t=2}^T \hat{\epsilon}_{it-1}^2 \quad (14)$$

Durbin-Hausman eşbütünleşme testinin hipotezleri aşağıdaki gibidir:

$$H_0 : \phi_i = 1 \quad \rightarrow \text{Tüm } i^{\text{ler}} \text{ için eşbütünleşme yoktur.}$$

$$H_1^p : \phi_i = \phi \text{ ve } \phi < 1 \quad \rightarrow \text{Tüm } i^{\text{ler}} \text{ için eşbütünleşme vardır.}$$

$$H_1^g : \phi_i < 1 \quad \rightarrow \text{Bazı } i^{\text{ler}} \text{ için eşbütünleşme vardır.}$$

Ayrıca bu çalışmada Westerlund ve Edgerton tarafından geliştirilen Bootstrap LM eşbütünlüme testi de kullanılmıştır. Bu test McCoskey ve Kao'nun (15) nolu eşitlikte verilen Lagrange Çarpanı (LM) testine dayanmaktadır. Bu test için Sieve bootstrap prosedürü ile bootstrap olasılık değerleri elde edilmekte, böylece test yatay kesit bağımlılığı durumunda da geçerli sonuçlar vermektedir.

$$LM = \frac{1}{NT^2} \sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{\omega}_i^{-2} S_{it}^2 \quad (15)$$

Değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin tespit edilmesi halinde, yatay kesit bağımlılığı/bağımsızlığı durumlarına göre uygun ekonometrik metodolojiler kullanılarak, uzun dönem katsayılar hesaplanabilmektedir. Bu çalışmada yatay kesit bağımlılığını ve heterojeniteyi dikkate alan Common Correlated Effects Mean Group estimator -CCEMG- (Pesaran, *Estimation and Inference*) ve Augmented Mean Group -AMG- (Eberhardt ve Bond; Eberhardt ve Teal) tahminicileri kullanılmıştır.

$$y_{it} = \beta_i' x_{it} + u_{it} \quad (16)$$

$$u_{it} = \alpha_i + \lambda_i' f_t + \varepsilon_{it} \quad (17)$$

olmak üzere, yatay kesit bağımlılığını hesaplamak için her bir kesit regresyonuna “common dynamic effect” ekleyerek Augmented Mean Group tahminicisi elde edilir. AMG tahminicisi iki aşamada elde edilmektedir.

Birinci adım: Değişkenlerin birinci farkı alınıp modele T-1 tane oluşturulan zaman kuklaları eklenmekte ve model standart bir FD-OLS regresyonunu ile tahmin edilmektedir ($\hat{\mu}_t^*$).

$$\Delta y_{it} = b_i' x_{it} + \sum_{t=2}^T c_t \Delta D_t + e_{it} \Rightarrow \hat{c}_t \equiv \hat{\mu}_t^* \quad (18)$$

İkinci adım: Birinci adımda elde edilen $\hat{\mu}_t^*$, yatay kesit bağımlılığını dikkate alacak şekilde modeli genişletmek için (16) nolu eşitliğe yazılarak, N tane standart ülke regresyonlarının her birine dahil edilerek (19) nolu eşitlik elde edilir.

$$y_{it} = a_i + b_i' x_{it} + c_i t + d_i \hat{\mu}_t^* + e_{it} \quad (19)$$

$$\hat{b}_{AMG} = N^{-1} \sum_i \hat{b}_i$$

AMG tahmincisi elde edilirken eşitliklerde kullanılan f_t gözlemlenemeyen faktörü, λ_i faktör yüklerini, D_t zaman kuklalarını, $\hat{\mu}_t$ zaman kuklalarının modele eklenmesi ile elde edilen ve yatay kesit bağımlılığını da dikkate alan yeni değişkeni ifade etmektedir. CCEMG tahmincisi ise bireysel CCE tahmincilerinin basit bir ortalamasıdır:

$$\hat{b}_{CCEMG} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \hat{b}_i \quad (20)$$

AMG, panelin geneli için geçerli olacak olan uzun dönem eşbütünleşme katsayısını, yatay kesitlere (ülkelere) ait uzun dönem eşbütünleşme katsayılarının aritmetik ortalamasını ağırlıklandırarak tahmin etmekte, bu yönüyle CCEMG tahmincisinden daha güvenli sonuçlar vermektedir. Ayrıca, AMG tahmincisi değişkenlerdeki ortak faktörleri ve dinamik etkileri dikkate almakta, dengesiz panel analizlerinde de etkin sonuçlar vermekte ve hata teriminden kaynaklanan içsellik probleminin olması halinde de kullanılabilir (Altıntaş ve Mercan 368-369). Bu doğrultuda AMG tahmincisinin CCEMG tahmincisine göre daha güçlü sonuçlar verdiği söylenebilir.

Ekonometrik Analiz Sonuçları

Bu çalışmada 1992-2016 yılları arasında Türk Dünyası ülkelerinden Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan'dan oluşan bir panel veri ile enerji güvenliği ve büyüme ilişkisi incelenmiştir. Bu doğrultuda gerçekleştirilen ampirik uygulamada Stata14 ve Gauss20 ekonometri paket programlarından yararlanılmıştır. Öncelikli olarak, çalışmada kullanılacak uygun metodolojinin tespiti için yatay kesit bağımlılığı ve eğim katsayılarının homojenliği test edilmiştir. Tablo 7'de yatay kesit bağımlılığının tespitinde kullanılan LM, CD_{LM} , CD, LM_{adj} test sonuçları verilmiştir. Yatay kesit bağımlılığı tespitinde kullanılan tüm test sonuçları " H_0 : Yatay Kesit Bağımlılığı Yoktur" hipotezini reddederek analizde kullanılan panel veri üzerinde yatay kesit bağımlılığı tespit edilmiştir. Tablo 7'de verilen Delta Testi sonuçlarına göre, $\ln\text{pergdp}$ için " H_0 : Eğim katsayıları homojendir." hipotezi reddedilirken $\ln\text{esri}$ için H_0 hipotezi kabul edilmektedir. Panelin geneli için verilen Delta Testi sonuçlarına göre H_0 hipotezi reddedilmiş olup, panelin heterojen yapıda olduğu sonucuna varılmıştır. Elde edilen bu sonuçlar, çalışmada kullanılacak ekonometrik metodolojinin yatay kesit bağımlılığını ve heterojeniteyi dikkate alması gerektiğini göstermektedir.

Tablo 7
Yatay Kesit Bağımlılığı ve Homojenlik Test Sonuçları

Test	lnpergdp		lnesri		Panel	
	İst.	Olasılık	İst.	Olasılık	İst.	Olasılık
LM (Breusch ve Pagan)	18,792**	0,043	28,625*	0,001	61,592*	0,000
CD _{LM} (Pesaran)	1,966**	0,025	4,165*	0,000	1,536*	0,000
CD (Pesaran)	-3,055*	0,001	-2,824*	0,002	3,268*	0,001
LM _{adj} (PUY)	3,565*	0,000	4,369*	0,000	5,745*	0,000
Delta	3,877*	0,000	1,239	0,108	13,910*	0,000
Delta _{Adj}	4,133*	0,000	1,320***	0,093	14,790*	0,000

Not: *, **, *** sırasıyla %1, %5 ve %10 istatistiksel anlamlılığı göstermektedir.

Bu bağlamda, birim kök sınaması için ikinci nesil birim kök testlerinden “H₀: Seri Durağan Değildir” hipotezini sınavan CIPS testi ile “H₀: Seri Durağandır” hipotezini sınavan Bootstrap Hadri testleri kullanılmış olup, sonuçlar Tablo 8’de verilmiştir. Her iki testten elde edilen sonuçlara göre hem sabitli hem de sabitli ve trendli modelde her iki değişkende seviyede birim köke sahipken, birinci farkında durağandır.

Tablo 8
Birim Kök Test Sonuçları

Değiş.	CIPS Test Sonuçları					
	Sabit			Sabit + Trend		
	Seviye	Birinci Fark		Seviye	Birinci Fark	
lnpergdp	-1,3811	-3,2345*		-2,0034	-4,2137*	
lnesri	-0,5266	-4,3116*		-1,2090	-3,8467*	
Kritik Değerler	%1	%5	%10	%1	%5	%10
	-2,60	-2,34	-2,21	-3,15	-2,88	-2,74

Değiş.	Bootstrap Hadri Test Sonuçları							
	Sabit				Sabit + Trend			
	Seviye (z-ist.)	Kritik Değ.	Birinci Fark (z-ist.)	Kritik Değ.	Seviye (z-ist.)	Kritik Değ.	Birinci Fark (z-ist.)	Kritik Değ.
lnpergdp	656,608	5,573	7,250**	6,081	29,017	10,630	7,122*	11,801
		8,251		8,422		14,797		14,499
lnesri	34,559	5,220	1,699*	5,073	3,474***	2,675	2,375*	2,568
		7,553		6,797		3,068		2,912
		15,677		11,916		3,886		3,602

Not: CIPS testi için maksimum lag 3, bilgi kriteri olarak Akaike Information Criteria seçilmiştir. Bootstrap Hadri birim kök testi için Bootstrap Kritik değerler sırasıyla %1, %5 ve %10 için 10.000 replikasyon ile elde edilmiştir. *, **, *** sırasıyla %1,%5 ve %10 istatistiksel anlamlılığı göstermektedir.

Değişkenlerin her ikisinde I(1) olduğunun tespit edilmesinin ardından uzun dönemli ilişkinin tespiti için Durbin-Hausman Panel Eşbütünleşme Testi ve Bootstrap Panel LM eşbütünleşme testleri kullanılmıştır. Her iki test için elde edilen sonuçlar Tablo 9’da verilmiş olup, hem sabitli modelde hem de sabitli ve trendli modelde “ H_0 : eşbütünleşme yoktur” hipotezi reddilerek değişkenler arasında eşbütünleşme tespit edilmiştir.

Tablo 9

Eşbütünleşme Test Sonuçları

Test	Sabit		Sabit ve Trend	
	Test İstatistiği	Olasılık Değeri	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
DH _g	-1,858**	0,032	-1,970**	0,024
DH _p	-1,594***	0,055	-1,743**	0,041
LM	20,876*	0,000	8,898*	0,000

Not: Maksimum faktör sayısı 3 ve bilgi kriteri Akaike Information Criteria seçilmiştir. Bootstrap Panel LM olasılık değerleri 10.000 replikasyon ile elde edilmiştir. *, **, *** sırasıyla %1, %5 ve %10 istatistiksel anlamlılığı göstermektedir.

Uzun dönem katsayıların tespitinde yatay kesit bağımlılığını ve heterojeniteyi dikkate alan Augmented Mean Group (AMG) ve Common Correlated Effects Mean Group (CCEMG) tahminicileri kullanılmış olup, hem panel hem de kesitler için elde edilen sonuçlar Tablo 10’da verilmiştir.

Tablo 10

Uzun Dönem Katsayı Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Panel Katsayıları					
	AMG			CCEMG		
	Katsayı	z	Olasılık	Katsayı	z	Olasılık
lnesri	-0,9518782*	-3,20	0,001	-0,6428685*	-6,75	0,000
c	15,07152*	6,67	0,000	1,751171	0,60	0,547
Wald chi2	10.27 (0.0014)			45.50 (0.0000)		
S.N. Ülke	Kesit Katsayıları					
	AMG		CCEMG			
	lnesri	c	lnesri	c		
1. Türkiye	-1,981722* [-7,34] (0,000)	22,5047* [12,37] (0,000)	-0,7545433*** [-1,74] (0,082)	10,73455* [4,72] (0,000)		
2. Azerbaycan	-1,255272* [-7,91] (0,000)	17,88054* [13,46] (0,000)	-0,8519989* [-4,28] (0,000)	-4,885015 [-1,07] (0,286)		
3. Kazakistan	-0,5861854* [-4,98] (0,000)	12,91037* [14,65] (0,000)	-0,7364162* [-8,04] (0,000)	-4,317285* [-3,30] (0,001)		
4. Türkmenistan	-0,5412426* [-5,28] (0,000)	11,9159* [15,41] (0,000)	-0,3114721*** [-1,84] (0,066)	4,281157 [1,11] (0,269)		
5. Özbekistan	-0,394969* [-3,95] (0,000)	10,14607* [12,00] (0,000)	-0,559912* [-5,84] (0,000)	2,942452** [2,09] (0,037)		

Not: Köşeli parantez içindeki veriler z değerlerini, parantez içindeki veriler olasılık değerlerini ve *, **, *** sırasıyla %1, %5 ve %10 istatistiksel anlamlılığı göstermektedir.

AMG sonuçlarına göre enerji güvenliği risk seviyesinde %1 artış Türk Dünyası ülke grubunda kişi başı GSYH'yi yaklaşık %0,95 düşürmektedir. AMG tahmincisine ait kesit sonuçlarına göre ise, enerji güvenliği risk seviyesinde %1 artış yaklaşık olarak kişi başı GSYH'yi Türkiye'de %1,98; Azerbaycan'da %1,26; Kazakistan'da %0,59; Türkmenistan'da %0,54 ve Özbekistan'da %0,40 düşürmektedir. AMG tahmincisinden elde edilen sonuçların tamamı %1 istatistiksel anlamlılık düzeyinde anlamlıdır.

CCEMG sonuçları enerji güvenliği risk seviyesinde %1 artışın Türk Dünyası ülke grubunda kişi başı GSYH'yi %0,64 azalttığını göstermektedir. Panel için elde edilen sonuçlar %10 istatistiksel anlamlılık düzeyinde anlamlıdır. CCEMG tahmincisine ait kesit sonuçlarına göre ise, enerji güvenliği risk seviyesinde %1 artış kişi başı yaklaşık olarak GSYH'yi Türkiye'de %0,75; Azerbaycan'da %0,85; Kazakistan'da %0,73; Türkmenistan'da %0,31 ve Özbekistan'da %0,56 düşürmektedir. CCEMG tahmincisinden kesitler için elde edilen sonuçlar Türkiye ve Türkmenistan için %10 istatistiksel anlamlılık düzeyinde anlamlı iken, diğer ülkeler için %1 istatistiksel anlamlılık düzeyinde anlamlıdır.

Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmada Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ın yer aldığı beş Türk Dünyası ülkesinde 1992-2016 yılları arasındaki veriler kullanılarak enerji güvenliğinin ekonomik büyümeye etkisi panel veri analizi ile incelenmiştir. Enerji güvenliği meselesi çok boyutlu bir kavram olmasından dolayı, enerji güvenliğini etkileyen birçok değişken mevcuttur. Bu anlamda enerji güvenliğini sadece enerji fiyatları, ithalatta/ihracatta enerjinin oranı, enerji üretim/tüketim verileri, karbon emisyonu gibi birkaç değişken yerine enerji güvenliğinin mümkün olan tüm boyutlarını içeren bir endeks yardımıyla ölçülmesi daha doğru sonuçlar vereceğinden, enerji güvenliğinin ölçülmesinde Global Energy Institute tarafından yayınlanan, Energy Security Risk Index verileri kullanılmıştır. Ekonometrik analizde uygun ekonometrik yöntemlerin belirlenmesi için öncelikle yatay kesit bağımlılığı testleri yapılmış, veri setinde yatay kesit bağımlılığı tespit edilmiştir. Uygulanan CIPS ve Bootstrap Hadri birim kök testleri ile de değişkenlerin seviyede birim kök içerirken birinci farklarında durağan olduğu bulunmuştur. Eşbütünleşme ilişkisi ise Durbin-Hausman ve Bootstrap LM Eşbütünleşme testleri yardımıyla incelenmiş, değişkenler arasında eşbütünleşme tespit edilmiştir. Son olarak uzun dönem katsayıların tahmininde kullanılan AMG ve CCEMG sonuçları hem kesitler hem de panel için enerji güvenliği riskindeki artışların büyümeyi negatif etkilediğini göstermekte olup, elde edilen bu sonuçlar literatürde az sayıdaki çalışma arasında yer alan Kartal, Stavitskiy vd. ve Le ve Nguyen tarafından elde edilen sonuçlarla uyumludur.

Elde edilen sonuçlar, Türk Dünyası ülkelerinde enerji güvenliğini sağlamaya yönelik politikaların önemini ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda Türk Dünyası ülkelerinde enerji güvenliğine zarar veren yapısal sorunlar tespit edilmeli, bu yapısal sorunları ortadan kaldırmaya yönelik politikalar üretilmelidir. Bu bağlamda Türk Dünyası ülkelerinin yapısal sorunları incelendiğinde, petrol ve doğalgaz açısından zengin olan Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ın önemli bir enerji ihracatçısı olmakla birlikte ihracatta ülke ve güzergâh çeşitlendirmesi konusunda istenen seviyede olmadığı görülmektedir. Özellikle bölgenin denize kıyısı olmaması nedeniyle boru hatlarıyla ihraç etme zorunluluğu, bölge ülkelerinin SSCB'den kalma eski ve yetersiz altyapıya (dolayısıyla Rusya'ya) bağımlılığının sürmesine neden olmaktadır. Öncelikle enerji güvenliğini olumsuz etkileyen bu bağımlılıkla mücadele edilmesi gerekmektedir. Burada, son zamanlarda ABD, AB ülkeleri ve Türkiye gibi bölgede etkin rol oynayan devletlerin desteğiyle yeni hatlar inşa edilerek yapılmaya çalışılan güzergâh çeşitlendirilmesi çabaları devam ettirilmeli, mevcut projelerin tamamlanmasına odaklanılmalı ve yeni dağıtım kanalları için projeler üretilmeye devam edilmelidir. Güzergâh seçiminde geçiş güvenliği göz önünde bulundurulmalı, olabildiğince güvenli rotalar seçilmelidir. Ayrıca, birçok ülkenin bölge ülkelerindeki enerji kaynaklarını kendi çıkarlarına uygun rotalardan ithalatçı ülkelere ulaştırılması isteği nedeniyle ortaya çıkan anlaşmazlıklardan doğan uluslararası dengeler -hem küresel hem bölgel enerji güvenliğini tehdit eden son Rusya-Ukrayna Savaşı da dahil- iyi analiz edilerek, bu doğrultuda hamleler yapılmalıdır. Burada ABD'nin Rusya ve İran'a, Azerbaycan'ın Ermenistan'a olumsuz tavırları hem tarihsel ve kültürel bağlar hem de jeopolitik açıdan uygun durumda olması açısından Türkiye'yi bölgenin enerji koridoru olması yolunda kritik bir konuma koymaktadır. Böylece Türk Dünyası ülkeleri, enerji ihracatında hem güzergâh çeşitlendirmesi yapmış olacak hem de Türkiye için önemli derecede enerji güvenliği risk unsuru olan dışa bağımlılık azaltılarak Türkiye'nin enerji güvenliğine katkı sağlanacaktır. Ayrıca Türkiye, bölgenin enerji jeopolitiğinde önemli bir aktör konumuna gelerek, uluslararası siyasette de konumunu güçlendirecektir. Bu anlamda bölgesel iş birliği de önem kazanmaktadır. Bu konuda Orta Asya enerji sisteminin (CAES) yeniden güçlü bir şekilde işlerlik kazanmasının sağlanması bir diğer önemli enerji güvenliği politikası olarak üzerinde durulması gereken önemli bir husustur. CAES'de oluşturulan kaynak paylaşım mekanizması sayesinde bölgede hem nüfusun

hem de ekonominin taleplerini karşılayan güvenilir ve istikrarlı enerji sağlanmaktayken, CAES'in kaynak paylaşım mekanizmasının çöküşüyle bölge devletlerinin kendi kendine yeter enerji sistemleri kurmadan ayrı ayrı enerji politikaları belirlemeleri, bölge ülkelerinin enerji güvenliğini olumsuz etkilemektedir. Bu nedenle, CAES'in etkinliğini yeniden sağlayacak uluslararası yönetim mekanizması, bölge ülkelerinin tümünün menfaatlerini daha adil bir şekilde kapsayarak, yeniden aktif hale getirilmelidir. Bu sayede Türk Dünyası ülkeleri arasında ortak enerji politikaları oluşturularak ortaya çıkarılacak sinerjiyle dış müdahalelerde daha güçlü bir duruş sergilenebilir. Ayrıca, Türk Dünyası ülkeleri için enerji güvenliğini tehdit eden bir diğer önemli unsur olan ve Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ı doğrudan ilgilendiren Hazar Denizinin statü meselesi bir an evvel çözüme kavuşturulmadır. Bu mesele aynı zamanda bölge ülkelerinin ortak enerji politikaları üretmelerini engelleyen en önemli unsur olup, bölgenin enerji güvenliğine önemli zarar vermektedir.

Bölge için enerji güvenliğini tehdit eden bir diğer unsur enerji fiyatlarındaki dalgalanmalardır. Bu doğrultuda enerji fiyatlarındaki dalgalanmalar (özellikle düşüşler) ihracatta yakıtların payının yüksek olduğu Azerbaycan (%91,70), Kazakistan (%60,73), Türkmenistan (%85,15) ve Özbekistan'ın (%15,95) ihracat gelirlerini dolayısıyla bu ülkelerin ekonomilerini olumsuz etkileyerek önemli bir enerji güvenliği sorunu ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenle bu ülkelerde ihracatta enerji gelirlerinin payını azaltacak politikalar üretilmeli, özellikle katma değeri yüksek sektörlere yatırım yapılarak ihraç ürünlerinde çeşitlendirmeye gidilmelidir. Bu amaçla enerji ihracatından elde edilen gelirler bir finansman aracı olarak kullanılabilir. Türkiye için ise enerji fiyatlarındaki dalgalanmalar (özellikle artışlar) ithalatı dolayısıyla ülke ekonomisini olumsuz etkileyerek önemli bir enerji güvenliği sorunu ortaya çıkarmaktadır. Bu durumla mücadele için yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımın artırılmasına, enerji verimliliği ve enerji tasarrufunun sağlanmasına yönelik politikalar üretilmelidir.

Enerji güvenliği açısından son dönemde oldukça önem kazanan bir diğer husus olan çevre konusu da bölge ülkelerinde enerji güvenliği açısından oldukça önemlidir. Bu doğrultuda mümkün olduğunca fosil yakıt kullanımı yerine yenilenebilir enerji kullanımı hem çevreyi olumlu etkileyecek hem de kaynak çeşitlendirmesi sağlayarak sınırsız olmayan mevcut kaynakların

gelecekte tükenmesine karşı bir önlem arz edecektir. Yenilenebilir enerji kullanımının yanı sıra enerji verimliliği ve enerji tasarrufu Türk Dünyası ülkelerinin tamamı için önemli bir enerji güvenliği politikası olmalıdır. Son olarak, Türk Dünyası ülkeleri için enerji güvenliğinin var olan öneminden dolayı, enerji güvenliği meselesi ulusal güvenlik meselesi haline getirilerek uygulanacak politikalara bu nazarla bakılmalıdır.

Kaynaklar

- Aminjonov, Farkhod. “Central Asian Regional Economic Cooperation Program as Driver of Regional Energy Projects to Promote Energy Security in the Post-Soviet Central Asia.” *Post-Soviet Issues*, no. 6, vol. 1, 2019, ss. 53–64, doi:10.24975/2313-8920-2019-6-1-53-64.
- Aminjonov, Farkhod. *Limitations of the Central Asian Energy Security Policy: Priorities and Prospects for Improvement*. The Centre for International Governance Innovation, Paper No: 103, 2016.
- BP. “Statistical Review of World Energy.” 26 Ekim 2019, <https://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical-review-of-world-energy.html>.
- Breusch, Trevor S., ve Adrian R. Pagan. “The Lagrange Multiplier Test and Its Applications to Model Specification in Econometrics.” *The Review of Economic Studies*, no. 47, vol. 1, 1980, ss. 239–53.
- Eberhardt, Markus, and Stephen Bond. “Cross-section Dependence in Nonstationary Panel Models: A Novel Estimator”. *Munich Personal RePEc Archive*, 2009.
- Eberhardt, Markus, and Francis Teal. “Productivity Analysis in Global Manufacturing Production.” *Economics Series Working Papers*, no. 515, 2010.
- Global Energy Institute. “Energy Security Risk Index.” 1 Temmuz 2019, <https://www.globalenergyinstitute.org/energy-security-risk-index>.
- Global Energy Institute. *International Index of Energy Security Risk 2018 Edition*. The United States Chamber of Commerce Foundation, 2018.
- Hadri, Kaddour. “Testing for Stationarity in Heterogeneous Panel Data.” *The Econometrics Journal*, no. 3, vol. 2, 2000, ss. 148–61, doi:10.1111/1368-423X.00043.
- International Energy Agency. “Energy Security.” 6 Ağustos 2020, <https://www.iea.org/topics/energy-security>.
- Karabulut, Bilal. “Enerji Güvenliğine Küresel Ölçekte Bir Bakış.” *Savunma Bilimleri Dergisi*, no. 15, vol. 1, 2016, ss. 31–54.
- Kartal, Gökhan. *Orta Doğu Ülkelerinde Politik İstikrarsızlık, Enerji Güvenliği ve Ekonomik Büyüme İlişkisi*. Doktora Tezi. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, 2018.

- Kartal, Gökhan. “The Effects of Positive and Negative Shocks in Energy Security on Economic Growth: Evidence From Asymmetric Causality Analysis for Turkey”. *Economic Computation and Economic Cybernetics Studies and Research*, vol. 56, no. 1, 2022, ss. 223-239, doi: 10.24818/18423264/56.1.22.14.
- Kruyt, Bert vd. “Indicators for Energy Security.” *Energy Policy*, no. 37, vol. 6, 2009, ss. 2166–81, doi:10.1016/j.enpol.2009.02.006.
- Le, Thai Ha, and Canh Phuc Nguyen. “Is Energy Security a Driver for Economic Growth? Evidence from a global sample.” *Energy Policy*, 2019, ss. 436–51, doi:10.1016/j.enpol.2019.02.038.
- Pamir, Necdet. “Enerji Politikaları ve Küresel Gelişmeler.” *Stratejik Analiz*, no. 6, vol. 68, 2005, ss. 57–73.
- Pesaran, M. Hashem. “A Simple Panel Unit Root Test in the Presence Of Cross-section Dependence.” *Journal of Applied Econometrics*, no. 22, vol. 2, 2007, ss. 265–312, doi:10.1002/jae.951.
- Pesaran, M. Hashem. “Estimation and Inference in Large Heterogeneous Panels with a Multifactor Error Structure”. *Econometrica*, no. 74, vol. 4, 2006, ss. 967–1012, doi:10.1111/j.1468-0262.2006.00692.x.
- Pesaran, M. Hashem. “General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels.” *CESifo Working Paper, No:1229*, 2004.
- Pesaran, M. Hashem, and Takashi Yamagata. “Testing Slope Homogeneity in Large Panels.” *Journal of Econometrics*, no. 142, vol. 1, 2008, ss. 50–93, doi:10.1016/j.jeconom.2007.05.010.
- Pesaran, M. Hashem vd. “A Bias-adjusted LM Test of Error Cross-section Independence.” *The Econometrics Journal*, no. 11, vol. 1, 2008, ss. 105–27, doi:10.1111/j.1368-423X.2007.00227.x.
- Sevim, Cenk. “Küresel Enerji Jeopolitiği ve Enerji Güvenliği.” *Journal of Yasar University*, no. 7, vol. 26, 2012, ss. 4378–91.
- Stavytskyy, Andriy vd. “Estimating the Interrelation between Energy Security and Macroeconomic Factors in European Countries.” *Journal of International Studies*, no. 11, vol. 3, 2018, ss. 217–38, doi:10.14254/2071-8330.2018/11-3/18.
- Trade Map. “Trade Statistics.” 26 Ekim 2019, <https://www.trademap.org/Index.aspx>.
- Westerlund, Joakim. “Panel Cointegration Tests of the Fisher Effect.” *Journal of Applied Econometrics*, no. 23, vol. 2, 2008, ss. 193–233, doi:10.1002/jae.967.
- Westerlund, Joakim, and David L. Edgerton. “A Panel Bootstrap Cointegration Test”. *Economics Letters*, no. 97, vol. 3, 2007, ss. 185–90, doi:10.1016/j.econlet.2007.03.003
- World Bank. “World Development Indicators Database.” 26 Ekim 2019, <https://datacatalog.worldbank.org/dataset/world-development-indicators>.

The Relationship between Energy Security and Economic Growth: Evidence from Panel of Turkic World Countries*

Gökhan Kartal**

Abstract

Energy, which is the most strategic input of the modern world economy, is also an important element of international political competition. Although many studies in the current empirical literature provide evidence for the role of energy in economic growth, there are few studies in the empirical literature on energy security. In this context, it is aimed to make an important contribution to the literature with this study that examines the relationship between energy security and growth in the years 1992 to 2016 with the panel data set consisting of Turkey, Azerbaijan, Kazakhstan, Turkmenistan, and Uzbekistan, which are among the countries of the Turkic World. The Cross-section dependence has been determined in the data set used in the study, and it has been determined that the variables are stationary at the first difference by the CIPS test, which is one of the econometric methods suitable for this situation. Then, it has been concluded that there is a cointegration relationship between the variables by the panel Durbin-Hausman cointegration test. According to the AMG estimator, a 1% increase in energy security risk reduces economic growth by approximately 0.95%. These results demonstrate that energy security is an important policy issue for the Turkic World countries and emphasizes the importance of policies to be implemented in this direction.

Keywords

Energy Security, Energy Economy, Energy Geopolitics, Turkic World, Growth, Durbin-Hausman Cointegration, Augmented Mean Group Estimator.

---

* Date of Arrival: 1 November 2019 – Date of Acceptance: 21 January 2021

You can refer to this article as follows:

Kartal, Gökhan. "Enerji Güvenliği ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türk Dünyası Ülke Panelinden Kanıtlar." *bilig*, no. 101, 2022, pp. 163-192.

** Dr., Niğde Ömer Halisdemir University – Niğde / Turkey

ORCID: 0000-0002-2006-6272

gokhankartal.gk@gmail.com

Взаимосвязь между энергетической безопасностью и экономическим ростом: по данным группы стран тюркского мира*

Гёкхан Картал**

Аннотация

Энергия, которая является наиболее стратегическим ресурсом современной мировой экономики, также является важным элементом международной политической конкуренции. Хотя многие исследования в современной эмпирической литературе свидетельствуют о роли энергии в экономическом росте, существует мало исследований по энергетической безопасности. Автор данного исследования, которое изучает взаимосвязь между энергетической безопасностью и ростом в странах тюркского мира, таких как Турция, Азербайджан, Казахстан, Туркменистан и Узбекистан, надеется внести вклад в литературу в этой сфере. В исследовании набора данных использован тест CIPS, а наличие коинтеграционной связи между переменными установлено с помощью панельного теста коинтеграции Дарбина-Хаусмана. Согласно оценке AMG, увеличение риска энергетической безопасности на 1% снижает экономический рост примерно на 0,95%. Эти результаты показывают, что энергетическая безопасность является важным вопросом политики для тюркских стран, и подчеркивают важность политики, которая будет осуществляться в этом направлении.

Ключевые слова

энергетическая безопасность, энергетическая экономика, энергетическая геополитика, тюркский мир, экономический рост, коинтеграция Дарбина-Хаусмана, расширенная среднегрупповая оценка.

* Поступило в редакцию: 1 ноября 2019 г. – Принято в номер: 21 января 2021 г.

Ссылка на статью:

Kartal, Gökhan. “Enerji Güvenliği ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türk Dünyası Ülke Panelinden Kanıtlar.” *bilig*, no. 101, 2022, pp. 163-192.

** Д-р., Университет имени Омера Халисдемира в Нииде – Нииде / Турция

ORCID: 0000-0002-2006-6272

gokhankartal.gk@gmail.com

Yayın Değerlendirme / Book Reviews

Kıbrıs Türk Edebiyatı Tarihi (1571-2017).
Kıbrıs Türk Araştırma ve Tanıtma Projesi
Yayını. Yay. Haz. İsmail Bozkurt ve Oğuz
Karakartal. İlksan Matbaası, 2019.*

Esra Karakaş Kurt**

Kıbrıs Türk Edebiyatı Tarihi (1571-2017), KIBATEK (Kıbrıs- Balkanlar-Avrasya Türk Edebiyatları Vakfı) ile KISBÜ (Kıbrıs Sosyal Bilimler Üniversitesi)'nin ortaklaşa yürüttüğü ve T.C. Lefkoşa Büyükelçiliği'nin maddi desteği ile hayata geçirilen Kıbrıs Türk Edebiyatı Araştırma ve Tanıtma Projesi çerçevesinde beş cilt olarak hazırlanmış; merhum Harid Fedai, Ali Nesim ve Kıbrıs Türk Edebiyatı'nın oluşmasına katkısı olan tüm edebiyatçılara ithaf edilmiştir. KIBATEK Vakfı Başkanı İsmail Bozkurt ile Prof. Dr. Oğuz Karakartal'ın proje yürütücülüğünü üstlendiği ve yayıma hazırladığı bu çalışma, içerik bakımından Kıbrıs Türk Edebiyatı'nın 450 yıllık envanteri niteliğini taşımaktadır.

İsmail Bozkurt, "Kıbrıs Türk Edebiyat Tarihini Yazmak" başlıklı ön sözünde Kıbrıs Türkleri olarak, Kıbrıs adasında 1571-2017 yılları itibarıyla 446 yıl var olduğunu, Türkçe konuşup Türk diliyle edebiyat oluşturduklarını; masal, halk hikâyesi, fıkra, türkü, mani, ninni, ağıt, bilmece, tekerleme, atasözü, deyim ve diğer sözel değerlerle zengin bir halk edebiyatının olduğunu, bu edebi değerlerin de bilimsel çalışmalara konu olması gerektiğini vurgulamıştır. Kıbrıs Türk kültürünü, tarihini, dilini ve edebiyatını içeren kapsamlı bir Kıbrıs Türk ansiklopedisi hazırlama ülküsü ile yola çıkmıştır.

* Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Karakaş Kurt, Esra. "Kıbrıs Türk Edebiyatı Tarihi (1571-2017). Kıbrıs Türk Araştırma ve Tanıtma Projesi Yayını. Yay. Haz. İsmail Bozkurt ve Oğuz Karakartal. İlksan Matbaası, 2019." *bilig*, no. 101, 2022, ss. 193-198.

** Dr. Öğretim Üyesi, Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi – Lefkoşa / KKTC

ORCID: 0000-0002-9331-4759

esra.karakas29@gmail.com

Bu dev yapıtın sunuş kısmında Prof. Dr. Oğuz Karakartal (8), yapıtı şöyle tanımlamıştır:

Kıbrıs Türk Edebiyatı Tarihi, ömrünü mücahitlik ve siyaset adamlığının yanında, bilhassa Kıbrıs Türk kültür ve edebiyatına, edebi eser ve diğer kitaplarıyla adanmış bir Kıbrıs Türkü'nün, İsmail Bozkurt Bey'le; yaşantısının şu ana kadar yirmi iki senesini Kıbrıs eğitim dünyası içinde ve edebiyat araştırmacılığı yolunda geçirmiş İstanbullu bir akademisyenin, Prof. Dr. Oğuz Karakartal'ın editörlüklerinde hazırlanmış, anavatan-yavru vatan birlikteliğinin/iş birliğinin somut örneklerinden biridir...

1571-2017 dönemini kapsayan *Kıbrıs Türk Edebiyatı Tarihi*, yazınsal türler bağlamında (şiir, roman, öykü, anlatı, tiyatro, anı, gezi, deneme) bir Kıbrıs Türk Edebiyatı envanteri olması hedeflenerek kaleme alınmıştır. Ansiklopedik niteliği de olan *Kıbrıs Türk Edebiyatı Tarihi* çalışmasına yaklaşık 90 akademisyen/araştırmacı, madde yazarı olarak katkı koymuş, yaklaşık beş yüz eser sahibinin binlerce eseri beş ciltte değerlendirilmiştir. Kıbrıs Türk Edebiyatı tarihi içinde pek çok şair/yazar yetişmiştir, bu şair/yazarların dergi ve gazetelerde yayımlanmış nice edebi ürünleri de vardır. Ancak bu çalışma kapsamında yalnızca kitaplaşmış olan yazınsal türdeki ürünler değerlendirilmiştir. Yaklaşık 4 bin sayfalık beş cildin içeriği şöyledir:

Birinci cilt (xıı+636+2 s.): Tarihçe, Halk Edebiyatı, Osmanlı Dönemi (Divan Edebiyatı), Tiyatro, (madde yazarı sayısı: 10); İkinci cilt (xiv+770 s.): Şiir 1 (1950 yılına kadar doğan eser sahipleri), (madde yazarı sayısı: 38); Üçüncü cilt (xvı+736 s.): Şiir 2 (1951'den sonra doğan eser sahipleri), (madde yazarı sayısı: 39); Dördüncü cilt (xıı+710 s.): Roman (madde yazarı sayısı: 39); Beşinci cilt (xvııı+792): Öykü, anlatı, anı, gezi, deneme (madde yazarı sayısı: 86).

Her cildin sonunda o ciltte kullanılan kaynaklar, son cilt olan beşinci cildin sonunda bütün ciltlerde kullanılanlar topluca verilmektedir.

Tüm ciltlerde eserler genel olarak şöyle incelenmiştir: Yazar/şairlerin edebi türde verdikleri her eser, tek tek kronolojik sırayla ve geniş bir bakış açısıyla tahlil edilmiştir. Eserler kendi içinde, yazarın öteki eserleriyle ve başka eserlerle karşılaştırılıp yorumlanmıştır. Yazar/şairin hayatı, çevresi, etkilendiği edebiyat akımları ve edebiyatçılar bağlamında incelenmiştir. Bu bağlamda

edebi ürünlerin uyandırdığı etki de işlenmiştir. Ayrıca yazar/şairlerin yaşamöykülerine de yer verilmiştir.

Kıbrıs Türk Edebiyatı Tarihi (1571-2017), birinci cildinde Tarihçe, Halk Edebiyatı, Osmanlı (Divan Edebiyatı) Dönemi, Tiyatro bölümleri yer alır. Bölümler verilmeden önce “Kıbrıs’ta Türkler”, “Kıbrıs’ta Türkçe” başlıklı yazılarla içerik tanıtılmış, giriş yapılmıştır. “Tarihçe” bölümünde Kıbrıs Türk Edebiyatı tarihi ana hatlarıyla açıklanmış, 1571’den günümüze dönemlere göre anlatılmıştır. Halk Edebiyatı bölümünde Kıbrıs Türk halkının sözel değerlerine kısa bir giriş yapıldıktan sonra sırasıyla ninni, mani, türkü, ağıt, efsane, masal, atasözü, deyim, bilmece, tekerleme, fıkra, halk kikâyesi, âşık tarzı şiir ve destan, geleneksel Kıbrıs Türk tiyatrosu (seyirlik oyunlar) maddelerine yer verilmiştir. Yüzyıllardır bir Türk yurdu olan Kıbrıs adası kendisine özgü kültürünü bu ürünlerle kuşaktan kuşağa aktarmıştır. Madde yazarları kuşaktan kuşağa aktarılan bu sözlü kültür ürünlerini kaynak kişilerin şahıs adı, soyadı, doğum yeri ve tarihi, tahsili ve mesleği ile ilgili bilgileri birlikte örneklendirmiştir. Ayrıca tarihsel süreç içinde dilsel değişime ve söyleyiş farklılıklarına da yer verilmiştir. Fıkra, destan, halk hikâyeleri gibi türlerin sınıflandırılması ve tahlili de yapılmıştır. Tahlili yapılan edebi ürünlerden örnek kesitler sunulmuştur. Osmanlı (Divan Edebiyatı) Dönemi bölümünde, dönemin genel yapısını açıklayan bilgilere yer verildikten sonra on yedi divan şairinin şiirleri dil, üslup, akım, etki bağlamında değerlendirilmiştir. “Osmanlı (Divan Edebiyatı) Dönemi”, “Tiyatro” maddelerinde yer alan yazar adları sıralaması doğum tarihleri esas alınarak düzenlenmiştir. Tiyatro bölümünde ise ilk dönem Kıbrıs Türk oyun yazarlarını derinden etkileyen Tanzimat’ın öncü yazarlarından Namık Kemal’in etkisi üzerinde durulmuş; oyun yazarlarının sahne kurgusu ve konu seçimlerinde Namık Kemal’den öykündüğü örnek tiyatro metinleriyle desteklenmiştir. Tiyatro metinlerindeki konuların döneme göre değiştiği vurgusu da yapılmıştır. 44 tiyatro yazarını ayrı maddede değerlendiren araştırmacı yazarlar, metinleri kurgu, içerik, dil ve anlatım, izlekler, istiareler, semboller ve etkiler bağlamında değerlendirmiştir.

Şiir 1 başlığını alan ikinci ciltte 1950 yılına kadar doğan 99 şairin şiir kitapları incelenmiştir. Kıbrıs Türk Edebiyatı’nda şiirin gelişimi tarihsel süreç içinde ana hatlarıyla anlatılmış; halk edebiyatı ve divan edebiyatında yer alan şairlerin (isimleri verilerek) hangi sayfa aralığında olduğu belirtilmiş-

tir. Yenileşme dönemi ve sonrası Kıbrıs Türk şiiri (1875-2017) bölümüyle şairler hakkında bilgi verilmiş ve eserleri incelenmiştir. Sıralama şairlerin doğum tarihleri esas alınarak yapılmıştır. Kıbrıs Türk şiirinin gelişiminde önemli etkisi olan şairlerimizden birçoğunun ismini bu ciltte bulmak mümkündür: Kaytazzade Mehmet Nazım, Fikret Demirağ, Mehmet Kansu, Özker Yaşın vd... Kıbrıs Türk şiirinin temaları, duygu çeşitliği, biçim ve içerik özellikleri, ses ve anlam sanatları, edebî ve dil bilimsel öğeleri, ada kültürü ve tarihi gibi birçok yönden değerlendirilmiştir. 1951 ve sonrasında doğan eser sahipleri ise üçüncü cilt Şiir 2’de ele alınmıştır. Doğum yılları saptanamayan eser sahipleri, cilt sonunda kitaplarının yayınlanma tarihine göre; kitaplarının da yayın tarihi belli olmayanlar, en sonda alfabetik esasa göre (ad soyad) sıralanmıştır. Yüz kırk beş şairin yayımlanmış şiir kitabı birinci ciltteki gibi birçok açıdan değerlendirilmiştir. Örnek şiir kesitleri de incelemeleri somutlaştırmaktadır.

Yapıtın dördüncü cildi “Roman”a ayrılmıştır. Bu başlık altında öncelikle Kıbrıs Türk Edebiyatı’nda roman türünün tarihçesi verilirken bu türün şiir kadar eskiye dayanmadığı ve henüz olgunluk dönemine geçmediği de vurgulanmıştır. Kıbrıs Türk romanının, 1974 öncesinde gerek nicelik gerek nitelik bakımından ilerlediği söylenemez. Esasen Türkiye’de yazılı edebiyatın ilk örneklerinin şiirle verildiği ve ta 12. asra kadar indirilebilmesine rağmen Batılı anlamda romanın ancak 19. asırda başladığı dikkate alınınca Türkiye’nin bir taşra şehri mesabesindeki Kıbrıs’ta ilk roman örneklerine 20. yüzyılda rastlanmasında bir tuhafılık yoktur. Çünkü aynı durum Türkiye’nin İzmir dışındaki bütün taşra edebî muhitleri için de geçerlidir. Eserde belirtildiğine göre bu tür, 1974 Barış Harekâtı sonrasında özgürleşen Kıbrıs Türkleri arasında giderek zenginlik kazanmıştır. Roman, varlık sebebi itibarıyla yaşanan hayat ve insan gerçekliğine dayalıdır. Bundan dolayı Kıbrıs Türklerinin romanlarında I. Dünya Savaşı yıllarında İngiliz idaresiyle başlayan baskılar, EOKA baskın ve katliamları, göçler, Barış Harekâtı ve göç sonrası yerleşme temaları, topluma özgü koşullarıyla anlatılmaktadır. Savaşta yıllar sonra savaşı yaşayan, ölen, göç eden ve yeni bir yaşam kurmaya çalışan insanların çektiği acılar, aşkları ve özlemleri tarihe tanıklık etmek isteyen romancılar tarafından ele alınıp yeniden yaratılmaktadır (s.14). 1571’den 2017’ye 446 yıllık *Kıbrıs Türk Edebiyat Tarihi*’nde, roman türünün ele alındığı bu ciltte, 1894’te başlayan roman sürecinin 2017’ye kadar 123 yıllık serüveni ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Ciltte yer alan 70 yazarın romanları genel çerçevede

konusu, kurgusu ve iletisi, dil ve anlatımı, edebî dönem ve çağa uygunluğu açısından irdelenmiştir. Yer yer özetlemeler yapılmış, örnek kesitler sunulmuştur. Bazı yazarların romanları türlerine göre sınıflandırılmış, yazarın romancılığı ve dönem romancılığına göre de değerlendirilmiştir.

Eserin son/beşinci cildi, “Öykü, anlatı, anı, gezi ve deneme” başlığını taşımaktadır. Başlıkta yer alan türlere ilişkin değerlendirmelere yer verilmiştir. Tüm türler bölüm başlarında Kıbrıs Türk Edebiyatı’ndaki gelişme durumuna göre ana hatlarıyla açıklanmıştır. Bu yazılarda Kıbrıs Türk Edebiyatı’nda öykü, anlatı, anı, gezi ve deneme türüne ilişkin genel bilgiler edinmek olanaklıdır. Daha sonra bu türlerden örnekler veren yazarlar sırasıyla yazılmıştır. Öykü türünde 56, anlatı türünde 14, anı türünde 78, anı-yaşantı türünde 55; gezi türünde 16; deneme türünde 36 yazarın yayımlanan yapıtları değerlendirilmiştir. Bölüm sonlarında incelenen yapıtların künyesi de kaynaklar kısmında verilmiştir. Tüm ciltlerde incelenen yapıtların dizini, Kıbrıs Türk Edebiyatı üzerine yapılmış tüm çalışmaların kaynakçası ve madde yazarları dizini de son cilde eklenmiştir.

Sonuç olarak, Kıbrıs Türk Edebiyatı Araştırma ve Tanıtma projesi kapsamında hazırlanan, 1571-2017 dönemini kapsayan şiir, roman, öykü, anlatı, tiyatro, anı, gezi, deneme türleri bağlamında bir Kıbrıs Türk Edebiyatı envanteri olması amacıyla yazılmış olan beş ciltlik *Kıbrıs Türk Edebiyatı Tarihi (1571-2017)*, alanla ilgilenen araştırmacılar için çok önemli bir kaynak olma niteliği taşımaktadır; çünkü kitap Kıbrıs Türk halkının kimliğini, dilini, köklerini, geleceğini, ada coğrafyasını ve tarihini de yansıtmaktadır. Bununla birlikte Kıbrıs Türk şair ve yazarlarının bütün eserlerini ve yapılan araştırma kaynaklarını verdiği için bibliyografya niteliği de taşımaktadır. En önemlisi de Kıbrıs Türklüğünün toplumsal belleğine kazandırılmış önemli bir armağandır ve bundan sonraki edebî gayretler için teşvik edici olacağı kesindir.

Yayın Değerlendirme / Book Reviews

Dilek, İbrahim. *Türk Mitoloji Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2021, 951 s.*

Onur Alp Kayabaşı**

Türklük bilimi araştırmacıları bu alanda çalışmanın pek çok zorluğu beraberinde getirdiğinin tabii olarak farkındadırlar. Geniş bir coğrafya yayılmış olma, farklı kültürlerle temas ve etkileşim içinde bulunma, kaynakların dağınıklığı ve farklı dillerle kayda geçirilmiş olması gibi durumlar söz konusu zorlukların belli başlı nedenleri arasındadır. Elbette Türk mitolojisi çalışmaları da tüm bu zorlukların eşliğinde ve aşılabildiği ölçüde gerçekleşmektedir. Üstelik mitoloji özelinde başka zorluklar olarak değerlendirilebilecek iki önemli sorun daha vardır. Bunlardan biri sahte mit (psuedo-mythology) üretimi, diğeri ise bir Türk boyuna ait mitolojik unsurun tüm Türk dünyasına mal edilmesi. İlk husus, nedeni tam olarak anlaşılmasa da önemli bir gerçek olarak varlığını devam ettirmektedir. Ancak buradaki ikinci husus, üzerinde daha çok durulması gereken bir öneme sahiptir. Çünkü bu durum Türklerin tarihî dönemler içinde geliştirdikleri boy sistemiyle yakından ilgilidir. Bu çerçevede Türklerin boy sistemine tarih araştırmalarında dikkat çeken Ahmet Taşağl şü değerlendirmeleri yapar¹:

Eski Türkler büyüklü küçüklü boy sistemine dayalı bir hayat tarzını benimsediklerinden uzun mesafeler ilerleseler de sosyal yapılarının getirdiği dayanışmanın sağlamlığından dağılmıyorlar, manevi yapıları bozulmuyordu. Bu durum onları nesilden nesile taşıyarak yok

* Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:
Kayabaşı, Onur Alp. “Dilek, İbrahim. Türk Mitoloji Sözlüğü. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2021, 951 s.” *bilig*, no. 101, 2022, ss. 199-206.

** Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, Eğitim Fakültesi – Aksaray / Türkiye
ORCID: 0000-0002-4744-4749
onuralpkayabasi@hotmail.com

olmalarını engelledi. Böylece çok uzun mesafeler kat edilerek yapılan göçler, kaybolmalarına yol açmadığı gibi farklı iklimlerde zengin tarihlerinin ortaya çıkmasına sebep oldu.

Taşagıl'ın işaret ettiği boy sistemi, Türklük çalışmalarında göz ardı edilmesi gereken önemli bir noktadır. Çünkü bu sistem, Türklerin yaşam tarzını ve kültürünü derinden etkilemiş, şekillendirmiştir. Bugün Hakasya'da, Anadolu'da, Kırım'da, Kıbrıs'ta, Seyhun'da ve birbirinden uzak pek çok coğrafyada Türk varlığından söz edebiliyorsak bunun önemli nedenlerinden biri de Türklerin sahip olduğu "boy" teşkilatlanmasıdır. Bu durumun göz ardı edilmesi ne yazık ki bizi yanlış genellemelere veya sonuçlara götürebilmektedir.

İbrahim Dilek tarafından hazırlanmış *Türk Mitoloji Sözlüğü* (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2021, 951 s.) adlı çalışma, hem yaklaşım hem de metot olarak bir bakıma yazarın daha önce yayımladığı *Resimli Türk Mitoloji Sözlüğü: Altay-Yakut* adlı eserinden ilham almış görünmektedir. Başka bir ifadeyle, yazarın önceki sözlük çalışması *Türk Mitoloji Sözlüğü*'nün bir tür prototipi niteliğindedir. Örneğin önceki mitoloji sözlüğü iki Türk boyundan derlenmiş mitoloji malzemelerini bir potada eritmeye ya da genellemeye çalışmak yerine, madde başından sonra "Alt." ya da "Yak." şeklinde belirterek iki Türk boyunun mitolojik unsurlara yüklediği anlamların kaybolmasının önüne geçip, karşılaştırma yapmaya imkân sağlamaktaydı ki aynı yaklaşım yeni sözlük için de geçerlidir. Sözlüğü inceleyenler Bay Ülgen ile Arsan Duolay'ı, Umay Ene ile Ayuhıt'ı görme ve karşılaştırma, hatta aslında isimleri ne denli farklı olsa da bu mitolojik şahsiyetlerin birbirinin eşi/dengi olduğunu fark etme imkânına sahip olmuşlardır. Türk mitolojisinin ortak "özü" hep aynı kalmakta fakat bu öz, içinde bulunduğu coğrafya, kültür, iklim, siyasi durum vb. farklılıklara göre çeşitlenmekte ve zenginleşmektedir. Diyebiliriz ki Türk dünyası araştırmalarının en büyük zorluğu aslında onun en büyük zenginliğinin de ifadesidir.

İlk sözlük çalışmasında aslında Türk mitolojisiyle ilgili önemli bir boşluğa işaret etmiş olan Dilek, hazırlamış olduğu *Türk Mitoloji Sözlüğü* ile de bu boşluğun doldurulmasına oldukça önemli bir katkıda bulunmuştur. Türklerin çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olmaları, mitolojilerine dair verimlerin de aynı ölçekte yayılmasına yol açmış, bu da Türk mitolojisine dair veri içeren çalışmaların başta Rusça ve Çince olmak üzere farklı dillerde yapılmasına neden olmuştur. Ancak bu eserlerin birçoğunun Türkçeye çe-

virisi yapılmamıştır ki bu durum, bu tür sözlüklerin hazırlanmasını oldukça zorlaşmaktadır. Türk mitolojisi için “kanon” bir eser ortaya koymak ne denli mümkündür, bu tartışılabilir. Hangi Türk boyu esas alınacak, ölçüt ne olacak, boyların pek çoğunda ortak olan bir unsur az bir kısmında farklı şekilde yer alıyorsa bu yok mu sayılacak... Ve her şeyden öte binlerce yıllık mitolojik birikim. Tüm bu yükü tek başına Atlas’ın bile taşıyabileceğinden şüpheliyim. Ancak bu tür sözlük çalışmalarının yapılabilmesi için alana hâkim kişilerden müteşekkil bir komisyon oluşturularak bu sorun bir miktar aşılabilir. İbrahim Dilek de *Türk Mitoloji Sözlüğü* adlı eserini bu sorunların farkında olarak kaleme almıştır. Dilek, eserinin söz başı adlı bölümünde bu eserin böyle geniş bir alanı tamamıyla temsil etmesi için elinden geleni yaptığını ifade etmektedir. Lakin yukarıda sayılan engeller nedeniyle böylesine geniş bir alanı temsil etmenin zorluğunu da dile getirmektedir. Yazar, söz başında yer verdiği küçük bir anekdotunda bu zorluğu somutlaştırmıştır. Bu anekdot şöyledir:

Benim kuşağım, 1990’lı yılların başlangıcında eski SSCB ve yeni Rusya Federasyonu sınırları içinde bulunan Türk yurtlarındaki kaynaklara ulaşmanın zorluklarını çok iyi bilir. 1995 yılında eşim Figen Güner Dilek ile birlikte ilk kez Altay Özerk Cumhuriyeti’ne gittiğimizde yaklaşık 200’e yakın kitap almıştık. Dönüş yolunda kitapların olduğu bavulların büyük kısmını ben taşıyordum. Novosibirsk havaalanında eşim dâhil olmak üzere bütün yolcular güvenlik kontrolünden geçip uçağa yerleştikleri hâlde görevliler, taşıdığım kitapların çokluğundan dolayı o gün için anlayamadığım bir şüpheyle bavullarımı açtılar. Bütün kitaplara tek tek baktılar. CD’li kitapları ayırdılar. Hepsinin aralarına tek tek baktılar. Benim kırık dökük Rusça ifadelerimden hiçbir şey anlamamış olmalı ki havaalanının birinci katındaki bir odaya götürdüler. Orada başka görevliler tekrar tekrar bütün kitapları ve CD’leri inceledi. Yaklaşık bir saat geçtikten sonra odaya orta yaşlı esmer bir kadın geldi ve benimle Türkçe konuşmaya başladı. Sonra benim söylediklerimi görevlilere tercüme etti. Antik Yunan tiyatrosundaki *deus ex machine* (sahneye inen tanrı) gibiydi. Her şey birdenbire düzeldi. Görevliler bavullarımı alıp uçağa gidebileceğimi söyledi. Üç bavul dolusu kitabı zorlukla nefes nefese yürüyerek apronda bekleyen uçağın içine kadar taşıdım. Bir saatten fazla bir süredir uçağın kalkmasını bekleyen yolcuların bana karşı öfkeli

bakışları ve onların bu bakışıyla tezat oluşturan, eşimin yüzündeki rahatlama ifadesini hiç unutmam. Şimdi bu kaynakların ve daha fazlasının PDF'lerinin elektronik ortamlarda ulaşılabilir olduğunu görmek, bir bilim insanı olarak beni hem kıskandırıyor hem de Türkoloji adına yapılacak çalışmalar bakımından sevindiriyor.

Bu tür zahmetlerin neticesinde meydana gelen bilgi birikimiyle oluşmuş *Türk Mitoloji Sözlüğü* Dilek tarafından “söz başı”nda ifade edildiği hâliyle “ileride daha kapsamlı olarak yapılacak çalışmalara hem metot hem de muhteva bakımından bir zemin hazırlama” gayesi ile meydana getirilmiş bir eserdir.

Türk Mitoloji Sözlüğü toplamda altı bölüm olarak tasarlanmış ve bu bölümler söz başı, teşekkür, kısaltmalar, sözlük, dizin ve kaynaklar şeklinde sıralanmıştır. Sözlük bölümünde madde başları ve harf sistemi koyu mavi renkle verilmiştir. Sayfa başındaki ve sayfa sonundaki maddeler sayfanın üstünde siyah renkli yazıyla belirtilmiştir. Bu durum okuyucuya takip kolaylığı sunmaktadır. Sözlük toplamda 951 sayfadan oluşmaktadır. Her maddenin sonuna, o maddenin yazımında yararlanılan kaynaklar da eklenmiştir. Bunun yanı sıra sözlükteki maddelerin içinde söz konusu maddeyle ilgili çok sayıda mit metni de verilmiştir. Eser bu özellikleri ile bir sözlük olmanın yanında belirli ölçüde Türk mitolojisinin antolojisini ve bibliyografyasını da okuyucularına sunmaktadır.

Türk Mitoloji Sözlüğü'nde yaklaşık olarak 3.300 madde başına yer verilmiştir. Bütün Türk boylarının mitolojisini kapsamaya esere ayrı bir değer katmaktadır. Madde başı olarak sözlükte yer alan mitolojik kavramlar, belirli bir genellemeye tâbi tutulmadan ilgili Türk boyunun literatüründe geçen şekliyle verilmiştir. Eserde maddelerin yazımında madde başlarının hemen ardından söz konusu kavramın hangi Türk boyuna ait olduğu kısaltma ile verilmiştir. Bu uygulama Göktürk Dönemi mitleri ve Ulu Han Ata Bitiği'nde yer alan az sayıdaki bazı madde başlarında (Oğuz, Hz. Ali vb.) uygulanmamış ve bu durum söz başı bölümünde yazar tarafından da gerekçeleriyle açıklanmıştır.

Türk Mitoloji Sözlüğü'nde yirmi bir Türk boyunun mitolojisi yer almaktadır. Sözlükteki madde başları ve içerikleri yazılırken her Türk boyunun yazı sis-

temiyle ilgili daha çok alanın uzmanlarınca bilinip kullanılan transkripsiyon işaretleri kullanılmamıştır. Bunun nedeni de sadece alanın uzmanlarının değil, genel okuyucu kitlesinin de dikkate alınmış olmasıdır. Sadece damak n'si (ŋ) ve Yakutçada bulunan ön damak n'si (ń) transkribe edilmiştir. Bu maddeler ise “N” ile başlayan madde başlarına dâhil edilmiştir.

Türk Mitoloji Sözlüğü her ne kadar akademik bir çalışma olsa da sade, açık ve anlaşılır bir dile sahiptir. Eserin bu özellikte hazırlanması genel okuyucu kitlesinin düşünüldüğünün bir diğer göstergesidir. Bazı maddeler yazılırken ilgili Türk lehçe ve şivelerinden metinler alınmıştır. Bu metinler ise eğik yazı ile verilmiştir. Destan, masal, mit ve efsane isimlerinde de eğik yazı tercih edilmiştir. Metin içerisinde anlam karışmasına sebebiyet verecek kelimelerde de eğik yazı tercih edilmiştir. Manzum metinlerin mısralarını ayırt etmek için eğik çizgi (/) kullanılmıştır.

Çalışmanın söz başında da belirtildiği üzere sözlük oluşturulurken madde başlarının tespitinde iki genel kategori dikkate alınmıştır. Bunlardan birincisi “tanrılar sistemi”, ikincisi de “dünyalarla ilgili unsurlar”dır. Bu çerçevede tanrılar sistemi de “yukarı (gökyüzü)”, “orta (yeryüzü)” ve “aşağı (yer altı)” olmak üzere üç katmanlı olarak değerlendirilmiştir. Dünyalarla ilgili unsurlar ise çok çeşitli kategorilerden oluşmaktadır. Bu kategoriler; “şamanik öğeler, olağanüstü varlıklar, hayvanlar, bitkiler, göksel unsurlar, tabiat unsurları ve olayları, mitik anlatılar ve bulunduğu yerler, yiyecek ve içecekler, nesnelere, ölüm, insan hayatının mitolojiyle ilgili dönemleri, bir kısım insan uzvu, ruh anlayışı, On İki hayvanlı Türk Takvimi, mitik zaman anlayışına ve mevsim döngülerine dair törenler, bayramlar ve bunların hepsiyle ilgili halk inanışları” şeklinde sıralanabilir.

Çalışmada Türk boylarında ortak olan mitolojik öğelerle ilgili değerlendirmelere yer verilmemiştir. Bu, söz konusu ortaklıkların çok fazla olması nedeniyle bir sözlük olan çalışmayı amacının çok dışına taşıracığı ve buna bağlı olarak da konuların karmaşıklaşarak sözlüğün işlevsellikten uzaklaşacağı öngörüsüyle yazar tarafından bilinçli yapılmış bir tercihtir. Bununla birlikte ilgili okuyucu ve araştırmacılar özellikle sözlüğün sonunda yer alan dizinin de yardımıyla ihtiyaç duydukları karşılaştırmalara yine sözlük üzerinden ulaşabilirler. Dahası, konuyla yeterince ilgili bir okuyucu sözlükten yapacağı

karşılaştırmalı okumalar ile mitolojik öğeler arasındaki ortaklıkları, benzerlikleri ve farklılıkları görebilecek; ayrıca bunların nedenleri hakkında fikir de yürütebilecektir. Bu sayede hem boylar özelinde detaylı okuma hem de bütüncül bir okuma yapmak mümkün olmaktadır. Sözlüğün bu özelliğini Lévi-Strauss'tan bir alıntıyla daha net ifade etmek mümkün: “Tek tek ele alındığında her mit mantıktan tamamen yoksun tuhaf bir anlatı gibi görünse de, bu mitler arasında, her birinin özelde anlattığı hikâyelerden daha yalın olan ve daha iyi kavranabilen ilişkiler mevcuttur.”² Bu bakımdan, *Türk Mitoloji Sözlüğü* kullanılırken bir boya ait maddenin tamamlayıcısının diğer maddeler olduğu sürekli hatırdta tutulmalıdır.

İlgili okuyucu ve araştırmacılar, kült merkezli ve tematik bir çalışmada Türk boylarında farklı isimlerle yer alan unsurların tespitinde eserin sonundaki dizini kullanarak daha kolay bir çalışma yürütebilir. Bu özellik ise sözlüğü daha kullanışlı ve işlevsel hâle getirmiştir. Örneğin kurbağa kelimesi sekiz yerde geçmektedir. Kurbağa, Yakutlarda *Bağa*, Başkurlarda *Baka* ve Hakaslarda *Kibre Han* vb. şekillerde yer almaktadır. Dizin sayesinde bu farklı isimlerin bulunması ve bağlantı kurulması kolaylaşmıştır.

Türk mitolojisine ilgi ve bu ilginin beslediği akademik, edebî ya da popüler nitelikli yayın faaliyetleri her geçen gün artmaktadır. Ancak Türklük bilimi çerçevesinde çalışmalar yapan her araştırmacının memnuniyetle karşılayacağı bu faaliyetler aynı zamanda eksik ya da yanlış verilerin dolaşıma girip yayılmasına ve böylece konuyla ilgili bilgi kirliliğinin oluşmasına da yol açma potansiyeline sahiptir. Bu nedenle hem Türk mitolojisi ekseninde bilimsel, sanatsal, kültürel çalışmalar yaparak eser üretecek kişiler hem de konuya ilgi duyan ve çeşitli ayrıntılara dair merakını gidermek isteyen kişiler için doğru bilgilerin açık ve net bir şekilde sunulduğu kaynak kitaplara duyulan ihtiyaç oldukça büyüktür. *Türk Mitoloji Sözlüğü* akademik derinlikli bir başvuru eseri olarak hem bu ihtiyacın giderilmesinde hem de yapılacak yeni çalışmalar için metodoloji belirlemede oldukça işlevsel bir rol üstlenmektedir. Nitekim Türkiye’de Türkoloji’nin iki önemli ismi olan Dursun Yıldırım ve Ahmet Bican Ercilasun da kaleme aldıkları değerlendirme yazılarında *Türk Mitoloji Sözlüğü*’nün bu yönlerine dikkat çekmektedir³ (Yıldırım 88-93; Ercilasun).

Açıklamalar

- 1 Bk. Taşağul, Ahmet. *Kök Tengri'nin Çocukları: Avrasya Bozkırlarında İslam öncesi Türk Tarihi*. Bilge Kültür Sanat, 2015, s. 39.
- 2 Lévi-Strauss, Claude. *Modern Dünyanın Sorunları Karşısında Antropoloji*. Metis, 2011, s. 47.
- 3 Bk. Yıldırım, Dursun. “Üç Kitap Üzerine Birkaç Söz”, *Türk Dili*, Cilt: CXXI Sayı: 841, Ocak 2022, ss. 88-93; Ercilasun, Ahmet Bican. “Türk Mitoloji Sözlüğü”, *Yeniçağ Gazetesi*, 16 Nisan 2022, <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/turk-mitoloji-sozlugu-509473h.htm>.

bilig

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi

© Ahmet Yesevi Üniversitesi Müttevelli Heyet Başkanlığı

Yayın İlkeleri

bilig, Türk Dünyasının kültürel zenginliklerini, tarihî ve güncel gerçeklerini ve problemlerini bilimsel ölçüler içerisinde ortaya koymak amacıyla yayımlanmaktadır.

bilig'e gönderilecek yazılarda; alanında bir boşluğu dolduracak özgün bir makale olması veya daha önce yayımlanmış çalışmaları değerlendiren, bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olma şartı aranır. Türk Dünyasıyla ilgili yazar ve yapıtları tanıtan, yeni etkinlikleri duyuran yazılara da yer verilir.

Makalelerin *bilig*'de yayımlanabilmesi için, daha önce bir başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek şartıyla kabul edilebilir.

bilig, Kış/Ocak, Bahar/Nisan, Yaz/Temmuz ve Güz/Ekim olmak üzere yılda dört sayı yayımlanır. Her yılın sonunda derginin yıllık dizini hazırlanır ve Kış sayısında yayımlanır. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurt içi ve dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına ve abonelere, yayımlandığı tarihten itibaren bir ay içerisinde gönderilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

bilig'de makale başvurusu bilig.yesevi.edu.tr web adresinden "Makale Yönetim Sistemi"ne kaydolarak yapılır. E-posta ile gönderilen makaleler değerlendirmeye alınmaz.

bilig'e gönderilen yazılar, önce dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. Uygun görülmeyenler düzeltilmesi için yazarına gönderilir. Yayın için gönderilen makalelerin değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsel kalite en önemli ölçütlerdir. Yayın ilkelerine uygun yazılar Yayın Kurulu tarafından incelenir. Dergi kapsamına giren ve değerlendirme için uygun bulunanlar, ilgili alanda uzman hakemlere gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar Makale Yönetim Sisteminde saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlar, hakem ve Yayın Kurulunun eleştirisi ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle

birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Yayına kabul edilmeyen yazılar, sistemden silinmez. Yazıların yayımlanmasında nihai karar Yayın Kuruluna aittir.

bilig'de yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı *Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı*'na devredilmiş sayılır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu ve yazım tercihleri, yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yayın Politikası

bilig'de yayımlanan bütün makaleler aynı zamanda tam metin olarak bilig.yesevi.edu.tr web adresinde açık erişimli olarak yer almaktadır.

bilig'de makale değerlendirme ve yayın aşamasında yazardan hiçbir şekilde ücret alınmaz. Yazara da telif ücreti ödenmez.

Yazım Dili

bilig'de Türkçe ve İngilizce makaleler yayımlanır. Makalelerin Türkçe, İngilizce ve Rusça özetlerine (abstracts) yer verilir.

Yazım Kuralları

bilig'de 97. Sayıdan itibaren MLA atıf sisteminin yazım kuralları uygulanmaktadır. Alıntılar, göndermeler ve kaynakça ile ilgili temel hususlar aşağıda örneklerle gösterilmiş olup örneği bulunmayan kaynaklar için MLA atıf sisteminin 8. versiyonu (<https://style.mla.org/>) esas alınmalıdır.

Makalelerin, aşağıda belirtilen şekilde sunulmasına özen gösterilmelidir:

1. Başlık: İçerikle uyumlu, içeriği en iyi ifade eden bir başlık olmalı ve **koyu** harflerle yazılmalıdır. Makalenin başlığı, en fazla 10-12 kelime arasında olmalıdır.

2. Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i: Makale dosyasında yazar ad(lar)ı ve adres(ler) i bulunmamalıdır. Yazar(lar)la ilgili bilgiler başvuru sırasında Makale Yönetim Sisteminde ilgili alanlara yazılmalıdır.

3. Öz: Makalenin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve en az 75, en fazla 150 kelimedenden oluşan Türkçe öz bulunmalıdır. Öz içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özün altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Anahtar kelimeler makale içeriği ile uyumlu ve kapsayıcı olmalıdır. Makalenin sonunda; yazı başlığı, öz ve anahtar kelimelerin İngilizce ve Rusçaları bulunmalıdır. Rusça özetler gönderilmediği takdirde dergi tarafından ilave edilir.

4. Ana Metin: A4 boyutunda (29.7x21 cm.) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile 12 punto, 1.5 satır aralığıyla yazılmalıdır.

Sayfa kenarlarında 2.5 cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar öz ve kaynakça dâhil 7.000 (yedi bin) kelimeyi geçmemelidir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil eğik harflerle yazılmalıdır. Metinde turnak işareti eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir.

5. Bölüm Başlıkları: Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) koyu ve ilk harfleri büyük; ara başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük; alt başlıklar ise ilk harfleri büyük ve italik yazılmalıdır.

6. Tablolar ve Şekiller: Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo çiziminde dikey çizgiler kullanılmamalıdır. Yatay çizgiler ise sadece tablo içindeki alt başlıkları birbirinden ayırmak için kullanılmalıdır. Tablo numarası üste, tam sola dayalı olarak dik yazılmalı; tablo adı ise, bir alt satırda her sözcüğün ilk harfi büyük yazılmalıdır. Tablolar metin içinde bulunması gereken yerlerde olmalıdır. Şekiller siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil numaraları ve adları şeklin soluna hizalı şekilde yazılmalıdır. Şekil numarası nokta ile bitmelidir. Hemen yanından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil adı dik yazılmalı ve kaynağı verilmelidir. Aşağıda tablo örneği sunulmuştur.

Tablo 1

Türk Üniversitelerinde Uluslararası Öğrenciler (2017-2018)

	Erkek	Kadın	Toplam
Toplam Uluslararası Öğrenci Sayısı	81706	43324	125030
TÜRKSOY Tam ve Gözlemci Üye Ülkeler	24309	11686	35995
Azerbaycan	12911	4177	17088
Kazakistan	1051	1014	2065
Kırgızistan	1105	821	1926
Moldova	175	225	400
Özbekistan	435	405	840
Rusya	808	621	1429
Türkmenistan	7824	4423	12247
Türkiye'deki Üniversitelerdeki Toplam Lisansüstü ve Lisansüstü Öğrenci Sayısı	2622936	2168678	4791614
Uluslararası Öğrenci Oranı	3,12%	2,00%	2,61%

Kaynak: "Uyruğa Göre Öğrenci Sayıları Raporu." YÖK, 17 Ağustos 2019, <https://istatistik.yok.gov.tr/>

7. Resimler: Yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resim adlandırmalarında, şekil ve çizelgelerdeki kurallara uyulmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı (yazının üçte birini) aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler.

8. Alıntı ve Göndermeler: Doğrudan alıntılar tırnak içinde verilmelidir. 2.5 satırdan az alıntılar satır arasında; 2.5 satırdan uzun alıntılar satırın sadece solundan 2 cm içeride, blok hâlinde ve 1.5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Dipnot kullanımından mümkün olduğunca kaçınılmalı, bu kullanıma yalnız açıklamalar için başvurulmalı ve otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir.

Metin içinde göndermeler, parantez içinde aşağıdaki şekilde yazılmalıdır:

(Köprülü 15).

İki yazarlı yayınlarda yazarların soyadları aşağıdaki şekilde yazılmalıdır:

(Taner ve Bezirci 22).

Üç ve daha fazla yazarlı yayınlarda, metin içinde sadece ilk yazarın soyadı ve “ve diğerleri/vd.” yazılmalıdır:

(Gökay ve diğerleri 18).

(Gökay vd. 18).

Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece sayfa numarası yazılmalıdır:

Tanpınar (131), bu konuda ...

Aynı yazara ait iki veya daha fazla esere gönderme yapılırsa yazar soyadından sonra yayının ilk birkaç kelimesi yazılarak ayırt edilmelidir:

(Dilçin, *Divan Şiiri* 86).

(Dilçin, *Fuzulî'nin Şiiri* 110).

Aynı soyadı taşıyan yazarlara ait yayınlarda soyadından önce yazar adı kısaltılarak yazılmalıdır:

(S. Kaplan 41).

(M. Kaplan 16).

Sayfa numarası bulunmayan elektronik yayınlarda sadece soyadı ya da başlık yazılmalıdır.

Yazarı belirtilmeyen ansiklopedi vb. yayınlarda ise eser ismi yazılmalıdır, eser ismi uzun ise ilk 2-3 kelimesi yazılmalıdır.

Kişisel görüşmeler, metin içinde soyadı belirtilerek gösterilmeli, ayrıca kaynaklarda da tarihle birlikte belirtilmelidir.

9. Kaynaklar: Metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir. Yararlanılan kaynağın yazarı soyadı önce belirtilecek şekilde gösterilmelidir.

Örnek:

İsen, Mustafa. *Tezkireden Biyografiye*. Kapı Yayınları, 2010.

Köprülü, Mehmet Fuat. *Azeri Edebiyatının Tekâmülü*. MEB Yayınları, 1961.

Kaynağın iki yazarı varsa öncelikle çalışmada ismi önce yazılmış yazarın soyadı bilgisi ile başlanır, künye bilgilerinin alfabetik sıralanmasında ilk yazardan sonrakilerin soyadlarının öne alınmasının işlevi yoktur.

Örnek:

Taner, Refika, ve Asım Bezirci. *Edebiyatımızda Seçme Hikâyeler*. Gözlem Yayınları, 1981.

Kaynağın üç ve daha fazla yazarı varsa, ilkinin soyadı ve adı, sonra “ve diğerleri/vd.” yazılmalıdır.

Örnek:

Altaev, Zhakypbek ve diğerleri. “Essence and Typology of Intellect in al-Farabi’s Epistemology.” *bilig*, no. 95, 2020, ss. 79-95.

Kitap ve dergi adları eğik yazılmalı; makale, kitap bölümü gibi kaynaklar tırnak içinde gösterilmelidir. Kitap künyesinde sayfa numara bilgisi gerekmezken; dergi, ansiklopedi maddesi, kitap bölümü gibi kısa yapıtlarda yararlanılan bölüme ait sayfa aralığı bilgisi mutlaka yer almalıdır.

Örnek:

Berk, İlhan. *Poetika*. Yapı Kredi Yayınları, 1997.

Demir, Nurettin. “Türkçede Evidensiyel.” *bilig*, no. 62, 2012, ss. 97-117.

Aydınğün, İsmail, ve Ayşegül Aydınğün. “Crimean Tatars Return Home: Identity and Cultural Revival.” *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 33 no. 1, 2007, ss. 113-128.

Kitabı çeviren, derleyen, yayıma hazırlayan ya da editörlük yapan varsa ismine yazar ve eser bilgisinden sonra yer verilmelidir.

Örnek:

Shaw, Stanford. *Osmanlı İmparatorluğu*. Çev. Mehmet Harmancı, Sermet Matbaası, 1982.

Aydemir, Yaşar. “Lâmiû Çelebi’nin Mecmualara Yansıyan Şiirleri.” *Bursalı Lâmiû Çelebi ve Dönemi*, ed. Bilal Kemikli ve Süleyman Eroğlu, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2011, ss. 149-172.

Yazar ismi yoksa editör, hazırlayan ya da derleyen ismi başta verilmelidir:

Tarlan, Ali Nihat, haz. *Hayâlî Divanı*. Akçağ Yayınları, 1992.

Ansiklopedi maddelerinde madde yazarının biliniyorsa soyadı ve adından sonra, sırasıyla tırnak içinde maddenin başlığı, ansiklopedinin tam adı, cilt numarası, yayınevi, yazılış tarihi ve sayfa aralığı belirtilmelidir:

Örnek:

İpekten, Haluk. “Azmî-zâde Mustafa Hâletî.” *İslâm Ansiklopedisi*, 4. cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, ss. 348-349.

Tezler kaynak gösterilirken sırasıyla tez yazarının soyadı ve adından sonra, *eğik harflerle* tezin tam başlığı, tez tipi, tezin hazırlandığı üniversitenin adı, tezin yazıldığı tarih yer almalıdır:

Örnek:

Karakaya, Burcu. *Garibi’nin Yûsuf u Züleyhâ’sı: İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin*. Yüksek Lisans Tezi. Ahi Evran Üniversitesi, 2012.

Yazmalar “Yazar. Eser Adı. Kütüphane, Koleksiyon, Katalog numarası, yaprağı.” şeklinde kaynak gösterilmelidir.

Örnek:

Âsım. *Zeyl-i Zübdetü’l-Eş’âr*. Millet Kütüphanesi, A. Emîrî Efendi, No. 1326, vr. 45a.

İnternette yer alan bir çalışmaya atıfta bulunmak için yazarın soyadı, adı, yazının başlığı, yayıncı (web site adı), yayın tarihi, bağlantı adresi bilgilerini vermek yeterlidir.

Örnek:

Gökçek, Fazıl. “Mehmet Akif Ersoy.” *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, 03 Ocak 2018, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ersoy-mehmet-akif>.

Kişisel görüşmelerde, kaynak kişinin soyadı, adı, görüşme türü ve tarihi şu şekilde yazılmalıdır:

Demir, Adem. Telefon görüşmesi. 22 Mayıs 2018.

Henüz yayınlanmamış ama yayınlanmak üzere kabul edilmiş makale atıfları da şu şekilde gösterilebilir.

Örnek:

Bayram, Bülent. “G.T. Timofeyev’in Notları Çerçevesinde 20.Yüzyıl Başında Orta İdil’de Çuvaşların Etnik-Kültürel İlişkileri.” *bilig*, (yayımlanacak), doi: 10.12995/bilig.9801.

Yazışma Adresi

Ahmet Yesevi Üniversitesi
bilig Dergisi Editörlüğü

Aşağı Öveçler Mahallesi, 1314. Cadde, No: 19
Çankaya / ANKARA / TÜRKİYE

Tel: (0312) 216 06 00 • Faks: (0312) 216 06 09

bilig.yesevi.edu.tr

bilig@yesevi.edu.tr

bilig
Journal of Social Sciences of the Turkic World
© Ahmet Yesevi University Board of Trustees

Editorial Principles

bilig aims to present the cultural riches as well as the historical and contemporary realities and problems of the Turkic world within a scientific framework.

Submissions to *bilig* should be original articles that will fill a gap in the field or to be a review that evaluates previously published studies and produces new and worthwhile ideas. *bilig* also publishes essays introducing authors and works and announcing new and recent activities related to the Turkic world.

An article to be published in *bilig* should not have been previously published or accepted for publication elsewhere. Papers presented at a conference or symposium may be accepted for publication if this is clearly indicated

bilig is published quarterly: Winter/January, Spring/April, Summer/July and Autumn/October. At the end of each year, an annual index is prepared and published in the winter issue. Each issue is forwarded to subscribers, libraries and international indexing institutions within one month after its publication.

Review of Articles

Article applications at *bilig* are made by registering to the “Manuscript Handling System” at bilig.yesevi.edu.tr web address. Articles sent via e-mail will not be evaluated.

Articles submitted to *bilig* are first reviewed in terms of the journal’s editorial principles. Those found unsuitable are returned to their authors for revision. Academic objectivity and scientific quality are considered of paramount importance in the evaluation of articles submitted for publication. Articles in accordance with editorial principles are reviewed by the Editorial Board. Submissions found suitable are referred to two referees working in relevant fields. The names of the referees are kept confidential and referee reports are stored in

Manuscript Handling System. If one of the referee reports is positive and the other negative, the article may be forwarded to a third referee for further assessment or alternatively, the Editorial Board may make a final decision based on the nature of the two reports. The authors are responsible for revising their articles in line with the criticism and suggestions made by the referees and the Editorial Board. If they disagree with any issues, they may make an objection by providing clearly-stated reasons. Submissions which are not accepted for publication are not deleted from the system. The final decision regarding the publication of the articles belongs to the Editorial Board.

The royalty rights of the articles accepted to be published in *bilig* are considered transferred to Ahmet Yesevi University Board of Trustees. Authors have full responsibility for the views expressed in their articles and for their stylistic preferences. Quotations from other articles and duplication of photographs are permitted as long as they are fully referenced and cited.

Publication Policy

All the articles published in *bilig* are also available as full text on bilig.yesevi.edu.tr web address as open access.

No fee is charged to the author during article evaluation and publication in *bilig*. No royalties are paid to the author, either.

Language of Publication

bilig publishes articles in Turkish and English. Abstracts of the articles will be in Turkish, English and Russian.

Style Guidelines

In *bilig*, the style of the MLA citation system are applied as of the 97th issue. The main points regarding citations, references and bibliography are shown below with examples, and the 8th version of the MLA citation system (<https://style.mla.org/>) should be taken as a basis for sources without examples.

The following rules should be observed while preparing an article for submission to *bilig*:

1. Title of the article: The title should suit the content and express it in the best way, and should be written in **bold** letters. The title should consist of no more than 10-12 words.

2. Name(s) and address(es) of the author(s): The article file should not contain the name(s) and address(es) of the author. Information regarding the author(s) should be written in the relevant fields in the Manuscript Handling System during the application.

3. Abstract: The article should include an abstract in Turkish at the beginning. The abstract should explain the topic clearly and concisely in a minimum of 75 and a maximum of 150 words. The abstract should not include references to sources, figures and charts. Keywords of 5 to 8 words should be placed at the end of the abstract. There should be a single space between the body of the abstract and the keywords. The keywords should be comprehensive and suitable to the content of the article. The English and Russian versions of the title, abstract and keywords should be placed at the end of the article. In case the Russian abstract is not submitted, it will be added later by the journal.

4. Body Text: The body of the article should be typed on A4 (29.7x21 cm) paper on MS Word in size 12 Times New Roman or a similar font using 1,5 line spacing. Margins of 2,5 cm should be left on all sides and the pages should be numbered. Articles should not exceed 7.000 words including the abstract and bibliography. Passages that need to be emphasized in the text should not be bold but italicized. Double emphases like using both italics and quotation marks should be avoided

5. Section Titles: The article may contain main and sub-titles to enable a smoother flow of information. The main titles (main sections, bibliography and appendices) should be bold and their first letters be capitalized; subtitles, only the first letters should be capitalized; sub-headings should be written in italics with their first letters capitalized.

6. Tables and Figures: Tables should have numbers and captions. In tables vertical lines should not be used. Horizontal lines should be used only to separate the subtitles within the table. The table number should be written at the top, fully aligned to the left; the table caption should be in the lower line and the first letter of each word in the caption should be capitalized. Tables should be placed where they are most appropriate in the text. Figures should be prepared in line with black-and-white printing. The numbers and captions of the figures should be written aligned to the left of the figure. The figure number should be written in italics, ending with a period. The caption should immediately follow the number. The caption should not be written vertically, with only the first letter capital, and the references should be stated. Below is a sample table.

Table 1

International Students at Turkish Universities (2017-2018)

	Male	Female	Total
Total Number of International Students	81706	43324	125030
TÜRKSOY Member and Observer Member States	24309	11686	35995
Azerbaijan	12911	4177	17088
Kazakhstan	1051	1014	2065
Kyrgyzstan	1105	821	1926
Moldova	175	225	400
Uzbekistan	435	405	840
Russia	808	621	1429
Turkmenistan	7824	4423	12247
Total Undergraduate and Graduate Students Number at Universities in Turkey	2622936	2168678	4791614
International Student Ratio	3,12%	2,00%	2,61%

Reference: “The Report of the Number of the Students regarding” *YÖK*, 17 August 2019, <https://istatistik.yok.gov.tr/>

7. Pictures: Pictures should be attached to the articles scanned in high-resolution print quality. The same rules for figures and tables apply in naming pictures.

The number of pages for figures, tables and pictures should not exceed 10 pages (one-third of the article). Authors having the necessary technical equipment and software may themselves insert their figures, drawings and pictures into the text provided these are ready for printing.

8. Quotations and Citations: Direct quotations should be placed in quotation marks. Quotations shorter than 2.5 lines should be placed within the flowing text. If the quotation is longer than 2.5 lines, it should be turned into a block quote with a 1.5 cm indentation only from the right and left, and the font size should be 1 point smaller. Footnotes and endnotes should be avoided as much as possible. They should only be used for essential explanations and should be numbered automatically.

Citations within the text should be given in parentheses as follows:

(Köprülü 15).

When sources with two authors are cited, the surnames of the authors should be given as follows:

(Taner and Bezirci 22).

When sources with three or more authors are cited, the surname of the first author is given and 'et. al' is added.

(Gökay et. al 18).

If the text already includes the name of the cited author, only the page number should be given:

In this respect, Tanpınar (131) says ...

When two or more works belonging to the same author are cited, the first few words of the publication should be distinguished after the author's surname:

(Dilçin, *Divan Şiiri* 86).

(Dilçin, *Fuzulî'nin Şiiri* 110).

In manuscripts belonging to authors with the same surname, the name of the author should be shortened before the surname:

(S. Kaplan 41).

(M. Kaplan 16).

In electronic manuscripts with no page number, only the surname or title should be written.

In encyclopaedias and other sources without authors, only the name of the source should be written. If the title is long, the first 2-3 words should be given.

Personal interviews should be cited within the text by giving the surnames and dates should also be cited in the bibliography.

9. References: References should be placed at the end of the text, the surnames of authors in alphabetical order. The work cited should be entered with the surname of the author placed at the beginning:

Example:

İsen, Mustafa. *Tezkireden Biyografiye*. Kapı Yayınları, 2010.

Köprülü, Mehmet Fuat. *Azeri Edebiyatının Tekâmülü*. MEB Yayınları, 1961.

If a source has two authors, the surname of the first author should be placed first; it is not functional to place the surname of the other authors first in alphabetical order.

Example:

Taner, Refika, and Asım Bezirci. *Edebiyatımızda Seçme Hikâyeler*. Gözlem Yayınları, 1981.

If a source has more than three authors, the surname and name of the first author should be written, and the other authors should be indicated by et.al.

Example:

Altaev, Zhakypbek et. al. "Essence and Typology of Intellect in al-Farabi's Epistemology." *bilig*, no. 95, 2020, ss. 79-95.

The titles of books and journals should be italicized; article titles and book chapters should be placed in quotation marks. Page numbers need not be indicated for books. Shorter works like journals, encyclopedia entries and book chapters, however, require the indication of page numbers.

Example:

Berk, İlhan. *Poetika*. Yapı Kredi Yayınları, 1997.

Demir, Nurettin. "Türkçede Evidensiyel." *bilig*, no. 62, 2012, ss. 97-117.

Aydingün, İsmail, and Ayşegül Aydingün. "Crimean Tatars Return Home: Identity and Cultural Revival." *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 33 no. 1, 2007, ss. 113-128.

Translator's, compiler's and editor's names (if there are any) should follow the author and title of the work:

Example

Shaw, Stanford. *Osmanlı İmparatorluğu*. Çev. Mehmet Harmancı, Sermet Matbaası, 1982.

Aydemir, Yaşar. "Lâmiî Çelebi'nin Mecmualara Yansıyan Şiirleri." *Bursalı Lâmiî Çelebi ve Dönemi*, ed. Bilal Kemikli ve Süleyman Eroğlu, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2011, ss. 149-172.

If there is no author name, the name of the editor, preparer or compiler should be given first:

Tarlan, Ali Nihat, pre. *Hayâlî Divanı*. Akçağ Yayınları, 1992.

For **encyclopedia entries**, if the author of the encyclopedia entry is known, the author's surname and name are written first. These are followed by the date of the entry, the title of the entry in quotation marks, the full name of the encyclopedia, its volume number, place of publication, publisher and page numbers:

Example:

İpekten, Haluk. "Azmi-zâde Mustafa Hâletî." *İslâm Ansiklopedisi*, 4. cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, ss. 348-349.

For **theses and dissertations**, the surname and name of the thesis author should be followed by the full title of the thesis in italics, the thesis type, the name of the university where the thesis was prepared, the date the thesis was written:

Example:

Karakaya, Burcu. *Garibi'nin Yüsuf u Züleyhâ'sı: İnceleme-Tenkitleli Metin-Dizin*. Yüksek Lisans Tezi. Ahi Evran Üniversitesi, 2012.

Handwritten manuscripts should be cited in the following way: Author. Title of the Work. Library. Collection. Catalogue number sheet.

Example:

Âsım. *Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'âr*. Millet Kütüphanesi, A. Emiri Efendi, No. 1326, vr. 45a.

To cite a **study found on the Internet**, it is sufficient to provide the author's surname, name, title of the article, publisher (website name), date of publication, and link address.

Example:

Gökçek, Fazıl. "Mehmet Akif Ersoy." *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, 03 Ocak 2018, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ersoy-mehmet-akif>.

In personal interviews, the surname, name, interview type and date of the source person should be given as follows:

Demir, Adem. Phone Call. 22 May 2018.

An article accepted for publication but not yet published can be cited in the following way:

Example:

Bayram, Bülent. “G.T. Timofeyev’in Notları Çerçevesinde 20.Yüzyıl Başında Orta İdil’de Çuvaşların Etnik-Kültürel İlişkileri.” *bilig*, (yayımlanacak), doi: 10.12995/bilig.9801.

Address

Ahmet Yesevi Üniversitesi

bilig Dergisi Editörlüğü

Aşağı Öveçler Mahallesi, 1314. Cadde, No: 19

Çankaya / ANKARA / TÜRKİYE

Phone: +90 312 216 06 00 • Fax: +90 312 216 06 09

bilig.yesevi.edu.tr

bilig@yesevi.edu.tr